

ORTA DOĞU PETROLÜNÜN ULUSLARARASI POLİTİKADAKİ YERİ

Dr. Şükrü S. GÜREL

*Sevgili Babam
Dr. Şeref Gürel'in
değerli anısına...*

Ö N S Ö Z

Uluslararası sistemde ortaya çıkan yapısal değişiklikler, 1970'lerde bu sistemin yeni özellikler kazanmasını sağlamıştır. Son on yıl içinde, A.B.D.'nin Batı dünyası içindeki başat durumunun sarsılması ve öteki bölgelerdeki etkisinin azalması; Sovyetler Birliği'nin A.B.D.'ye eşit düzeyde bir stratejik güç olarak belirmesi; Çin Halk Cumhuriyeti'nin üçüncü süper devlet olma yolunda çaba göstermesi; ekonomik olarak bütünleşen Batı Avrupa'nın yanı sıra Japonya'nın da ekonomik alanda güçlenmesi ve son olarak da, orta derecede güçlü devletlerin eylem alanlarının ve sayılarının artması, uluslararası sistemin yapısal değişiklikleri arasında sayılabilir. Bu değişmelerin sonucu olarak, 1970'lere gelindiğinde, uluslararası sistemin iki yeni özellik kazandığı gözlenmektedir: 1) İdeolojik düşmanlıklar, son bulmasa da, ikincil kalmaktadır. Sovyetler Birliği ile A.B.D. ve Çin Halk Cumhuriyeti ile Japonya bazı anlaşma noktaları bulmaktadırlar. 2) Uzun süreden beri dost olan devletler, ticaret ve hammadde alanlarında çatışmaya başlamaktadırlar. Siyasal müttefikler olan A.B.D., Batı Avrupa ve Japonya arasında yeni ekonomik gerilimler ortaya çıkmaktadır.

Böyle bir uluslararası sistemin çözümlenmesinde, siyasal ve ekonomik ilişkilerin çakıştığı alanın analizini amaçlayan araştırmalar önem kazanmaktadır. Bu araştırma, günümüz hammaddelerinin en önemlilerinden biri olan petrolün çevresinde oluşan uluslararası ilişkileri çözümlenmeye yönelmektedir.

Bu araştırmada, 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın, daha önce bölgede ortaya çıkmış bulunan siyasal bunalımlardan değişik nitelikte bir sonuç doğurarak, genel bir petrol bunalımına yol açmasının nedenlerinin araştırılmasına özel bir önem verilmektedir. 1973'ten önce de Orta Doğu'da petrol vardı ve Orta Doğu birçok siyasal bunalım ve savaş yaşadı. Öyle ise, neden 1973 Arap-İsrail Savaşı dünyayı

etkileyen bir petrol bunalımına yol açtı? Ayrıca, öteki Üçüncü Dünya ülkeleri de O.P.E.C. devinimini örnek alarak, kendi hammaddelerini O.P.E.C. devletleri gibi kullanabilirler mi? İşte araştırmacının yanıt bulmaya çalıştığı temel sorular bunlardır. Bundan başka, petrol bunalımının, gerek dünya politikası, gerekse de Orta Doğu'nun bölgesel politikası üzerindeki etkilerini araştırmak da amaç edinilmiştir.

Herşeyin hızla değiştiği çağımızda, güncel sorunlarla ilgili bilimsel çalışma ürünlerinin yayınladıkları gün eskimeye başladıkları bir gerçektir. Ülkemizdeki yayın güçlüklerini de değerlendirmeye sokmak gerekirse, güncel nitelikteki çalışmaların daha basılmadan eskidiklerini söylemek de mümkündür. Elinizdeki bu kitap, 1977 sonunda bitirilmişti. O günlerden bu yana uluslararası sistemde ve petrol dünyasında önemli sayılabilecek değişimler oldu. Ancak bu değişimleri gerektiğince etraflı biçimde değerlendirerek bu çalışmayı güncelleştirmek mümkün olmadı. Ama bu çalışmanın varsayımlarını ve temel örgüsünü değiştirmeyi gerektirecek yeni gelişmeler olduğu kanısında da değilim. Yalnız, İran'daki devrimin getirdiği değişimler gün ışığına çıktıkça değerlendirilebilirdi. Bu olaya ilişkin temel yeni değerlendirmelere bu çalışmada yer verilmemekle birlikte, eklenen bir "Sonsöz"le özellikle OPEC'in ve petrol piyasasının yeni durumuna ilişkin yorumlar yapılmaktadır.

Doktora tezi olan bu çalışmanın yütütülmesinde bana yol gösteren hocam Prof. Dr. Mehmet Gönlübol'a, çalışmalarımın her aşamasında benden yakın ilgilerini ve değerli eleştirilerini esirgemeyen Doç.Dr. Oral Sander ve Doç. Dr. Korkut Boratav'a, Giriş bölümündeki kuramsal kesimi okuyarak değerli katkılarda bulunan dostum Dr. Haluk Gerger'e en içten teşekkürlerimi burada da sunmayı görev bilirim. Belirtmek herhalde gereksiz ama, araştırmanın tüm kusur ve eksiklikleri benim sorumluluk alanımdadır. Bu kitabın basımını gerçekleştiren Ankara Üniversitesi Basımevi çalışanlarına ve çalışmalarımı yürütürken candan yardımlarını benden esirgemeyen Ankara Amerikan kütüphanesinin değerli görevlileri sayın Burçin Tamer ve sayın Esin Solakoğlu'na da ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Dostlarım Dr. Ümit Hassan, Dr. Pars Esin ve Dr. Ömer Madra ile sevgili eşim Fulya'ya da şükran borçluyum.

Ş.S.G.

Ankara, Nisan 1979

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	3
İÇİNDEKİLER	5
TABLO DİZİNİ	8
KISALTMALAR	9
GİRİŞ	11
I. AMAÇ VE YÖNTEM	11
II. BAZI KAVRAMLARIN AÇIKLANMASI	17
III. PETROLÜN ENERJİ KAYNAKLARI ARASINDAKİ ÖNEMİ	18
IV. ORTA DOĞU PETROLÜ, DÜNYA PETROL ÜRETİMİ VE REZERVLERİ	30
V. PETROLÜN BÖLGE DEVLETLERİ AÇISINDAN ÖNEMİ	33

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA DOĞU PETROLÜ ÜZERİNDE AYRICALIKLAR DÜZENİ VE AYRICALIK ANLAŞMALARI

I. BÜYÜK ŞİRKETLER, DEVLETLER VE PETROL SAVAŞIMI	36
A- Büyük Şirketlerin Doğuşu ve Gelişmesi	36
B- Büyük Şirketler ve Dünya Pazarlarının Bölüşülmesi	38
C- Büyük Şirketler, Devletler ve Yabancı Petrol Alanları	40
1. Batılı Devletler Açısından Yabancı Petrol Alanlarının Önemi	45
2. Sovyetler Birliği ve Yabancı Petrol Alanları	46
3. Bölge Devletleri ve Petrol	46
II. ORTA DOĞU'DAKİ AYRICALIK ALANLARI VE ANLAŞMALARI	
A- İran'daki Ayrıcalık Alanları	48
1. Güney İran Ayrıcalıkları	48
2. Kuzey İran Ayrıcalıkları	51
3. İkinci Dünya Savaşı İçinde İran ve Ayrıcalıklar	53
B- Mezopotamya'daki Ayrıcalık Alanları	54
1. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrıcalık Sağlama Çabaları ..	55
2. Irak'taki Ayrıcalık Alanları	58
C- Suudi Arabistan ve Basra Körfezi'nin Öteki Bölgelerindeki Ayrıcalık Alanları	61

1. Suudi Arabistan'daki Ayrıcalık Alanları	61
2. Basra Körfezi'ndeki Öteki Ayrıcalık Alanları	63
D- Ayrıcalıklarda Anlaşmazlıkların Kökenleri	65

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGE - DIŞI GÜÇLERİN ÜSTÜNLÜKLERİNİ SÜRDÜRMELERİ (1945-1959)

I. BÖLGE-DIŞI GÜÇLER VE ORTA DOĞU PETROLÜ	68
A- "İki Kutupluluk"un Bölgeye Yansıması	68
B- Orta Doğu Petrolünün Artan Önemi	70
1. Petrol Tüketimindeki Artış	70
2. Petrol İthalatçısı olarak Amerika Birleşik Devletleri	71
3. Batı Avrupa'da Petrol Tüketiminin Artması	74
4. Dünya Petrol Üretimi ve Orta Doğu'nun Artan Payı	77
II. BÖLGEDE ULUŞÇULUK VE PETROL	79
A- Genel Olarak	79
B- İran'da Ulusallaştırma ve Başarısızlığı	82
1. Ulusallaştırma	82
2. Ulusallaştırmanın Başarısızlığı ve Nedenleri	85
3. Ulusallaştırmanın Sonuçları	88
C- Arap Uluşçuluğu, Arap-İsrail Çatışması ve Petrol Ulaşım Yolları ile Üretimi	90
D- Ayrıcalık Anlaşmalarında Değişiklikler	94
III. ULUSLARARASI PETROL PİYASASININ YENİ GÖRÜNÜMÜ ...	97
A- Uluslararası Petrol Piyasasının Yeni Etmeleri	97
1. "Bağımsız" Şirketler	97
2. Sovyetler Birliği'nin Petrol Politikası	99
3. Amerika Birleşik Devletleri'nde İthal Kotaları ve Sonuçları ..	101
B- Petrol Fiyatlarının Düşmesi: O.P.E.C.'e Doğru	103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PETROL ÜRETİCİSİ DEVLETLERİN ÜSTÜNLÜKLERİNE DOĞRU (1960-1973)

I. ÜRETİCİ ÜLKELERİN TOPLU DEVİNİMİ: Ö.P.E.C.	105
A- Ö.P.E.C.'in Kuruluşu ve Yapısı	105
B- Ö.P.E.C.'in Amaçları ve Politikası	107
1. Başlangıçta Saptanan Amaçlar	107
2. Gelişen Ö.P.E.C. Politikası	108
a) Fiyatlar, Devlet Gelirleri ve Ö.P.E.C.	108
b) Üretim Düzeyi ve Ö.P.E.C.	110
c) "Katılma", Ulusallaştırma ve Ö.P.E.C.	112

	Sayfa
II. ARAP PETROL POLİTİKASI	115
A- Arap Petrol Kongreleri	115
B- 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan Sonra Arap Petrol Politikası	119
III. ÜRETİCİ DEVLETLERİN ÜSTÜNLÜK KAZANMALARI	125
A- Uluslararası Petrol Piyasasındaki Nitelik Değişimini Hazırlayan Koşullar	125
B- Trablus ve Tahran Anlaşmaları ile Devletlerin Üstünlük Kazanması	130

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1973 PETROL BUNALIMI VE SONUÇLARI

I. BUNALIMIN GELİŞMESİ VE NİTELİĞİ	140
II. BUNALIM ERTESİNDE O.P.E.C. DEVLETLERİ	155
A-1973 Ertesinde O.P.E.C. Politikası	155
1. O.P.E.C. Politikasının Temelleri	155
2. O.P.E.C. Politikasının Gelişimi (1974-1977)	159
B- Artan Devlet Gelirleri ve O.P.E.C. Devletleri	165
III. BUNALIM VE PETROL İTHAL EDEN DEVLETLER	172
A- Batılı Endüstri Devletleri ve Bunalım	173
1. Bunalımın Etkileri	173
2. Bunalımın Üstesinden Gelme Çabaları	178
a) Ülke ve Topluluk İçi Önlemler	178
b) İkili İlişkilerle Çözüm Denemeleri	182
c) Tüketici Devletlerin Toplu Devinim Çabaları	185
B- Az gelişmiş Ülkeler ve Bunalım	191
1. Bunalımın Az gelişmiş Ükelere Etkileri	191
2. Az gelişmiş Ülkeler ve O.P.E.C. Devinimi	192
IV. ULUSLARARASI İKTİSADİ DÜZENİN YENİ BOYUTLARI VE O.P.E.C.	197
V. SOSYALİST DEVLETLER VE BUNALIM	202
A- Sovyetler Birliği ve Bunalım	202
B- Çin Halk Cumhuriyeti ve Bunalım	205
VI. 1973 ERTESİNDE ŞİRKETLERİN DURUMU	206
VII. 1973-1977 DÖNEMİNDE PETROL VE ORTA DOĞU'NUN BÖLGESEL POLİTİKASI	209
SONUÇ	218
SONSÖZ	227
YARARLANILAN KAYNAKLAR	233
SUMMARY	245

TABLO DİZİNİ

	Sayfa
Tablo I-1 : Dünya Enerji Tüketimi ve Nüfus	19
Tablo I-2 : Dünya Enerji Tüketiminin Kaynaklara Göre Dağılımı	20
Tablo I-3 : Petrole ve Doğal Gaz'a Yatırılan Sermaye	22
Tablo I-4 : Bölgelere Göre Petrol Üretimi, İşlenmesi ve Tüketimi	23
Tablo I-5 : Bölgelere Göre Petrol Üretimi ve Rezervleri (1976)	25
Tablo I-6 : Karalar Dışındaki Dünya Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri	26
Tablo I-7 : Dünya Petrol Üretimi (1974-1976).....	27
Tablo I-8 : Orta Doğu Bölgesinin Dünya Ham Petrol Üretimindeki Payı ..	31
Tablo I-9 : Orta Doğu Bölgesinin Kanıtlanmış Dünya Petrol Rezervleri İçin- deki Payı	31
Tablo I-10 : OPEC-Üretim ve Rezervler (1976)	33
Tablo I-11 : OPEC Üretimi (1974-1976)	34
Tablo I-12 : İhraç Edilen Petrolün Orta Doğu Devletlerinin Ekonomilerindeki Yeri	34
Tablo I-13 : Petrolden Sağlanan Devlet Gelirleri	45
Tablo II-1 : 1950'lerde Avrupa'da Petrol Tüketimi	77
Tablo III-1 : Petrol Ulaşım Yolları ve Taşınan Petrol (1966-1968) ...:.....	122
Tablo IV-1 : OPEC-Üretim ve Kapasite (1974 ve 1980)	158
Tablo IV-2 : Ham Petrol Fiyatları (1976 Aralık-1977 Ocak).....	163
Tablo IV-3 : Ham Petrol Fiyatları (1945-1977)	166
Tablo IV-4 : Para Rezervlerinin Dağılımı (1950-1976)	167
Tablo IV-5 : İhracat-İthalat Dengesi	168
Tablo IV-6 : OPEC'in Gelecekteki Fazlalarıyla İlgili Tahminler	169
Tablo IV-7 : OPEC Dış Yatırımları 1974	172
Tablo IV-8 : 1962 ve 1972'de, A.B.D., Batı Avrupa ve Japonya'da Enerji Tü- ketimi, Petrol Tüketimi ve Petrol İthalatı	174
Tablo IV-9 : Petrol Fiyatlarındaki Yükselmenin Ekonomik Etkilerini Oluşturan Seçilmiş Etmenler 1974	176
Tablo IV-10 : Ekonomik Sektörlere Göre Petrol Tüketimi, 1972	177
Tablo IV-11 : Ticaret Dengesi	192
Tablo IV-12 : OPEC Devletlerinin Azgelişmiş Ülkelere yaptıkları "Resmi Kal- kınma Yardımları"	195
Tablo IV-13 : Azgelişmiş Ülkelere Yardımlar	195
Tablo IV-14 : Sovyetler Birliği'nde Petrol Üretimi, Tüketimi ve İhracatı (1965 ve 1971-1975)	204
Tablo IV-15 : Çin Halk Cumhuriyeti'nde Petrol Üretimi	206
Tablo S-1 : Ham Petrol Fiyat Artışları 1979	231

KISALTMALAR

Bkz. (bkz.)	: Bakınız
C.,	: Cilt
Çev.,	: Çeviren
der.,	: derleyen
Economist	: The Economist
Ed. (ed.)	: Edited by (derleyen)
Ibid.,	: aynı yerde
Infra.,	: Bundan sonraki kısımlara bakınız
Keesing's.,	: Keesing's Contemporary Archives
loc.cit.,	: Yukarıda adı geçen yer
ME.,	: The Middle East
MEES.,	: The Middle East Economic Survey
Multinationals.,	: United States Senate, <i>Multinational Corporations and United States Foreign Policy</i> , Hearings Before the Subcommittee on Multinational Corporations of the Committee on Foreign Relations, U.S. Senate, Ninety-Third Congress, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., 1974-1975.
O.A.P.E.C.,	: Organization of Arab Petroleum Exporting Countries
Oil and Gas.,	: The Oil and Gas Journal
(O.P.E.C.,	: Organization of Petroleum Exporting Countries
op.cit.,	: Yukarıda adı geçen çalışma
passim.,	: Yapıtın tümüne atf
PE.,	: The Petroleum Economist
PPS,	: Petroleum Press Service

S., : Sayı
s. : sahife
S.B.F.D. : Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
supra., : Bundan önceki kısımlara bakınız
U.N., : United Nations
v.d., : ve devamı
Vol., : Volume (cilt)

GİRİŞ

I. AMAÇ VE YÖNTEM

Uluslararası ilişkiler dalında yapılan araştırmalarda, uluslararası iktisadi ilişkilerin ihmal edildiği ve uluslararası politika ile uluslararası iktisat arasındaki boşluğun doldurulması için yeterli gayretin gösterilmediği, uluslararası ilişkiler bilimcilerinin dikkatini çekmiştir¹. Uluslararası siyasal ve iktisadi olguların incelendiği bir uluslararası ilişkiler araştırmasında, siyasal analiz, iktisadi analize öngelmelidir². Uluslararası politika ile uluslararası iktisat arasındaki boşluğun doldurulmasına yönelik kuramsal çalışmalar varsa da³, bu alanda kuramsal bir açıklığa varıldığı söylenemez.

Uluslararası çevre ve kaynak sorunları, uluslararası iktisat ve uluslararası politikanın içiçe girdiği ve aralarındaki ilişkinin en çok mutlaştığı alanlardan biridir⁴. Bu araştırmada uluslararası politikada Orta Doğu petrolünün yeri incelenirken, uluslararası politika ile uluslararası iktisat arasındaki boşluğun doldurulması yolunda bir çaba gösterebilmek, araştırmacının temel amaçlarından biridir.

Genel bir uluslararası ilişkiler kuramının varlığı, ya da böyle bir kurama varmanın olanakları tartışılmaktadır⁵. "Kuramın başlıca

1. Bkz.: Susan Strange, "International Economics and International Relations, A Case of Mutual Neglect," *International Affairs*, Vol. 46, No.2 (April 1970), s. 304-315.

2. *Ibid.*, s. 308.

3. Bkz.: Klaus Knorr, *Power and Wealth, the Political Economy of International Power*, London, Macmillan, 1973, *passim*. ve Charles P. Kindleberger, *Power and Money, the politics of International Economics and the Economics of International Politics*, London, Macmillan, 1970, *passim*.

4. Richard J. Thretheway, "International Economics and Politics, A Theoretical Framework," *The Interaction of Economics and Foreign Policy*, Robert A. Bauer (ed.), Charlottesville, University Press of Virginia, 1975, s. 24.

5. James E. Dougherty, Robert L. Pfaltzgraff, *Contending Theories Of International Relations*, New York, 3 rd Printing, J.B. Lippincott Company, 1971, s. 14-30.

tehlikesi soyut doğada olmasıdır”, ancak, “geçmişin ve bugünün... gerçeklerinin ışığı altında geçerli benzerlikleri saptamak ve bunları çözümlemek”⁶ de gereklidir. Genel bir uluslararası ilişkiler kuramı konusunda bilimcilerce bir anlaşmaya varılmamış olması, özel konuların incelenmesinde, kuramsal açıklığa varılabilmesi için çeşitli görüşlere yer verilmesini zorunlu kılmaktadır.

Uluslararası ilişkiler disiplinli içinde bugüne dek yapılan kuramsal çalışmaların büyük bir bölümünde doğal kaynaklara yer verilmiştir. Bu bölümde, yalnızca, çağdaş kuram denemelerinin doğal kaynakları ele alış biçimleri açısından bir değerlendirmesi yapılarak, bu araştırmanın yöntemine açıklık getirmek amaçlanmaktadır.

Uluslararası politika analizlerini, devletlerin dış politikalarının oluşumunun incelenmesinde dayandıran uluslararası ilişkiler bilimcileri, dış politikaya biçim veren etmenler arasında ekonomik olanlara da yer vermişlerdir. Ayrıca dış politikanın ekonomik araçları bulunduğu da kabul edilmektedir. Örneğin, ekonomik etmenlerin dış politikanın yürütülmesi üzerindeki etkilerini inceleyen bir yazar şöyle demektedir⁷:

“Özetle, zamanımızda, ekonomik politikanın dış politika üzerinde belirleyici bir etkisi bulunduğunu ve hatta, ekonomik etmenlerin dış politika gelişmeleri için anlamlı bir neden oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, ulusal ekonominin unsurlarının dış politika araçlarına dönüştürüldüğünü de ekleyebiliriz”.

Böylece, uluslararası politikaya salt dış politikanın oluşumu ve yürütülmesi açısından bakıldığında, ekonomik etmenlerin, dış politikanın hem araçları, hem de amaçları olabileceği görülmektedir. Bu ekonomik etmenler arasında, kuşkusuz, doğal kaynaklar da vardır.

Genellikle tüm devletler, özellikle belirli devletler için doğal kaynaklara sahip olmak, korumak ve işletmek dış politika hedefleri arasında yer alır⁸. Çeşitli devletlerin dış politikalarını inceleyenler, bu devletlerin dış politikalarında söz konusu amacın önemli bir rol

6. Mehmet Gönübol, *Dış Politika, İç Etkenler Açısından bir Dış Politika İncelemesi*, Ankara Ulusal Basımevi, 1969. s. 5.

7. Fritz Bock, “The Impact of International Economic Factors on the Conduct of Foreign Policy,” Bauer (ed.) *op. cit.*, s. 150.

8. Charles Wolf, *United States Policy and the Third World*, Boston, Toronto, Little, Brown and Co., 1967, s. 12-13.

oynadığını saptamışlardır.⁹ Öte yandan, dış politikada amaçlara varmak için kullanılan ekonomik araçlar arasında da doğal kaynaklar yer alır¹⁰. Devletlerin sahip oldukları doğal kaynakları, bunlara gereksinme duyan başka devletlere karşı zorlama ve cezalandırma ya da ödüllendirme aracı olarak kullandıkları görülür¹¹.

Siyasal davranışı başlıca bir değişkene, güç kavramını bağlayarak, uluslararası ilişkileri bir kuramsal bütünlüğe kavuşturmayı amaçlayan “siyasal gerçekçi” yazarlar¹², uluslararası ilişkilerin işbirliğinden çok çatışma özelliği göstermesi yüzünden, devletlerin, varlıklarını koruyabilmek için güçlerini korumayı ya da arttırmayı amaç olarak benimsediklerini söylerler. Bu yazarlara göre: “Uluslararası politika, bütün politikalar gibi, bir güç ve iktidar mücadelesidir. Uluslararası politikanın nihai amacı ne olursa olsun, güç her zaman için acil bir amaçtır”¹³. Yine birçok siyasal gerçekçi yazara göre¹⁴, ulusal gücü oluşturan unsurlar içinde doğal kaynaklar, özellikle hammaddeler yer almaktadır. Morgenthau’ya göre, “bir ulusun diğer uluslar karşısındaki kuvvetini belirleyen ve nisbeten istikrarlı bir... faktör de doğa kaynaklarıdır”¹⁵ ve hammaddeler, bir ulusal güç unsuru olarak doğal kaynaklar arasında özel bir yere sahiptir¹⁶.

Bazı siyasal gerçekçi yazarlara göre ise, uluslararası politikada güç, devletlerin başlıca amacı değil, aracıdır. Organski’ye göre, “devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerindeki davranışlarını, amaçları ve bu amaçlara varmak için sahip oldukları güçleri belirler”¹⁷.

9. Robert A.Scalapino, “The Foreign Policy of Modern Japan”, *Foreign Policy in World Politics*, Roy C.Macridis (ed.), Third Ed., Englewood Cliffs, New Jersey, 1967, s. 307-309; Roy C. Macridis, “French Foreign Policy,” *Ibid.*, s. 62-73; Leon D. Epstein, “British Foreign policy,” *Ibid.*, s. 52.

10. Kenneth W. Thompson, Roy C.Macridis, “The Comparative Study of Foreign Policy,” *Ibid.*, s. 5-7.

11. Joseph Frankel, *International Politics Conflict and Harmony*, London, Allen Lane, The Penguin Press, 1969, s. 153.

12. Dougherty ve Pfaltzgraff, *op. cit.*, s. 101.

13. Hans J.Morgenthau, *Uluslararası Politika*, C.I., çev. Baskın Oran ve Ünsal Oskay, Ankara Sevinç Matbaası, 1970, s. 30.

14. Örneğin bkz.: Robert Strausz-Hupé, *The Balance of Tomorrow*, New York, G.P. Putnam’s Sons, 1945, s. 173,262; George F.Kennan, *Realities Of American Foreign Policy*, New York, W.W.Norton and Co., 1966, s. 63-64; Frederick L.Schuman, *International Politics*, 4th Ed., New York, McGraw-Hill, 1969, s. 554.

15. Morgenthau, *op.cit.*, s. 144.

16. *Ibid.*, s.147-149.

17. Organski, *World Politics*, 2nd Ed., 3rd Printing, New York, Alfred A.Knopf, 1969,

Bu düşünce sistemi içinde de doğal kaynaklar, ulusal gücü oluşturan unsurlar arasında yer alır¹⁸.

Lenin'in emperyalizm kuramında ise, doğal kaynaklara, dış politika amaçlarının değerlendirilmesi bakımından yer verilmektedir. Lenin'e göre, emperyalizm tekelci kapitalizm aşamasında ortaya çıkar ve tekelci kapitalizm doğal kaynakları, hammaddeleri denetimine almak ister¹⁹. Tekelleşme, giderek artan bir hızla hammadde kaynaklarını denetler ve böylece gittikçe güçlenir. Dünyadaki hammadde kaynakları tekelci sermayenin çeşitli ulusal temsilcilerince bölüşülür ve "yeniden bölüşülür"²⁰.

Yukarıda görüşlerine değindiğimiz yazarların tersine, bazı uluslararası ilişkiler bilimcileri de, uluslararası politika analizlerini devletlerin dış politikaları açısından değil, tüm uluslararası sistem ve bunun alt sistemleri açısından yapmaktadır. Uluslararası ilişkilerde sistem yaklaşımını benimseyen yazarlardan bazıları, "karşılıklı etkileşme" (*inter-action*) kavramını geliştirmişlerdir²¹. Bu yaklaşıma göre, uluslararası karşılıklı etkileşimde etmen olan çıkarlar, ekonomik, stratejik ve ideolojiktir. Bu çıkar kategorilerinden ilk ikisi, hammaddelerle ilgilidir. Bir ulusun sınırları içinde bulunmayan kıt hammadde kaynaklarına ilgi duyması, ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket etmesi demektir. Stratejik çıkarlar, bir ulusun ülkesinden uzakta da olsa, ekonomik çıkarlarını ilgilendiren hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeleri denetlemeye ve korumaya çalışmasını gerektirebilir.

Wallenstein, uluslararası sistemde yer alan aktörleri, karşılıklı etkileşimlerine göre, "üst" (*Topdog*) ve "alt" (*Underdog*) olarak ayırmaktadır. "Üst" ve "alt" aktörlerin karşılıklı etkileşiminde, "üst"ün üretimine yararı dokunan ve ekonomik olarak kazançlı çıkmasını sağlayan bir ekonomik "transfer" söz konusudur. "Alt" aktörlerin, "üst" aktörlere sağladıkları ekonomik transfer içinde, kuşkusuz, hammaddeler de yer alır²².

18. *Ibid.*, s.220.

19. V.I.Lenin, "Imperialism, the Highest Stage of Capitalism," *Selected Works*, London, Lawrence and Wishart, 1969, s.228.

20. *Ibid.*, s. 219 ve s.259. Lenin, s. 219'da Petrolle ilgili özel örnekler de vermektedir.

21. Bkz.: Peter Wallenstein, *Structure and War On International Relations 1920-1968*, Uppsala, Sweden, Political Science Association 1973, s. 36'dan A. Etzioni, *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, New York, 1961, s. XVI vd.

22. Wallenstein, *op. cit.*, s. 54-55, 121.

Uluslararası sistemi, çatışma-barış ve buna bağlı olarak da “emperyalizm” kavramları açısından incelemeye yönelik kuramsal çalışmalar yapan bilimcilerin başlıca amacı, barışın koşullarını araştırmaktır. Bu bilimcilerden Johan Galtung ve Dieter Senghaas’ın çalışmalarına²³ buradâ değinmek gereklidir. Galtung’a göre eşitsizlik, uluslar içinde, yaşam koşullarında ve uluslararası alanda en yaygın gerçekliktir²⁴. Dünyadaki ulusları, “Merkez” ve “Çevre” olarak ayıran ve her ulusun içinde de merkez ve çevre bulunduğunu ekleyen Galtung, emperyalizmi, yeryüzündeki eşitsizliği yaratan ve Merkez-Çevre arasındaki etkileşmeyi doğuran mekanizmalardan biri olarak incelemektedir. Lenin’den ayrılmı olarak, emperyalizmi yalnızca kapitalist üretim biçiminin bir uzantısı olarak değil Merkez-Çevre ilişkilerinin yapısından doğan bir olgu olarak gören yazar, özellikle “ekonomik emperyalizm” süreci içinde hammaddelere özel önem vermektedir: Çevre uluslar, Merkez uluslara hammadde ya da yarı-mamul madde sağlarlar; Merkez uluslar da onlara mamul mallar satarlar. Bu karşılıklı ekonomik ilişkide, kârlı çıkan Merkez uluslardır: Hem mamul mallarına pazar sağlarlar, hem de yeniden üretim için hammadde ve yarı-mamul madde elde ederler²⁵.

Uluslararası sistemi, çelişki ve uzlaşmaz çelişkilerin bir bütünü olarak gören Senghaas, uluslararası toplumu, dünya ölçüsünde bir üretim ve değişim ilişkileri bütünü olarak ele almaktadır²⁶. Böyle bir yaklaşım, uluslararası sistemin içerdiği çelişki ve uzlaşmaz çelişkilerde, üretim ve değişim ilişkilerinin etkilerini çözümlemeye yönelmektedir. Senghaas’a göre, bugünkü “Kuzey-Güney” çatışmasının kaynağında, dünya ölçüsünde geçerli olan bir işbölümü yatar: Az gelişmiş ülkeler hammadde ve tarım ürünleri üretmek ve ihraç etmekle yetinmek zorunda bırakılmaktadırlar²⁷.

Uluslararası ilişkilerde yalnız ulus-devletleri inceleyen anlayışa karşı çıkan kimi yazarlara göre, uluslararası ilişkilerde devletler dışında da “transnasyonal” aktörler vardır ve bunların arasında çokuluslu şirketler de yer alır²⁸. Çokuluslu şirketler, örneğin petrol şirket-

23. Johan Galtung, “A Structural Theory of Imperialism”, *Journal of Peace Research*, Vol. 11, s. 81-117; Dieter Senghaas, “Conflict Formations in Contemporary International Society”, *Journal of Peace Research*, Vol. 10, s. 163-184.

24. Galtung, *op.cit.*, s. 81.

25. *Ibid.*, s. 83, 85-88.

26. Senghaas, *op. cit.*, s. 178-179.

27. *Ibid.*, s. 172.

28. Robert O. Keohane, Joseph S.Nye (Eds.), *Transnational Relations and World Politics*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1972, s. 374-377.

leri, bazı koşullarda ve belirli devletlerle ilgili olarak, iç ve dış politika üzerinde etkili olabilmektedirler. Bu yazarlarca uluslararası politikayı etkiledikleri kabul edilen çokuluslu şirketlerin büyük bir bölümü hammadde üretimiyle ilgilidirler²⁹.

Özetle, uluslararası politika analizlerini gerek dış politikanın amaç ve araçları, gerekse genel uluslararası sistem açısından yapan uluslararası ilişkiler bilimcileri için, doğal kaynaklar, uluslararası politika açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, uluslararası ilişkilerde ulus-devletlerin dışında bazı aktörlerin varlığını kabul eden yazarlar da, doğal kaynaklarla ilgili çokuluslu şirketleri ele almaktadırlar. Ancak, doğal kaynakların uluslararası ilişkilerdeki yerine ilişkin genel bir kuram birliğine varıldığı söylenemez. Aslında, uluslararası ilişkiler dalında genel bir kuram üzerinde anlaşamadığı sürece, doğal kaynaklara ilişkin bir kuramsal birliğe ulaşılması da beklene-
mez.

Bu yüzden, doğal kaynaklarla ilgili bir uluslararası ilişkiler araştırması, yöntemini aydınlatacak bir kuramsal çerçeveden yoksundur. Böyle bir araştırma, yöntemini saptarken, yukarıda sayılan belirli görüşlerden yalnız birini rehber edinirse eksikleri çok olacaktır; tümünü bağdaştırmak ise, kuramsal bütünlüğün zorlanmasını gerektirecektir.

Fakat, "hangi özellikleri olan" doğal kaynakların "ne zaman", "hangi koşullarda" belirli devletlerin dış politikasını etkilediği konusu araştırılabilir. Böyle bir araştırma ise, ancak belirli bir doğal kaynak çevresinde oluşan olayların tarihsel bir yöntemle incelenmesini gerektirmektedir.

Orta Doğu petrolünün uluslararası politikadaki yerini incelemeyi amaç edinen bu araştırmanın yöntemi yukarıdaki açıklamaların ışığında, şötle saptanmıştır: Önce genel olarak petrolün, özel olarak da Orta Doğu petrolünün enerji kaynakları arasındaki önemi ve özellikleri ortaya konmaya çalışılmaktadır. Daha sonra, Birinci ve İkinci bölümlerde ise; a) Orta Doğu petrolünün bölge dışı güçlerin bölge devletleriyle olan ilişkilerini nasıl etkilediği; b) petrol üreten bölge devletlerinin dış politikalarında petrolün yeri; c) petrol piyasasının içsel süreci, 1959 yılı sonuna dek ele alınmaktadır. Üçüncü Bölümde, 1960-1973 dönemi ele alınarak, petrol çevresinde oluşan uluslararası ilişkilerin nitelik değişimini hazırlayan olaylar ve olgular incelenmek-

29. Robert Gilpin, "The Politics of Transnational Economic Relations" *Ibid.*, s. 68.

tedir. Dördüncü Bölüm, 1973'ün son üç ayından başlayarak ortaya çıkan "petrol bunalımını" ve sonuçlarını ele almaktadır. Orta Doğu petrolünün belirli devletlerin dış politikası, Orta Doğu'nun bölgesel politikası ve uluslararası politika ile olan bağlantısı, Sonuç Bölümünde değerlendirilmektedir.

II. BAZI KAVRAMLARIN AÇIKLANMASI

Konunun incelenmesine geçilmeden önce, petrol piyasasına ilişkin bazı kavram ve eşitliklerin açıklanması gerekmektedir. Ancak inceleme boyunca, gerektiği durumlarda petrol piyasasının teknik kavramlarına daha çok açıklık getirilmektedir.

Petrol piyasasında fiyat oluşumu oldukça karmaşık bir süreçtir. Bu incelemede petrol piyasasında fiyatın nasıl oluştuğu, incelemenin amaçlarıyla bağdaştığı ölçüde ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Fakat petrol fiyatlarına ilişkin temel kavramların bu kesimde kısaca tanımlanması, incelemenin öteki bölümlerindeki anlatıma kolaylık getirecektir. Bunun yanı sıra, petrol piyasasına özgü bazı ölçü ve eşitliklerin de burada tanımlanmasında yarar vardır.

"Afişe fiyat", yapay bir fiyat kavramıdır. Bununla, yalnızca, devletlerin şirketlerden aldıkları vergilerin hesaplanmasına yarayan "iibari" fiyat kastedilmektedir. Bir petrol ihracatçısı devlet ile ayrıcalıklı petrol şirketi arasında belirli bir vergilendirme oranı saptandıktan sonra, bu oran "afişe fiyat"a uygulanır.

"Piyasa fiyatı" ise, gerçekte, ham petrolün piyasada oluşan fiyatıdır. Petrolün "transfer fiyatı"ndan anlaşılması gereken ise, aynı büyük sermaye grubu içinde yer alan ham petrol üreticisi şirket ile rafinaj şirketi arasındaki alışverişte geçerli olan fiyattır. Aynı sermaye grubunda yer alan şirketler arasındaki bu fiyat, önemli olan tüm sermaye grubunun kârlarını en yükseğe ulaştırmak olduğuna göre, piyasa fiyatından düşük belirlenmektedir. "Afişe fiyat" ise, üretici devletlerin baskısı ile, çoğu kez piyasa fiyatının üzerinde oluşmuştur.

"*Royalty*", devletlerin topraklarındaki yataklardan petrol üreten ayrıcalıklı petrol şirketlerinden geleneksel olarak aldıkları ilk vergi çeşididir. Üretilen petrolden varil başına alınan "*royalty*", devletler, şirketlerden başka vergiler almaya başladıktan sonra da yedirelülükte kalan bir vergi olmuştur.

Devletler şirketlerin mülkiyetine belirli oranlarda sahip olarak bu mülkiyete "katılma"ya başladıklarından beri petrol piyasasına "geri

satın alma" kavramı da girmiştir. Devletler, "katılma" dolayısıyla kendi paylarına düşen ham petrolü, ya kendi adlarına pazarlamaya, ya da şirketlere "geri satmaya" başlamışlardır. Şirketler de, devlet adına üretmiş oldukları ham petrolü "geri satın alma"ya başlamışlardır. Devletler, petrollerini kendileri pazarlarken, ya da şirketlere "geri satarken", "devlet satış fiyatı"ını uyguladılar. Böylece, "devlet satış fiyatı", devletlerin petroleri için kendi saptadıkları fiyat olmaktadır.

Bu incelemede "devlet geliri" ya da "devlet payı"ndan söz edildiğinde, ülkesinde petrol üretilen devletlerin, a) şirketlerin payına düşen petrolden aldıkları "royalty" ve vergiler; b) şirketlerin devlete, "geri satın alma" dolayısıyla ödedikleri; c) devletin kendi pazarladığı petrolden kazancı, kastedilmektedir.

Petrol piyasasına özgü bazı ölçü ve eşitliklerin açıklanmasına gelince:

1 varil : 159 litre (yaklaşık) ya da 0.159 metre küp (yaklaşık),

1 ton : 7.3 varil ham petrol (yaklaşık),

Günde 1 varil ham petrol üretimi : Yılda 50-55 ton ham petrol üretimi (petrolün özgül ağırlığına göre değişir),

Günde 1 milyon varil ham petrol üretimi : Yılda 50 milyon ton ham petrol üretimi (yaklaşık),

Yılda 1 milyon ton ham petrol üretimi : Günde 20 bin varil ham petrol üretimi (yaklaşık) eşitliğindedir.

III. PETROLÜN ENERJİ KAYNAKLARI ARASINDAKİ ÖNEMİ

Doğal kaynaklar arasında enerji kaynaklarının özel bir yeri vardır. Bugün olduğu gibi, tüm çağlar boyunca da, insanoğlu üretimde bulunabilmek için enerji kaynakları sağlamak kaygısını duymuştur. Önceleri insan gücü enerji sağlayan başlıca kaynak iken, sonraları hayvan gücünden, su ve yel gücünden yararlanılmaya başlanmıştır. Buhar enerjisinden yararlanılarak yapılan üretimle birlikte ortaya çıkan "endüstri devrimi"ne dek, kullanılan tüm enerjinin % 80-85'i canlılarca sağlanmakta idi³⁰. Endüstri devriminin

30. Charles Issawi, *Oil, the Middle East and the World*, New York, The Washington Papers 4, The Library Press, 1972, s. 1.

hızlanması ve yayılmasıyla buhar enerjisinin kullanımı da artmış ve buna koşut olarak kömür, enerji sağlayan başlıca hammadde olarak önem kazanmıştır. Petrolün enerji sağlayan kaynaklar arasında büyük ölçüde önem kazanması ise Birinci Dünya Savaşı'nın ertesine rastlar.

Ticari amaçlarla petrol üretimi bazı bölgelerde 1850'lerde başlamış ve 1872'de bir milyon ton, 1890'da on milyon ton petrol üretilmişti. 1913 yılında petrol, tüm dünya enerjisinin daha ancak % 6'sını karşılıyordu³¹. Birinci Dünya Savaşı içinde petrolün önemi daha çok anlaşılmış, özellikle deniz kuvvetlerinde petrolden yararlanmanın savaş gücünü arttırdığı görülmüştür³². Savaştan sonra, sanayileşen ülkelerde enerji gereksinmesinin giderek artması, petrol üretimini de kamçulamış ve 1921'de petrol üretimi yüz milyon ton sınırına ulaştığı gibi, petrolün tüm dünya enerjisi içindeki payı, % 10'a çıkmıştır³³. Petrolün, kendisinden önce kullanılan enerji kay-

Tablo I-1
Dünya Enerji Tüketimi ve Nüfus
(1925-1972; Seçilmiş Yıllar)

	Toplam Enerji Tüketimi		Nüfus (milyon)	Birey Başına Enerji Tüketimi (10 ⁶ Btu)
	10 ¹² Btu (a)	10 ⁶ varil/gün Petrol karşılığı		
1925	44,249	21.6	1.890	23.4
1950	76,823	37.5	2.504	30.7
1960	124,046	60.5	2.990	41.5
1970	214,496	104.7	3.609	59.4
1972	237,166	115.7	3.747	63.3
Ortalama Yıllık Değişiklik Yüzdesi				
1925-1950	2.2	1.1	1.1	1.1
1950-1960	4.9	1.8	3.1	3.1
1960-1972	5.5	1.9	3.5	

a) Bir varil petrol 5.6 milyon Btu dolayında ısı içerdiğine göre, günde 1 milyon varil, yılda 2,044 trilyon (10¹²), Btu'ya eşit olmaktadır. 1 ton ham petrol, aşağı-yukarı 7.3 varile eşit olduğuna göre, günde 1 milyon varil, yılda 50 milyon tona eşitlenmektedir. Böylece, 1 milyar ton petrolün, 41 trilyon Btu içerdiğini de söyleyebiliriz.

Kaynak: Joel Darmstadter ve Hans H. Landsberg, "The Economic Background", *Modulus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975) s. 15.

31. *Ibid.*, s. 2.

32. Leonard M. Fanning, *Foreign Oil and the Free world*, New York, McGraw-Hill Book Co., 1954, s. 3; George W. Stocking, *Middle East Oil, A Study in Political and Economic Control*, Kingsport, Tenn., Vanbertlit Un. Press, 1970, s. 19-21.

33. Issawi, *op. cit.*, s. 14.

naklarına göre bir üstünlüğü, sıvı olarak kullanılabildiğinden yeni kullanım alanları sağlamasıdır³⁴.

Yirminci yüzyılda dünya enerji tüketimi hızlı bir artış göstermiştir. Dünya enerji tüketiminin artış hızı, 1925–1950 yılları arasında % 2.3, 1950–1968 yılları arasında ise % 5 olmuştur³⁵. 1925’de 485 milyon ton kömür eşitliğinde enerji tüketilirken, 1950’de 2,611 milyon ton, 1965’de ise 5,231 milyon ton enerji tüketilmiştir³⁶. Tablo I–1’de de görüldüğü gibi, birey başına enerji tüketimi 1925–1972 yılları arasında neredeyse 3 kat artmıştır. Dünyada enerji gereksinmesinin giderek artmasına koşut olarak ve petrolün öteki enerji kaynaklarına göre elverişli özellikleri bulunması dolayısıyla, petrol üretim ve tüketimi giderek artmıştır. 1937’den sonra gelen 16 yılda üretilen petrol, 1857 ile 1936 arasında üretilenin iki katına yakın olmuştur³⁷. Tablo I–2’de de görülebileceği gibi, petrol ve doğal gazın tüm enerji tüketimindeki payı 1950’de % 37.8, 1960’da % 49.3, 1972’de

Tablo I-2
Dünya Enerji Tüketiminin Kaynaklara Göre Dağılımı

Toplam Tüketim (10 ¹²) Btu	1950	1960	1970	1972	1980 ^(a)	1990 ^(a)
		76.8	124.0	214.5	237.2	296.3
% Olarak Paylar						
Kömür	55.7	44.2	31.2	28.7	26.7	22.1
Petrol	28.9	35.8	44.5	46.0	44.7	39.6
Doğal Gaz	8.9	13.5	17.8	18.4	19.2	18.5
Elektrik ^(b)	6.5	6.4	6.5	6.9	9.4	19.8
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

a) *International Petroleum Encyclopedia* 1976 tahminleri.

b) Nükleer, geotermal ve hidro-elektrik’i içerir. 1972’de, elektriğin tüm enerji içindeki payı olan % 6.9, şöyle bölünmüştür: Geotermal, 0.03; hidro, 6.2; nükleer, 0.7, Buna karşılık, 1980’de hidro ve geotermal toplamının % 5.2, nükleer payının ise % 4.3 olacağı öngörülmektedir. Nükleer enerjinin, tüm Enerji kaynakları içindeki payının 1990’da % 15.3’e ulaşması beklenmektedir.

Kaynaklar: *International Petroleum Encyclopedia* 1976, s. 12; Joel Darmstadter ve Hans H. Landsberg, “The Economic Background”, *Daedalus*, Vol. 104, No.4 (Fall 1975), s. 19.

34. D.H.Frankel, *Essentials of Petroleum, A Key Oil Economics*, London, Frank Cass, 3rd impression, 1973, s. 11-14.

35. Issawi, *op. cit.*, s. 14; Gerald Manners, *The Geography of Energy*, London, Hutchinson Un. Library, 2nd Ed. 1971, s. 19.

36. Sam Schurr, P.T. Homan, *Middle Eastern Oil and the Western World*, New York, Elsevier, 1971, s. 172.

37. Fanning, *op. cit.*, s. 9.

% 64.4 olmuştur. Petrol ve doğal gazın 1980'de de bu durumunu koruyarak, tüm enerji tüketiminin % 65.9'unu sağlaması beklenmektedir. Ancak, 1990 yılı için yapılan tahminler doğru olursa, nükleer enerji tüketiminin artmasına bağlı olarak, petrol ve doğal gazın tüm enerji tüketimi içindeki payının % 58 dolayında gerçekleşmesi gerekmektedir.

Petrolün dışında, bugün kullanılan ve ileride daha geniş ölçüde kullanılabilecek enerji kaynaklarının da önemi vardır. Bugün kullanılan geleneksel enerji kaynaklarının yanı sıra başka kaynaklardan da enerji elde edilmesi için öneriler ve araştırmalar yapılmaktadır. Ancak, kısa dönemde, devletlerin enerji politikalarını değiştirmeleri kolay değildir ve uzun dönemde de, petrolün bir enerji kaynağı olarak önemi sürecektir³⁸. Kaldı ki, petrol bir enerji kaynağı olarak önemini büyük ölçüde yitirse bile, çeşitli maddelerin üretiminde ilkel madde olarak kullanıldığı için³⁹ önemini yine de sürdürecektir.

Petrolün üretimi, ulaşımı ve pazarlanması için bugüne dek çok büyük tutarlara varan sermaye kullanılmıştır. Bundan sonra da, giderek artarak, yine büyük bir sermayenin petrole yatırılacağı öngörülmektedir. 1972'de yapılan bir araştırmaya göre, 1970 ile 1985 yılları arasında petrol endüstrisine, tüm talebi karşılayabilmek için yaklaşık 600 milyar dolar yatırılması gerekmektedir ki, bunun 265 milyarı ham petrol üretimine, 135 milyarı ham petrolün işlenmesine, 80 milyarı ulaşıma, 65 milyarı pazarlamaya ve 55 milyarı ise çeşitli amaçlara ayrılacaktır⁴⁰. Petrol endüstrisine yatırılan sermayenin en büyük bölümü ham petrol üretimine ve ham petrolün işlenmesine ayrılmaktadır.

Ham petrolü, üretildiği ve işlendiği bölgelere göre incelersek belirli bir özellik saptayabiliriz: Ham petrolün üretildiği bölgelerin büyük çoğunluğu az gelişmiş ülkelerin bulunduğu bölgelerdir. Buna karşılık ham petrolün pazarlanmaya hazır duruma getirildiği, yani işlendiği bölgeler ise gelişmiş sanayi ülkelerini kapsar. Örneğin, Tablo 1-4'de de görüldüğü gibi, 1976 yılında dünyada üretilen 2,843,779 bin ton ham petrolün, 1,592,601 bin tonu Orta Doğu, Latin A-

38. K.A.D. Inglis (Ed.), *Energy: From Surplus to Scarcity?*, London, Applied Science Publishers, 1974, s. 153-164.

39. Charles F. Park, *Minerals and the Political Economy, Affluence in Jeopardy*, San Francisco, Freeman Cooper Co., 2nd Print., 1970, s. 177; Shell International Petroleum Company, Ltd., *Information Handbook* 1974-5, London, 1974, s. 134-137.

40. The Chase Manhattan Bank, *Capital Investments of the World Petroleum Industry, 1971, p.y.*, 1972, s. 3-5. Petrole ayrılan sermayenin yıllara ve sektörlere göre dağılımı (Tablo 1-3).

Tablo I-3
Petrol ve Doğal Gaz'a Yatırılan Sermaye (Milyon Dolar Olarak)

Harcamalar	1961	1963	1965	1967	1969	1971	1970-1985
Ham petrol ve Doğal Gaz	5,205	4,965	5,550	5,595	7,075	6,520	230,000
Doğal Gaz Sıvılaştırma Tesisleri	175	205	235	405	465	695	14,750
Boru Hatları (Pipe Lines)	475	625	550	860	910	1,200	33,500
Tankerler	875	940	1,215	1,255	2,050	2,875	47,000
Rafineriler	1,295	1,735	1,865	2,585	3,210	4,755	101,500
Kimyasal Tesisler	655	630	925	1,565	1,310	1,535	33,500
Pazarlama	1,455	1,735	2,430	2,705	2,805	3,380	64,500
Öteki Harcamalar	290	315	405	605	550	840	40,250
Toplam Sermaye Harcamaları	10,425	11,150	13,175	15,575	18,375	21,800	565,000
Jeolojik ve Jeofizik Harcama ve Kiralar	1,020	1,050	1,180	1,190	1,380	1,395	35,000
Genel Toplam	11,445	12,200	14,355	16,765	19,755	23,195	600,000

Kaynak: The Chase Manhattan Bank, *Capital Investments of the World Petroleum Industry* 1971, s. 28-29.

merika ve Afrika'da üretilirken, yalnızca 499,724 bin tonu Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da üretilmiştir. Böylece, Orta Doğu, Latin Amerika ve Afrika'nın 1976 yılı üretimindeki payı % 56 olurken, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa için bu oran % 17.6 olmuştur. Oysa, 1975 yılı dünya petrol ürünleri tüketiminde Orta Doğu, Latin Amerika ve Afrika'nın payı yalnızca % 11.6 iken, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'nın payı % 56'yı bulmuştur. Ham petrolün üretildiği bölgelerle, işlenip, pazarlandığı bölgeler değişik olunca, ham petrolün dünya ticareti içinde oldukça önemli bir yer tutması doğal olmaktadır ve ulaşım yolları da petrol ticareti açısından önem kazanmaktadır. Ham petrolün üretildiği ve işlendiği bölgeler arasında farklılık bulunmasının başlıca nedenleri, petrolün en çok tüketildiği bölgelerin, daha az tüketildiği bölgelere oranla daha küçük rezervlere sahip olması ve petrolün işlenmesinin en çok talebin bulunduğu piyasalara yakın yerlerde yapılmasıdır. Böylece, petrol konusunda ilkin bölgelere göre değişik olan tüketim oranları ve tüketim artış eğilimi ile, rezervlerin ve petrol yataklarının bölgelere göre değişen yoğunluğu önem kazanmaktadır.

Tablo I-4

Bölgelere Göre Petrol Üretimi, İşlenmesi ve Tüketimi
(1000 ton olarak)

	Ham Petrol Üretimi (1976)	Rafineri Kapasitesi (1976)	Petrol Ürünleri (1975)	Toplam Üretimdeki Pay %	Toplam Tüketimdeki Pay %
Kuzey Amerika	466,022	844,300	891,800	16.4	32.5
Batı Avrupa	33,702	998,200	642,700	1.2	23.5
Latin Amerika	227,443	379,300	186,600	8.0	6.8
Orta Doğu (Kuzey Afrika dahil)	1,240,230	180,800	94,00	43.5	3.5
Afrika (Kuzey Afrika dışında)	124,928	46,400	35,600	4.5	1.3
Asya Pasifik	122,224	482,400	387,600	4.3	14.1
Sosyalist Ülkeler	629,230	611,900	503,100	22.1	18.3
S.S.C.B.	521,000	455,000	366,300	18.3	13.7
Çin H.C.	84,700	50,000	53,300	3.0	1.9
Toplam Dünya	2,843,779	3,543,300	2,741,500	100.0	100.0

Kaynaklar: *International Petroleum Encyclopedia* 1976, s. 378-31; *The Petroleum Economist*, Vol. 44, No. 1 (January 1977), s. 6.

Enerji tüketimi ile ekonomik büyümenin önemli bir ilişkisi vardır. Az gelişmiş ülkeler, büyümelerinin ilk aşamalarında giderek artan bir enerji gereksinimi duymaktadırlar. Bu ülkelerde enerji talebinin artış hızı, ekonomik büyümenin artış hızından daha çok ol-

makta; gelişmiş, büyümelerini büyük ölçüde gerçekleştirmiş ülkelerde ise, bu durumun tersi görülmektedir⁴¹. Ortalama olarak, enerji tüketiminin artış hızı, 1925-1968 yılları arasında, Latin Amerika'da yılda % 5.5, Afrika'da yılda % 4.8, Asya'da yılda % 5 olurken, aynı yıllarda, ABD için % 2.6, Batı Avrupa için % 2.1 ve Japonya için % 5.3 olmuştur⁴². Ayrıca, az gelişmiş ülkelerden pek çoğu, özellikle son 15-20 yılda, temel enerji kaynağı olarak petrolü seçmişlerdir. Bu seçimde, az gelişmiş ülkelerin ithal ettikleri üretim mallarında büyük ölçüde petrolün tüketilebilir olması, petrolün bazı elverişli özelliklerinin bulunması gibi nedenlerin yanı sıra, büyük petrol şirketlerinin az gelişmiş ülkelerdeki örgütlerinin de etkin olduğu söylenebilir⁴³. Nedenler ne olursa olsun, gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğunun giderek artan bir petrol gereksinmesi içinde oldukları bir gerçektir. 1968'de 203 milyon ton petrol tüketen az gelişmiş ülkelerin, 1980'de en az 349 en çok 535 milyon ton, ortalama olarak ise, 468 milyon ton petrol tüketecekleri öngörülmektedir⁴⁴.

Enerji tüketimindeki artış hızını değil de toplam tüketimi ele alırsak, gelişmiş sanayi toplumlarının, az gelişmiş ülkelere oranla çok daha fazla enerji tükettiklerini ve bu tüketim içinde petrolün önemli yer tuttuğunu görürüz. Örneğin, 1969 yılında Kuzey Amerika'da 764 milyon ton, Batı Avrupa'da 547 milyon ton, Japonya'da 160 milyon ton petrol tüketilmişken, tüm az gelişmiş ülkelerin 1968'deki tüketimi ancak 203 milyon ton olmuştur⁴⁵. Ayrıca, gelişmiş ülkelerdeki enerji tüketiminin artış hızı da, az gelişmiş ülkelere göre az olmakla birlikte, yine de giderek artan bir biçimde petrole gereksinme yaratacak kadar büyüktür.

Gerek az gelişmiş, gerekse gelişmiş ülkelerin petrol talebinin büyük olduğu ve bunun giderek daha da yükseleceği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durum, ancak uzun dönemde petrolün yerini tutabilecek başka enerji kaynaklarından daha büyük ölçüde yararlanılabilirse⁴⁶ değişebilir. Bunun dışında, devletlerin önemli bir çoğunluğu için petrol, uzun bir süre değerini koruyacaktır.

41. Peter R. Odell, *Oil and World Power, Background to oil Crisis, Middlesex, England* Penguin Books, 3rd., Ed. 1974, s. 143.

42. Issawi, *op. cit.*, s. 3-4.

43. Odell, *op. cit.*, s. 140-148.

44. Issawi, *op. cit.*, s. 10.

45. *Ibid.*, s.10, Table 2.

46. Peter Hill, Roger Vielvoye, *Energy in Crisis*, London, Faber and Faber, 1966, s. 179-198.

Petrol genel olarak bu denli önemli olduğu halde, dünyadaki her ülke, tüketimi için yeterli petrole ülkesi içinde sahip değildir. Ham petrolün üretimi gibi rezervleri de ülkelere göre değişiklik göstermekte ve ham petrol rezervlerinin büyük bir bölümü dünyanın belirli bölgelerinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Tablo I-5'de bölgelere göre dünya petrol rezervleri gösterilmiştir. 1976 yılında bilinen rezervler bu yılın üretimine bölündüğünde, 1976 düzeyinde üretimle Kuzey Amerika rezervlerinin ancak 10.12 yıl dayanabileceği görülmektedir. Oysa, bu sayı, Orta Doğu için 42.26, Afrika için ise 45.8'dir. Gelişen teknolojiyle birlikte yeni rezervler saptanmaktadır⁴⁷. Ancak, "kanıtlanmış"⁴⁸ rezervlerde çok kısa dönemde büyük değişiklikler olması olasılığı büyük değildir. Fakat, özellikle 1960' lardan bu yana, petrolle ilgili teknolojideki önemli değişiklikler, denizden de petrol elde edilebilmesini sağlamıştır. Kıta sahanlıklarında⁴⁹ ve açık denizlerde⁵⁰ petrol üretimine geçilmiş ve karalar dışındaki rezervler de saptanmaya başlanmıştır. 1973 Mart'ına dek saptanan kararlar dışındaki tüm rezervler, 158.6 milyar varil

Tablo I-5
Bölgelere Göre Petrol Üretimi ve Rezerleri (1976)
(milyon ton olarak)

	Rezervler	Ham Petrol Üretimi	Rezerv/Üretim
Kuzey Amerika	5,728	466,022	10.12
Latin Amerika	5,057	237,443	21.33
Orta Doğu (a)	56,126	1,240,230	45.26
Afrika (b)	5,732	124,928	45.8
Asya-Pasifik	3,057	122,224	25
Sosyalist Ülkeler	14,714	629,230	23.35

a) Libya ve Cezayir dahil.

d) Libya ve Cezayir dışında.

Kaynaklar: *International Petroleum Encyclopedia* 1976, s. 12-15; *The Petroleum Economist*, Vol. 44, No. 1 (January 1977), s. 6.

47. Teknolojik gelişme ile rezervlerin ilgisi için bkz: T.H.Mc Culloh, *Oil and Gas*, US Geological Survey Professional Paper 820, Washington, D.C., t.y., s. 491.

48. "Kanıtlanmış" petrol rezervleri kavramı (proved reserves), kısıtlayıcı bir anlam taşıyor ve "o günkü teknolojiyle ekonomik olarak yararlanılabilecek" rezervleri kapsar. Bkz.: İnanı, *op. cit.*, s. 21.

49. Kıta sahanlığının tanımı ve hukuksal yönü için bkz: Seha L.Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, C.I., 3.B., Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 237, 1968, s. 617-624.

50. Açık denizlerde maden arama konusu devletler arasında siyasal ve hukuksal bir durumuna gelmiştir.

kadardır⁵¹. Ancak, karalar dışındaki rezervler de karalardaki rezervler gibi, dünya yüzüne eşit olarak dağılmamışlardır. Amerika (12 milyar varil), Batı Avrupa (12 milyar varil), Afrika (4.7 milyar varil), Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Doğu Asya (toplam 5 milyar varil) çevresindeki kıta sahanlıkları ve açık denizlerde toplam olarak 29 milyar varil petrol rezervi bulunmaktayken; Güney Amerika (36.4 m.v.) ve Orta Doğu (87 m.v.) çevresindeki kıta sahanlıkları ve açık denizlerde toplam olarak 123.4 milyar varil petrol rezervi bulunmaktadır⁵². Gerek kıtalardaki, gerekse kıtalar dışındaki rezervler açısından, belirli bölgeler, ötekilere göre üstün durumdadır.

Petrol üretimi de, ham petrol rezervlerinin durumuna koşut olarak değişik bölgeler arasında eşitsizlik göstermektedir. Belirli bölgeler, belirli dönemlerde, rezervlerin ve ekonomik koşulların durumuna bağlı olarak petrol üretiminde etkin olabilmişlerdir. Örneğin Kuzey Amerika dünya petrol üretiminin 1930'da % 63.6'sını, 1945'de % 66'sını karşılarken⁵³, bu bölgenin dünya üretimindeki payı giderek azalmış, 1960'da % 37'ye, 1970'de ise % 26'ya inmiş, ve 1980'de % 19 kadar olacağı saptanmıştır⁵⁴. 1970'lerde, dünya petrol üretiminde en büyük yeri tutan başka bölgeler vardır ve rezervlerin genel dağılımında önemli bir değişiklik ortaya çıkmazsa, bu bölgeler du-

Tablo I-6

Karalar Dışındaki Dünya Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri-Mart 1973
(Petrol: Milyar Varil; Doğal Gaz: Trilyon ft³ Olarak)

Rezervlere En Yakın Karalar	Petrol Rezervleri	Doğal Gaz Rezer.
Arktik Adalar	0	12.0
Kuzey Amerika	12	49.5
Güney Amerika	36.4	31.0
Kuzey Denizi Kıyıları	12.0	64.0
SSCB	1.5	1.0
Okyanusya ve Güney Doğu Asya	5.0	77.0
Orta Doğu (Basra Körfezi)	87.0	250.0
Dünya Toplamı	158.6	484.5

Kaynak: Don E. Kash, *et. al.*, *North Sea Oil and Gas, Implications for Future United States Development*, Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1974, s. 312-313.

51. Don E. Kash, *et. al.*, *North Sea Oil and Gas, Implications for Future United States Development*, Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1974, s. 313. Karalar dışındaki rezervler için bkz.: Tablo I-6.

52. *Ibid.*, s. 312-313.

53. Harvey O'Connor, *World Crisis in Oil*, New York, Monthly Review Press, 1962, s. 19.

54. Issawi, *op. cit.*, s. 12.

rumlarını koruyabileceklerdir. 1976 yılında dünya petrol üretiminin % 16.4'ü Kuzey Amerika'da, % 1.2'si Batı Avrupa'da, % 4.3'ü Uzak Doğu ve Avustralya'da gerçekleşmişken, bu oranlar Güney ve Orta Amerika için % 8, Afrika için % 4.5, Orta Doğu için % 43.5 ve SSCB, Doğu Avrupa ve Çin Halk Cumhuriyeti için ise toplam olarak % 22.1 olmuştur⁵⁵. Ancak, üretim oranları, tüketim oranları ile birlikte ele alınmalıdır. Bölgelerin ham petrol üretimlerinin, ham petrol tüketimleri için yeterli olup olmadığı önemlidir. Böyle bir yaklaşımla, bölgelere göre üretim ve tüketim (talep) oranlarını karşılaştırırsak, petrolün uluslararası ticarete neden önemli bir yeri olduğunu görebiliriz. Kuzey Amerika 1972 yılında günde 13,451 bin varil petrol üretirken, tüketimi günde 18,519 bin varil olmuştur. Batı Avrupa'nın da aynı yıl günde 311 bin varil petrol üretmesine karşın, 13,359 bin varil petrol tükettiği görülmektedir. Oysa, dünyanın bazı bölgeleri, tükettiklerinden çok petrol üretmektedir: Güney Amerika'da 1972 yılında günde 4,379 bin varil petrol üretilmesine karşılık, 2,497 bin varil petrol tüketilmiş; Orta Doğu'da aynı yıl tüketilen petrol 18,097 bin varil iken, üretim 1,363 bin varil olmuş; Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa aynı yıl günde 8,814 bin varil petrol üretirken, tüketimleri 7,739 bin varil kadar olmuştur⁵⁶.

Tablo I-7
Dünya Petrol Üretimi (1974-1976)
(1000 ton olarak)

	1974	1975	1976	Toplam için- deki Pay (1976-%)
Kuzey Amerika	514,869	481,428	466,022	16.4
A.B.D.	431,293	411,402	403,041	14.2
Batı Avrupa	16,011	24,167	33,702	1.2
Latin Amerika	252,804	226,804	227,443	8.0
Orta Doğu (Kuzey Afrika Dahil)	1,345,748	1,098,020	1,240,230	43.5
Afrika (Kuzey Afrika dı- şında)	137,687	114,108	124,928	4.5
Uzak Doğu	109,804	109,075	122,224	4.3
SSCB ve Doğu Avrupa	482,156	513,438	544,530	19.1
SSCB	459,000	489,800	521,000	18.3
Çin Halk Cumhuriyeti	64,000	77,000	84,700	3.0
Toplam Dünya	2,785,179	2,644,060	2,843,779	100.0

Kaynak: *The Petroleum Economist*, Vol.44, No.1 (January 1977), s.6.

Görüldüğü gibi, hem ham petrol rezervleri, hem de ham petrol üretimi açısından, yeryüzünün tüm bölgeleri aynı koşullara sahip

55. Bkz: Tablo I-7.

56. *The Twentieth Century Statistics*, 1973, s. 2.

değildir. Ham petrolün bölgelere göre üretim ve tüketim düzeyleri açısından incelenmesi, bazı bölgelerin, başka bölgelerden elde edilen petrole büyük bir gereksinme duyduğunu; buna karşılık belirli bölgelerin ise, bölgelerinden çıkartılan ham petrolün hepsini tüketmediklerini göstermektedir. Bu olguların ışığında, ham petrolün uluslararası dolaşımı, bölgelerin ve daha alt düzeyde devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini etkileyecek bir özelliğe bürünmektedir. Petrol ticareti ve endüstrisi, "dünyanın en önde gelen ticaret ve endüstri alanı"⁵⁷ haline gelirken, petrolün ulaşımı ve dolayısıyla ulaşım yolları da önem kazanmaktadır.

Petrolün bir enerji kaynağı olarak önem kazanmasıyla birlikte, en çok enerji gereksinmesi duyan ülkelerde de petrol endüstrisi ve ticaretine ilgi duyulmaya başlanmıştır. Özellikle ABD ve Avrupa'da kurulmuş olan büyük petrol şirketleri, Yirminci Yüzyılın başından bu yana, dünyanın belli başlı petrol bölgelerine ilgi göstermişler, buralarda ayrıcalıklar elde ederek ham petrol üretmişlerdir.⁵⁸

Ençok petrol tüketen büyük sanayi ülkelerinin barışta ve savaşta petrole daha çok gereksinme duymaları, bu ülkelerden gelen önemli düzeydeki sermayenin petrol endüstrisi ve ticaretine giderek büyüyen oranlarda yatırılmasına neden olmuştur. Özel sermayenin yanı sıra devlet sermayesi de petrol alanına yönelmiştir. Avrupa ve Amerika sermayesinin⁵⁹ önemli petrol yataklarındaki üretimi denetlemesi ve dünya petrol pazarını elinde bulundurması, büyük petrol rezervlerine sahip olan devletlerin içinde buldukları durum dolayısıyla kolaylaşmıştır. Güney Amerika, Orta Doğu ve Güney Doğu Asya gibi bölgelerdeki, petrol rezervleri açısından zengin olan bu ülkeler siyasal istikrarsızlık ve ekonomik güçsüzlük içinde bulunurlarken, başlıca ihraç ürünleri petroldür. Ancak, petrol üretiminin büyük sermaye ve teknik bilgi gerektirmesi ve pazarlama olanaklarının büyük şirketlerin elinde bulunması, üretimden pazarlamaya dek petrolü bu şirketlerin tekeline vermiştir⁶⁰. Büyük petrol şirketleri aralarında vardıkları anlaşmalarla

57. Odell, *op. cit.*, s. 9.

58. Bkz.: *Infra.*, Birinci Bölüm.

59. Yabancı ülkelerdeki ham petrolün üretimine yatırılan Amerikan sermayesinin giderek büyümesi ve şirketlerin gelişmesi ile ilgili olarak bkz.: U.S. Senate, *American Petroleum Interests in Foreign Countries*, Hearings Before a Special Committee Investigating Petroleum Resources, U.S. Senate 79 th Congress 1st Session, June 27-28, 1945, s. 157-171. (Bu belge, bundan sonra *American Pet. Interests* olarak anılacaktır.)

60. Raymond F. Mikesell, *et. al.*, *Foreign Investment in the Petroleum and Mineral Industries*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1971, s. 10-12.

bir "kartel" meydana getirmişlerdir. 1950'lere gelindiğinde A.B.D. dışındaki ham petrol üretiminin %90'ını, rafineri kapasitesinin %80'ini, beşi A.B.D., biri İngiliz ve biri de İngiliz ve Hollanda sermayesine dayanan yedi çokuluslu şirket ellerinde bulundurmaktaydı. Ayrıca, dünya tanker filosunun üçte ikisi de bu şirketlerin elinde bulunmaktaydı⁶¹. Daha sonraki yıllarda da dünyanın belirli bölgelerindeki ham petrolün üretimi ve pazarlanmasına yatırılan sermaye giderek büyümüş, 1971 yılında, A.B.D. dışındaki bölgelerdeki petrolün üretimi ve pazarlanması için yapılan yatırımların toplam değeri 121,300 milyon doları bulmuştur.⁶²

Petrol endüstrisi ve ticaretinin gerek üretim ve tüketim gerekse sermaye açısından uluslararası bir nitelik göstermesi, uluslararası politikada da yankısız kalmaz. Petrol yataklarına sahip olan devletler, çokuluslu petrol şirketleri, bu şirketlerin uyrukluğunda buldukları devletler ve öteki tüketici devletler arasındaki ilişkiler bütünü, dünya politikasında önemli bir yer kazanmıştır. Petrol rezervlerine sahip olan devletler, bu varlıklarını daha iyi değerlendirmek ve ülkelerindeki petrol yataklarını işleten yabancı şirketlerle olan ilişkilerinin kurallarını değiştirmek çabası içine girmişlerdir. Çokuluslu petrol şirketleri ise, uyruklu devletlerinin iç de dış politikalarını etkileyerek⁶³ siyasal alanda etkin olabilmişlerdir. Ayrıca, yabancı ülkelerde yatırımları bulunan bu şirketlerin uyruklu devletleri de, salt "ulusal çıkar" açısından ve "ulusal sermayenin" korunması için dış politikalarında petrol ile ilgili girişimlere özel bir yer vermişlerdir. Petrole yatırılmış sermayesi bulunmayan öteki petrol tüketicisi devletler ise, petrolün ulaşım ve pazarlanmasının aksamamasını amaç edinmişlerdir.

Özetle petrolün önemli bir enerji kaynağı durumuna gelmesiyle birlikte, petrole yatırılan sermaye, tüketim ve üretim arttıkça, petrolün doğal kaynaklar arasındaki görece önemi daha da büyümüştür.

61. Issawi, *op. cit.*, s. 16-17. Bu yedi şirkete, Fransız *Compagnie Française des Pétroles* (C.F.P.) de eklenebilir.

62. The Chase Manhattan Bank, *Capital Investments of the World Petroleum Industry*, 1971, 1972, s. 20-21.

63. Petrol şirketlerinin Amerikan iç ve dış politikasını etkileme çabaları için bkz.: Robert Engler, *The Politics of Oil*, New York, Macmillan, 1961 s. 341-371. Amerikan dış politikasında özel sermayenin etkisi için bkz.: David Horowitz (Ed.), *Corporations and the Cold War*, New York, Modern Reader, 1969, *passim*; özellikle petrol şirketlerinin etkisi için bkz.: s. 45, 98, 180, 188, 211, 229.

Petrol yatakları yeryüzüne dengeli bir biçimde dağılmadığından ve petrol tüketimi ülkelere göre değişik olduğundan, çeşitli bölgelerde üretim-tüketim dengesizliği ortaya çıkmış ve bunun sonucu olarak petrol, belirli ülkelerin başka bölgelerden edinmek zorunda oldukları önemli bir hammadde durumuna gelmiştir. Bölgeler arasındaki farklılaşma dolayısıyla, petrol açısından, uluslararası siyasal ve ekonomik ilişkilerde belirli bölgelerin özel bir yeri vardır.

IV. ORTA DOĞU PETROLÜ, DÜNYA PETROL ÜRETİMİ VE REZERVLERİ

Orta Doğu, petrol açısından önemli bir bölgedir. Dünya ham petrol üretimi içindeki payı ve öteki bölgelerdeki ülkelerin Orta Doğu petrolüne duydukları gereksinme, bu bölgeyi, öteki özelliklerinin yanı sıra, petrolü açısından da önemli kılmaktadır.

Orta Doğu bölgesinin tanımı konusunda farklı görüşler vardır⁶⁴. Bu tanımlardan en kapsamlı olanı, doğuda Hindistan'dan, Batıda Fas'a, kuzeyde Türkiye ve İran'dan, güneyde Habeşistan'a kadar uzanan bir bölgeyi içermektedir. Daha dar kapsamlı olan tanımlar ise yine en geniş tanımın çerçevesi içinde kalmakla birlikte, daha dar, çeşitli sınırlar çizmektedirler. Bu incelemenin konusu açısından, petrolle ilişkili siyasal olaylar önemli olduğundan, Orta Doğu bölgesinin sınırlarını da buna göre çizmek gereklidir. Böylece, petrol çevresinde oluşan siyasal gelişmeleri etkileyen, ya da bunlardan etkilenen ülkelerden, yukarıda sözü edilen en geniş tanım içine girenler, incelemede Orta Doğu kapsamı içinde sayılmışlardır. Buna göre, Kuzey Afrikanın batı ucundan doğuda İran'a, kuzeyde Türkiye'den güneyde Arap Yarımadasının güney ucuna kadar uzanan bir bölge bu incelemede Orta Doğu'nun sınırları içine alınmıştır.

Orta Doğu bölgesinin dünya ham petrol üretimi içindeki payı özellikle 1954'den bu yana sürekli bir artış göstermiştir. 1913'de dünya petrol üretiminin %0.5'i, 1924'de %3.3'ü, 1938'de %6.1'i, 1945'de %7.7'si Orta Doğu'dan sağlanırken, bu oran 1958 de %11.5'

64. Orta Doğu bölgesinin çeşitli tanımları için bkz.: Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası* (1945-1970), Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 340, Sevinç Matbaası, 1972, s. 1-2.; J.C. Hurewitz, *Middle East Politics: The Military Dimension*, New York, Frederick A. Praeger, 1969, s. 3-5; B. Rivlin, J.S. Szlyiowicz (Ed.), *The Contemporary Middle East*, New York, Random House, 1965, s. 3.; George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, New York, Cornell University Press, 1957, s. 683.

e ulaşmış⁶⁵ ve sanraki yıllarda da giderek büyümüştür. Bu durum Tablo 1-8'den izlenebilir.

Tablo 1-8

Orta Doğu Bölgesinin Dünya Ham Petrol Üretimindeki Payı
(milyon ton ve % olarak)

	1960 ^(a)	%	1970	%	1974 ^(b)	%	1976 ^(b)	%
	Üre.		Üre.		Üre.		Üre.	
Orta Doğu	274	26	920	40	1,224	42.8	1,240	43.5
Dünya	1,065	100	2,330	100	2,785	100.0	2,843	100.0

a) 1960 ve 1970 rakamları için bkz: Charles Issawi, *Oil, The Middle East and the World*, The Washington Papers 4, Library Press, New York, 1972, s. 22, Table 3.

b) 1974 ve 1976 rakamları için bkz: *The Petroleum Economist*, Vol. 42, No. 1 (January 1975), s. 10; Vol. 44, No. 1 (January 1977), s. 6.

Orta Doğu'nun dünya ham petrol üretiminde önemli bir yer tutmasını sağlayan etmenler, bölgenin büyük rezervlere sahip olması ve üretim maliyetinin öteki bölgelere göre düşük olmasıdır. Orta Doğu'nun kanıtlanmış dünya petrol rezervleri içindeki payı aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo I-9

Orta Doğu Bölgesinin Kısıtlamış Dünya Petrol Rezervleri İçindeki Payı-1976 (milyon ton olarak)

Orta Doğu	Öteki Bölgeler	Toplam Dünya	Orta Doğu'nun Payı (%)
56,126	37,931	93,057	59.6

Kaynak: *International Petroleum Encyclopedia* 1976, s. 12-15.

Deniz yataklarındaki petrol rezervleri açısından da Orta Doğu öteki bölgelere göre üstündür. 158.6 milyar varil olarak tahmin edilen kıralar dışındaki dünya petrol rezervlerinin 87 milyar varili Orta Doğu'da bulunmaktadır⁶⁶.

Ham petrol üretiminin maliyeti, Orta Doğu'da tüm öteki böl-

65. Raymond F. Mikesell, Hollis B. Chenery, *Arabian Oil-America's Stake in the Middle East*, 2 nd Printing, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1949, Appendix XI, Table 6, s. 182.

66. Bkz.: Tablo I-6. *supra*.

gelerdeki maliyetlerden daha az olagelmıştır⁶⁷. Bunun başlıca nedeni, doğal koşulların, tarihsel ve kuramsal faktörlerin elverişli olması dolayısıyla kuyu başına verimin çok fazla olmasıdır. Orta Doğu'da üretim maliyetlerini düşüren doğal koşullar şöyle özetlenebilir⁶⁸: Kuzey Irak dışında tüm Orta Doğu petrolü deniz kıyısına yakın olan kuyulardan üretilmektedir ve bu ham petrolün ihracat ve işleme merkezlerine ulaşımını ucuzlatmaktadır. Ayrıca, Orta Doğu'daki kuyular, dünyanın öteki bölgelerine göre daha az derine indiğinden, kuyu başına sabit yatırım masrafı da az olmaktadır. En önemlisi, Orta Doğu'da üretim çok büyük rezervlere sahip olan yataklardan sağlanmakta ve kuyu başına elde edilen petrol oranı yüksek olmaktadır. Doğal gaz basıncının oldukça yüksek olması, üretimi daha da kolaylaştırmaktadır.

Tüm bu doğal faktörlerin yanı sıra Orta Doğu'da ucuz üretimi sağlayan bazı tarihsel ve kurumsal faktörler de vardır⁶⁹. Gerek medeni hukuk, gerekse İslam hukukunun egemen olduğu Orta Doğu ülkelerinde toprak altı varlıkları üzerinde, Anglo-Sakson hukukunda olduğu gibi özel mülkiyet değil, kamu mülkiyeti vardır. Bu yüzden, örneğin A.B.D.de olduğu gibi özel mülkiyetle küçük parçalara bölünmüş petrol alanları üzerinde kuyu başına verimliliğin düşmesine neden olacak sayıca çok kuyu açılması olayı, Orta Doğu'da görülmemiştir. Orta Doğu'da petrol üretiminin özel koşulları dolayısıyla ve bu bölgedeki ülkelerin az gelişmişliğinin etkisiyle⁷⁰, Yabancı şirketlere geniş alanlar üzerinde ayrıcalıklar verilmiştir. Böylece geniş alanlar üzerinde az kuyuyla yapılan üretim, kuyu başına verimliliğin çok yüksek olmasını sağlamıştır⁷¹.

Özellikle 1971'den bu yana dünya petrol piyasasında etkin olmaya başlayan O.P.E.C. (Organization of Petroleum Exporting Co-

67. Yapılan çeşitli incelemelerde, varil başına üretim maliyeti, Orta Doğu'da 0.04-0.46 dolar Venezuela'da 0.39-0.62 dolar, Sovyetler Birliği'nde 0.80 dolar, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1.51 dolar olarak hesaplanmıştır. Bu konuda bkz.: M.A. Adelman, *The World Petroleum Market*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1972, s. 76-77.; Paul G. Bradley, *The Economics of Crude Petroleum Production*, Amsterdam, North Holland Press, 1967, s. 102. Bu konuda petrol şirketlerinin bir açıklaması yoktur.

68. Issawi, *op. cit.*, s. 24-25.

69. Orta Doğu'daki tarihsel ve kuramsal faktörlerin Anglo-Sakson ülkeleri ve Sovyetler Birliği ile karşılaştırılması için bkz.: *Ibid.*, s. 25-27.

70. Bu konuda bkz.: *supra*.

71. Orta Doğu'daki kuyu başına verimliliğin Amerika Birleşik Devletleri ve Venezuela ile karşılaştırılması için bkz.: K.A. D. Inglis (Ed.), *Energy: From Surplus to Scarcity*, London, Applied Science Publishers, 1974, s. 33-34.; Issawi, *op. cit.*, s. 28.

untries- Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) içinde de Orta Doğu'nun petrol ihracatçısı ülkelerinin özel bir yeri vardır. Aşağıdaki tablolarda da görüldüğü gibi, O.P.E.C. petrolünün büyük bölümünü Orta Doğu ülkeleri üretmektedirler. Ayrıca, 467,670 milyon varil olan toplam O.P.E.C. rezervlerinin 412,520 milyon varili Orta Doğu'da bulunmaktadır. Rezervlerle üretim oranlandığında 1976 düzeyinde üretim yapılmaya devam edilirse, Orta Doğu'daki üretici devletlerin rezervlerinin 45.3 yıl daha dayanacakları; öteki O.P.E.C. üyelerinin rezervlerinin ise 24 yıl sonra tükeneceği saptanmaktadır.

Tablo I-10
OPEC - Üretim ve Rezervler (1976)
(milyon varil olarak)

	Üretim	Rezerv	Rezerv/Üretim
Orta Doğu'daki OPEC üyeleri:			
Suudi Arabistan	2,931	164,500	56.1
İran	2,146	66,000	30.7
Irak	759	35,000	46.1
Küveyt	818	72,000	88.9
Libya	672	26,600	39.4
Cezayir	336	7,700	22.9
Katar	168	6,000	35.7
Birleşik Arap Emirlikleri	694	33,920	48.9
Toplam	9,104	412,520	45.3
Öteki OPEC üyeleri:			
Venezuela	861	15,000	17.4
Nijerya	737	20,900	28.4
Endonezya	548	15,000	27.2
Gabon	80	1,750	21.9
Ekvador	66	2,500	37.7
Toplam	2,292	55,150	24
TOPLAM OPEC	11,396	467,670	41.04

Kaynak: *International Petroleum Encyclopedia* 1976, s.11; *The Petroleum Economist*, Vol.44, No.1 (January 1977), s.37.

V. PETROLÜN BÖLGE DEVLETLERİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Orta Doğu petrolü, bölge devletlerinin ekonomilerinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bölgede petrol gelirinden yararlanan ülkelerin başında, doğal olarak, petrol ihraç eden ülkeler gelmektedir. Ancak, bölgede üretilen petrol, ulaşım ve işleme süreçlerinde pay alan öteki bölge devletlerine de yararlı olmaktadır.

Tablo I-11
O.P.E.C. Üretimi (1974-1976)
(Milyon ton olarak)

	1974	1975	1976
Orta Doğu'daki OPEC Üyeleri			
Suudi Arabistan	422	352	429
İran	300	267	294
Irak	91	110	104
Küveyt	128	104	108
Libya	72	72	92
Cezayir	49	45	46
Katar	25	21	23
Birleşik Arap Emirlikleri	80	82	95
Toplam	1167	1053	1191
Öteki OPEC Üyeleri			
Venezuela	155	122	118
Nijerya	111	88	101
Endonezya	68	66	75
Gabon	11	11	11
Ekvador	9	8	9
Toplam	354	295	314
TOPLAM OPEC	1521	1348	1505

Kaynak: *The Petroleum Economist*, Vol. 44, No. 1 (January 1977), s. 6 ve 37.

Aşağıdaki tablolarda da görüldüğü gibi, petrol ihraç eden Orta Doğu devletlerinin dış ticaret kazançlarında, tüm devlet gelirlerinde ve tüm gayri safi millî hasulalarında, petrol gelirinin payı oldukça yüksektir.

Tablo I-12
İhraç Edilen Petrolün Orta Doğu Devletlerinin
Ekonomilerindeki Yeri

Ülkeler	1973'de Birey başına GSMH (dolar)	GSMH'nın yüzdesi olarak petrol	Toplam ihracatta petrolün Payı (%)	Tahmini Nüfus 1980 (milyon)	Tahmini Birey başına petrol geliri- 1980 (1973 doları)
Cezayir	425	17	75	23.9	121
İran	575	24	86	38.8	276
Irak	440	35	91	13.9	410
Küveyt	4,300	55	95	1.6	2,560
Libya	2,000	65	98	3.1	1,290
Katar	1,000	95	99	1.0	1,800
Suudi Arabistan	950	80	99	10.5	1,250
Bir. Arap Emirlikleri	11,000	95	99	0.2	17,500

Kaynak: Joseph A. Yager ve Eleanor B. Steinberg, *Energy and U.S. Foreign Policy*, Cambridge, Mass, Ballinger Publishing Company, 1974, s. 283.

1973 sonundaki fiyat artışları ve şirket-devlet ilişkilerindeki değişmelerin sonucu olarak, petrol ihraç eden devletlerin petrolden sağladıkları gelir, eskisine oranla daha da artmıştır. Bu durum aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo I-13
Petrolden Sağlanan Devlet Gelirleri (milyon dolar)

	1970	1973	1974	1975	1976
Suudi Arabistan	1,200	5,500	19,400	25,676	30,000
İran	1,136	4,500	14,900	18,500	22,470
Libya	1,295	2,300	6,000	5,100	8,090
Küveyt	895	1,900	7,000	7,500	7,900
İrak	521	1,700	5,900	7,500	9,800
Birleşik Arap Emir.	233	1,200	5,530	6,000	7,420
Cezayir	325	1,000	3,700	3,375	4,000
Katar	122	400	1,200	1,700	1,800

Kaynaklar: *The Petroleum Economist*, Vol. 41, No.5 (May 1975), s.165; *The Petroleum Economist*, Vol.43, No.9 (September 1976), s. 338; *International Petroleum Encyclopedia* 1976, s. 17.

ORTA DOĞU PETROLÜ ÜZERİNDE AYRICALIKLAR DÜZENİ VE AYRICALIK ANLAŞMALARI

I. BÜYÜK ŞİRKETLER, DEVLETLER VE PETROL SAVAŞIMI

A- Büyük Şirketlerin Doğuşu ve Gelişmesi

Pazar için petrol üretiminin başladığı ilk ülke olan A.B.D.'de¹, petrolün üretimini ve pazarlanmasını denetleyen ilk büyük şirket de doğmuş ve gelişmiştir. 1870'de bir milyon dolar sermayeyle kurulan *Standard Oil Şirketi*², 1872'de kırk milyon dolarlık petrol ihraç etmiştir ve bu, A.B.D.'nin tüm ihracatının dörtte birini oluşturmuştur³. 1882'de ise, bu şirket A.B.D.'deki petrol işleme endüstrisinin % 80'ini ve petrol ulaşımının % 90'unu denetlemekteydi⁴. A.B.D. içinde gerek siyasal⁵, gerekse iktisadi açıdan güçlü duruma gelen *Standard Oil*, dış pazarlara açılmak gereğini de duymaktaydı. Ondokuzuncu Yüzyılın sonlarında, *Standard Oil Şirketi* Avrupa, Rusya ve Uzak Doğu pazarlarını denetleyebilecek düzeye erişmiştir. Ancak, A.B.D. dışındaki pazarlarda *Standard Oil*'in karşısına yeni rakipler de çıkmaktaydı. Rusya'da, gerek petrol alanlarının işlenmesi

1. Ticari amaçlarla petrol üretimi ilk olarak Amerika'nın Pennsylvania eyaletinde 1859'da başlamıştır.

2. Bkz.: Ida M. Tarbell, *The History of the Standard Oil Company*, New York, W.W. Norton and Co., 1969. s., 25.

3. O'Connor, *op. cit.*, s. 27-28.

4. Daniel Durand, *La Politique Pétrolière Internationale*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970, s. 6.

5. *Standard Oil*, Amerikan siyasal çevrelerinde etkinlik kurabilmişti. Bkz.: Tarbell, *op. cit.*, s. 144-153. Şirket, bu etkinliğini koruyabildiği sürece Amerika'daki tekelinin sürdürülmüştür. Ancak, 1880'lerde şirketin tekeli eğilimi üzerinde tartışmalar başlamış ve 1890'da yürürlüğe giren Sherman Act dolayısıyla, *Standard Oil*'in tröstünü koruması güçleşmiştir. Bkz.: *Ibid.* s. 154-165.

gerekse pazarın denetlenmesi konusunda, Avrupa sermayesi de etkin olmaya çalışıyordu⁶. Avrupalı sermaye sahipleri, *Standard Oil*'in Avrupa pazarındaki tekeline son vermeye çalışıyorlardı⁷. *Standard Oil*'in dünya pazarları üzerindeki egemenliği, Yirminci Yüzyılın başında zayıfladı ve şirket 1911'de bir A.B.D. yargı organı kararıyla, 33 bağılantısız şirkete bölününceye dek sürdü⁸.

Daha önce *Standard Oil*'le Uzak Doğu pazarı üzerinde rekabet etmiş bulunan *Royal Dutch* şirketi ile, On-dokuzuncu yüzyılın sonlarında ulaştırma ve pazarlama olanaklarıyla önem kazanan *Shell* şirketi, 1907'de birleşti⁹. Bu birleşmenin sonunda ortaya çıkan *Royal Dutch/Shell* şirketi *Standard Oil* ile çetin bir rekabete girişti ve bu rekabeti A.B.D. pazarında da sürdürmeyi başardı¹⁰. *Standard Oil*, A.B.D.'deki petrol kaynakları kendisine yettiği sürece, yabancı ülkelerde petrol yatakları aramamış, daha çok pazar elde etmek için çalışmıştır. Oysa *Royal Dutch/Shell*, kuruluşundan başlayarak pazarların yanı sıra, yabancı petrol kaynaklarının da peşinde olmuş ve bu çabasında oldukça başarı kazanmıştır: 1914'de bu şirket, A.B.D. dışındaki dünya üretiminin %75'ini sağlıyordu¹¹.

Üçüncü büyük petrol şirketi ise D'Arcy ayrıcalığının¹² bir sonucu olarak ortaya çıkan *Anglo-Persian Oil Company*'dir. 1909'da iki milyon sterling sermayeyle kurulan¹³ şirket, İngiliz hükümetinin şirketin hisselerinin çoğunu satın almasından sonra¹⁴ giderek büyümüş ve dünya petrol pazarında ve üretim alanlarında etkili olmaya başlamıştır.

6. O'Connor, *op. cit.*, s. 29-30.; Edith Penrose, *The Growth of Firms, Middle East Oil and Other Essays*, London, Frank Cass, 1971. s. 181-182.

7. O'Connor, *op. cit.*, s. 32-35. Bu kaynakta, Rusya ve Avrupa pazarları üzerindeki *Standard Oil* egemenliğine son vermek isteyenlerin başında Nobel'ler ve Rothschild'lerden söz edilmektedir. Deutsche Bank'ın önderliğinde kurulan *European Petroleum Union, Standard Oil* ile pazar paylaşımı konusunda bir de anlaşma yapmıştır. Bkz.: *Ibid.*, s. 50-51.

8. Durand, *op. cit.*, s. 7; Peter Hill, Roger Vielvoye, *Energy in Crisis*, London, Robert Watman Ltd., 1974, s. 29.

9. O'Connor, *op. cit.*, s. 37, 44-45.

10. *Royal Dutch/Shell* yöneticisi Henry Deterding, *Standard Oil* Amerikan pazarını elinde tuttukça rekabetin yarırsız olacağını düşünüyordu. Önce, 1911'de *Standard Oil* ile anlaşma yolunu denedi; başarılı olmayınca da, Amerikan kamu oyunun liberal duygularına dayanarak Amerikan pazarına girmek istedi ve bunu başardı. Bkz.: *Ibid.*, s. 56-58.

11. Durand, *op. cit.*, s. 8.

12. Bkz.: *Infra*. Birinci Bölüm, II-A-1.

13. Stephen H. Longringg, *Oil in the Middle East*, London, Oxford University Press, 1968 s.19.

14. O dönemdeki Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill'in önemli etkisiyle, İngiliz hükümeti, 1914'te *Anglo-Persian Oil Company*'nin paylarından çoğunu satın aldı.

1901 yılında Texas'ta da petrol bulunmasıyla, A.B.D.'de giderek güçlenen iki büyük şirket daha ortaya çıkıyordu: *Gulf* ve *Texas* şirketleri. Ayrıca, 1911'de parçalanan *Standard Oil*'in yerini, 33 ortaklıktan dış pazarlara açılmayı başaran üçü doldurdular: *Standard Oil of New Jersey*, *Socony Vacuum* ve *Standard Oil of California*¹⁵.

Böylece, 1920'lere gelindiğinde, büyük petrol şirketleri dünya petrol üretiminin ve pazarlamasının büyük bir bölümünü ellerinde bulunduruyorlardı. Amerikan petrol ortaklıklarının petrollerinin büyük bir bölümünü kendi ülkelerinden sağlamalarına karşın, Avrupalı ortaklıkların petrol kaynakları dağınıktı. Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle, Amerikan şirketleri de ülkeleri dışında petrol kaynaklarına gereksinme duyunca, petrol ortaklıkları arasında dünyanın belirli petrol bölgelerinde bir mücadele başladı¹⁶.

Kaynaklar için yapılan savaşımın yanı sıra pazarlar için de şirketler arasında sert bir rekabet sürdürülmekteydi. Ancak, büyük şirketler, pazarlar konusunda belirli bir ölçüde anlaşabilmişlerdir.

B- Büyük Şirketler ve Dünya Pazarlarının Bölüşülmesi

Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle, petrol talebinin arzı aşması büyük şirketlerin yeni petrol kaynakları peşine koşmalarına yol açmıştır. Ancak, 1925'lere gelindiğinde savaş döneminin etkileri son bulmuş ve bu kez de bir petrol bolluğu ortaya çıkmıştır. Petrol arzının bu kez talepten çok olması, büyük şirketlerin pazarlar üzerindeki rekabetini daha da sertleştirmiştir. Şirketler, ancak fiyatları düşürerek ve sonuç olarak birbirlerine zarar vererek ayakta durmaya çalışmışlardır¹⁷. Ancak, 1928'de üç büyük petrol şirketinin pazarlar ve fiyatlar konusunda anlaşmasıyla bu yoğun rekabet büyük ölçüde giderilebilmiştir.

17 Eylül 1928'de *Standard Oil of New Jersey*, *Anglo-Persian Oil Company* ve *Royal Dutch/Shell* şirketlerinin temsilcileri bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşma "As-Is", ya da yapıldığı yerin adıyla "Achnacarry" Anlaşması olarak anılır¹⁸. Bu anlaşma, şirketlerin reka-

15. Durand, *op.cit.*, s. 8. *Socony Vacuum*, daha sonra *Socony Mobil* adını almıştır.

16. Bu mücadele süresince şirketlerin ilk amacı uyrukluğunda buldukları devletleri yanlarına almak olmuştur. Bkz.: *Infra*. Birinci, Bölüm, IV-A-3.

17. Durand, *op.cit.*, s.9.

18. Harvey O'Connor, *The Empire of Oil*, New York, Monthly Review Press, 1962, s. 275; Stoking, *op.cit.*, s.84-85. Anlaşmaya *As-Is* (Olduğu Gibi) adının verilmesi anlaşmanın *status quo*'cu olmasındandır.

beti sınırlamak ve pazarlama fiyatlar üzerinde anlaşmak amaçlarını yansıtıyordu¹⁹. Anlaşmada, petrol endüstrisinin yalnızca kendi çıkarlarını amaç edindiği yolunda bir kamu inancı yaratılmaya çalışıldığı, ancak bunun doğru olmadığı öne sürülüyor ve "Yoğun rekabetin gereğinden çok üretime yol açtığı" belirtiliyordu²⁰. Bu sakıncanın giderilebilmesi için, anlaşmada, a) şirketlerin pazar durumlarında 1928 *status quo*'sunun korunması, b) pazarlar için gerektiğinden çok üretime gidilmemesi, c) taleplerin, pazarlara en yakın üretim alanlarından karşılanması öngörülüyordu²¹. Bunların dışında anlaşmanın en önemli hükümleri fiyat konusundaydı. "Rekabet eden satıcıların aynı fiyatlandırma düzenine bağlanmalarını sağlamak için"²² anlaşmada Amerika Birleşik Devletlerinin Meksika körfezi kıyılarındaki fiyatları temel alan bir sistem öngörülüyordu²³. "Heryerdeki ham petrol ve petrol ürünlerinin teslim fiyatları, f.o.b. A.B.D. Körfez (Texas) fiyatı ile Körfez'den ihracat noktalarına dek olan ulaştırma masraflarının toplamına eşitlendi. Başka bir deyişle petrol, Basra Körfezi de dahil olmak üzere, heryerdeki bağımsız alıcılara, A.B.D.'nin Meksika Körfezi kıyılarından geldiğinde kaçta verilecek idiyse, o fiyata satılmaya başlandı. Bu temel nokta sistemi (Körfez Artı) savaşa dek fiyatların hesaplanma kurallarını oluşturdu"²⁴. Bu fiyat sistemi ayrıca şirketlere benzer muhasebe tekniklerini benimseme olanağını da sağlıyordu²⁵.

1929 yılında Amerikan şirketleri aralarında Anchnacarry Anlaşmasına koşut bir düzenlemeyi Amerikan pazarı için geçerli kıldılar²⁶. Bu düzenleme, 1930'larda Amerikan hükümetinin ve federe hükümetlerin birlikte gerçekleştirdikleri üretim ayarlamalarıyla tamamlanıyordu²⁷.

19. Penrose, *op. cit.*, s. 185.

20. U.S. Federal Trade Commissions, *The International Petroleum Cartel*, Staff Report to the Federal Trade Commission Submitted to the Subcommittee on Monopoly of the Select Committee on Small Business, U.S. Senate, August, 22, 1952, s. 199-200.

21. O'Connor, *loc.cit.*, s. 275-278.

22. Stocking, *op.cit.*, s. 396.

23. U.S. Federal Trade Commissions, *op.cit.*, s. 205.

24. Penrose, *op.cit.*, s. 186. İkinci Bünya Savaşında İngiliz Donanması'nın yüksek fiyatlı petrol almasını engellemek isteyen yöneticilerin etkisiyle petrol şirketleri ikinci bir temel nokta olarak Basra Körfezi'ni saptamışlardır. Bkz.: *Petroleum Times*, 13 May 1944 n. 298; Stoking, *op.cit.*, s. 399.

25. Frankel, *op.cit.*, s. 116.

26. O'Connor, *loc. cit.*, s. 276. *Anchnacarry* Anlaşması A.B.D. Pazarını ve ABD kaynaklı üretimi kapsamıyordu. Bkz.: Durand, *op.cit.*, s. 12.

27. Stocking, *op.cit.*, s. 395-396.

Anchnacarry Anlaşması "hiçbir zaman tam anlamıyla yürürükte olmadıysa da, 20 yıldan çok bir süre için uluslararası petrol şirketlerinin genel olarak etkinlikle uyguladıkları bir fiyat düzeni getirmiştir"²⁸. Böylece, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllara dek büyük petrol şirketleri, aralarında oluşturdukları kartel ile dünya pazarlarını ellerinde tutabilmişlerdir.

Amerikan şirketlerinin dışındaki büyük şirketlerin, kuruluşlarından başlayarak başlıca kaygılarından biri, yabancı ülkelerde petrol kaynakları elde etmek olmuştur. Amerikan şirketleri de Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda aynı gereksinmeyi duymaya başlamışlardır. 1920'lere gelindiğinde, "büyük şirketleri kaygılandıran başlıca sorun, bulunan yeni rezervlerin... pazarlara sahip şirketler elinde nasıl bulundurulacağı ve başka şirketlerin eline geçip fiyatlarda düşmelere neden olmalarının nasıl engelleneceği"²⁹ idi. Bu açıdan, yüzyılın başından beri, özellikle iki dünya savaşı arasında, büyük şirketler yeni rezervlerin bulunduğu Güney Amerika ve Orta Doğu bölgelerindeki petrol alanlarını denetlemeye çalışarak pazarların yanı sıra petrol alanlarının çevresinde de birbirleriyle çatışmışlardır. Bu çatışmada şirketlerin yanı sıra devletlerin de yeri olmuştur.

C- Büyük Şirketler, Devletler ve Yabancı Petrol Alanları

Büyük şirketlerin kendi ülkeleri dışındaki petrol kaynaklarından yararlanabilmeleri, yabancı ülkelerdeki petrol alanlarında ayrıcalıklar sağlamalarıyla gerçekleşmiştir. Ancak ayrıcalıkların verilmesinden önce, şirketler kendi aralarında, petrol alanları üzerinde mücadeleye girişmişlerdir. Bu süreç içinde, şirketlerin uyrukluğunda buldukları Batılı devletler ile ayrıcalıkları veren devletler de yer almışlardır. Ayrıcalık alanları ile çeşitli nedenlerle ilgilenen bir başka devlet de Sovyetler Birliği olmuştur.

1. Batılı Devletler Açısından Yabancı Petrol Alanlarının Önemi

Savaşlar petrolün önemini vurgulamışlardır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı, savaşan devletlere değişen askeri teknoloji içinde pet-

28. *Ibid.*, s. 397.

29. Penrose, *op.cit.*, s. 185.

rolün ne denli önemli olduğunu göstermiştir³⁰. Bu savaş petrolün "hayati bir stratejik madde"³¹ olarak görülmesini sağlamıştır. Savaş ertesinde de devletler, petrol kaynaklarını denetlemek için çaba göstermeye başlamışlardır.

Savaştan önce de Orta Doğu'daki petrol alanlarına ilişkin çekişmeler Batılı devletler arasında söz konusu olmuştur. Yenik düşen devletlerin elenmesiyle, Orta Doğu'da etkinlik kurabilen devletler azaldıysa da, petrol kaynakları üzerindeki mücadele daha da sertleşmiştir.

Batılı devletlerden bazıları büyük petrol şirketlerinin paylarından bir bölümünü ya da çoğunluğunu satın olarak, uluslararası alandaki çıkarlarını bu şirketlerin çıkarlarıyla özdeşleştirmişlerdir. İngiliz hükümeti ile *Anglo-Persian Oil Company* arasında böyle bir ilişkinin doğduğu görülür. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce, 20 Mayıs 1914'de *Anglo-Persian Oil Company* (APOC) ile İngiliz hükümeti arasında şirket paylarından çoğunluğunu İngiliz Amiralligi'ne veren bir anlaşma imzalanmış ve 17 Haziran 1914'de de Parlamento'da onaylanmıştır³². Bu anlaşma ayrıca hükümete, şirketin yönetim kurulunda yönetimde veto gücüne sahip iki *ex officio* yönetici bulundurma hakkını da tanımıştır³³.

İngiltere'dekini andıran bir gelişme de Frans'da olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yenik düşmesiyle, Alman sermayesi Orta Doğu'daki petrol alanları üzerinde anlaşmalarla sağlamış bulunduğu haklardan vazgeçmek zorunda kalmıştır.³⁴ İki savaş arası dönemde, petrol alanları üzerinde yapılan yeni düzenlemelerle, Alman sermayesine daha önce verilen pay, bu kez de Fransa'ya verilmiştir. Bunun sonucu olarak 1924'de kurulan *C.F.P.*'de, Fransız hükümeti payların % 35'ini, yönetimdeki oyların ise % 40'ını elde etmiştir³⁵. Ancak, bu durum, Fransız hükümetinin

30. Savaştan önce petrol donanmalarda kullanılıyordu. Kömürden daha az yer tuttuğu ve daha kolaylıkla doldurulup, yakılabilen bir yakıt olarak petrol, önce İngiliz ve Rus donanmalarında sonra da Amerikan donanmasında kullanılmaya başlandı. Bkz.: O'Connor, *World*, s. 29, 280.

31. Lord Curzon, "Müttefikler zafere doğru bir petrol dalgası üzerinde yüzmüşlerdir" der. Bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 53.

32. O dönemdeki Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill'in anlaşmayı Parlamento'da savunmuş olduğunu bilinmektedir. Bkz.: O'Connor, *World*, 280-282.

33. Benjamin Shwadran, *The Middle East, Oil and the Great Powers*, 2nd Printing, New York Halsted Press, 1974, s. 18-19.

34. Bkz.: *Infra.*, Birinci Bölüm, IV-B-2-a.

35. Michael Tanzer, *The Political Economy of International Oil and the Underdeveloped Countries*, Boston, Beacon Press, 1969, s.49.

uzun yıllar edilgen bir paysahibi olmasından öteye bir sonuç yaratmamıştır.³⁶ Buna karşılık, İngiliz hükümetinin APOC ile olan ilişkisi, şirket çıkarlarının devlet çıkarlarıyla tam anlamıyla özdeş olması ve dolayısıyla şirketin ayrıcalıklar konusunda devletin desteğini, hatta önderliğini sağlamasına neden olmuştur³⁷.

Aslında, Batılı devletlerin kendi uyruklarındaki büyük şirketlere siyasal ve ekonomik açıdan destek olmalarının tek nedeni bu şirketlerde devletlerin de pay sahibi olması değildir. Bu devletlerde sermaye, gücü oranında siyasal etkinliğe sahip olmuştur. Ayrıca, yabancı ülkelerdeki petrolün üretimine ve pazarlanmasına yatırılan sermaye, bu devletlerin ulusal ekonomilerine önemli katkılarda bulunduğu içindir ki, büyük petrol şirketleri devletler için önemli olmuşlardır.

Büyük petrol şirketleri ile Batılı devletlerin hükümetleri arasındaki yakın ilişkiler, bu devletlerdeki üretim biçimi ve dolayısıyla yöneticilerinde oluşan yönetim felsefesiyle de açıklanabilir. Bu devletlerde, "hükümetler de, şirketler de, özgür girişim ve özel mülkiyeti bir veri olarak alan kavramsal çerçeveler içinde hareket etmektedirler"³⁸. Ayrıca, yöneticilerde, devlet çarkının özel girişimcilere hizmet yolunda işletilmesi gerektiği düşüncesi egemen olagelmıştır³⁹. Bunun yanısıra, "hükümetlerle, büyük petrol şirketleri arasında, sürekli ve iki yönlü bir personel akışı vardır"⁴⁰. Kuşkusuz, bu olgu da, yöneticilerin devlet çıkarlarını, şirketlerin çıkarlarıyla özdeş görmelerine neden olmuştur.

Büyük petrol şirketlerinin yabancı ülkelerdeki üretim ve pazarlama işlemleri, bu şirketlerin uyruklığında buldukları devletlerin ekonomilerine önemli katkılarda bulunagelmıştır. Bu devletlerden yabancı ülkelere yatırılan sermaye toplamı içinde, petrole yatırılan

36. Fransa, ancak de Gaulle'ün ulusçu politikasıyla birlikte, petrol alanındaki bu durumundan sıyrılabilmiştir. Bundan sonradır ki, ERAP'ın kuruluşu ve görelî etkinliği sağlanabilmiştir. Bkz.: *Ibid.*, s. 49-50.

37. J. Hartshorn, *Politics and World Oil Economics*, New York, Praeger, 1972, s. 233.

38. Tanzer, *op.cit.*, s. 54

39. 1914 yılında Amerika Dış işleri Bakanı William Jennings Bryan, *American Manufacturers Export Association*'daki bir söylevinde, iş adamlarına şöyle sesleniyordu: "Bir iltifat olarak değil, bir gerçeğin açıklaması olarak diyebilirim ki benim bakanlığım, sizin bakanlığınızdır; elçiler, müsteşarlar ve konsoloslar hep sizindir. Sizin çıkarlarınızı gözlemek ve sizin haklarınızı korumak onların işidir." O'Connor, *World*, s. 71.

40. Tanzer, *op.cit.*, s. 55. Ayrıca Engler, *op.cit.*, s. 310-312'de devletler ile şirketler arasındaki bu personel alışverişine pek çok örnek sıralanmaktadır.

sermayenin oranı büyük olmuş ve bu nedenle petrol şirketlerinin uluslararası işlemleri uyrukluk devletlerinin ödemeler dengesinde önem kazanmıştır⁴¹. İngiliz⁴² ve Amerikan ekonomisi açısından büyük petrol şirketlerinin durumu, “ulusal çıkar”larla yakından ilgili olmuştur. Ancak, özel koşullar gereği, bu devletlerin şirketlerle olan ilişkileri benzer olmakla birlikte aynı olmamış, ülkelere ve dönemlere göre değişiklik göstermiştir.

Michael Tanzer’e göre, “hükümetle uluslararası şirketler arasındaki ilişki, A.B.D.’de genellikle Büyük Britanya veya Fransa’dakince açık ve yakın olmamıştır. Bunun bir nedeni, büyük bir yerli petrol sektörünün varlığının, uluslararası petrolü daha az hayati kılması ve bağımsız yerli petrol şirketleriyle uluslararası (şirketler) arasında çıkar çatışmalarını doğurmasıdır. Ancak, herşeye karşın, Amerikan hükümeti yıllar boyunca uluslararası petrol şirketlerine çıkarlar sağlamak için bütün gücüyle harekete geçmiştir”⁴³. Amerikan şirketlerinin uluslararası pazarlara açılmaya başladıkları ilk dönemlerde A.B.D. hükümeti, şirketlere tüm diplomatik koruyuculuğu sağlamıştır⁴⁴. Birinci Dünya Savaşı ertesinde Amerikan şirketlerinin yabancı ülkelerdeki petrol alanları üzerinde ayrıcalıklar elde etme çabaları başlayınca, A.B.D. Dışişleri Bakanlığı “açık kapı” ilkesinin savunucusu olmuştur⁴⁵. Bunun yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı’na dek A.B.D. uluslararası petrol politikası, yabancı ülkelerde Amerikan şirketlerinin pazarlama olanakları elde etmesini, uluslaştırma işlemlerinde şirketlere “adil ve yeterli” tazminat ödenmesini ve yabancı hükümetlerle Amerikan şirketleri arasındaki ilişkilerde şirketlere diplomatik destek sağlanmasını öngörmekteydi⁴⁶. A.B.D. Dışişleri Bakanlığı, Birinci Dünya Savaşı ertesinde yabancı ülkelerdeki temsilcilerine gönderdiği yönergelerde, bu amaçların özenle

41. Bkz.: Paul A. Baran, Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital, An Essay on the American Economic and Social Order*, Middex, England, Penguin Books, 1973, s. 192-194; Tanzer, *op.cit.*, s. 43-48. İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna dek yabancı ülkelere yapılan Amerikan yatırımları içinde en yüksek oran petrol endüstrisinin olmuştur. Ancak 1946’dan sonra öteki endüstri sektörlerinin yatırımları oransal olarak yükselmiştir. Bkz.: Baran, Sweezy, *op.cit.*, s. 195-196.

42. İngiliz hükümeti yalnız APOC ile değil, sermayesinin büyük bölümü İngiliz vatandaşlarının elinde bulunan *Royal Dutch /Shell* ile de yakın ilişki kurmuş ve bu şirketi diğer uluslararası girişimlerinde desteklemiştir. Bkz.: Hartshorn, *op.cit.*, s. 233.

43. Tanzer, *op.cit.*, s. 50.

44. O’Connor, *World*, s. 67.; Mikesell, Chenery, *op.cit.*, s. 11.

45. Engler, *op.cit.*, s. 191-193.

46. Mikesell, Chenery, *op.cit.*, s. 11-12.

gerçekleştirilmesini istiyordu⁴⁷. A.B.D. Dışişleri Bakanlığı'nın bu çabalarına karşın, Amerikan şirketleri Bakanlığın tutumunu eleştirmekten ve daha yakın bir koruyuculuk görevi yüklenmesini istemekten de geri kalmamışlardır⁴⁸.

İkinci Dünya Savaşı içinde, A.B.D. yöneticileri arasında, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki İngiliz yöneticilerinin tutumuna benzer bir biçimde, büyük petrol şirketlerinin hükümetçe satın alınmasını tasarlayanlar olmuştur. A.B.D. hükümetinin bu yönde önemli bir adımı, 30 Haziran 1943'de *Petroleum Reserve Corporation* adlı bir örgütün kurulması olmuş ve aynı yılın Temmuzunda da bu kuruluş Başkan tarafından bazı şirketlerin paylarından satın alınmasında yetkili kılınmıştır⁴⁹. Ancak, uzun pazarlıklar sonunda hükümet, söz konusu şirketlerin paylarını satın almaktan vazgeçmiştir⁵⁰. Böylece, A.B.D., İngitere örneği bir devlet-şirket ilişkisi kuramamıştır. Bunun hemen arkasından, Amerikan hükümeti, Basra Körfezi'nden Amerikan şirketlerinin elde ettiği petrolün düzenli ulaşımını sağlamak için bir boru-hattı yapmayı tasarlamış, ancak bu kez de öteki petrol şirketlerinin karşı çıkmasıyla A.B.D. hükümetinin bu girişimi de sonuçsuz kalmıştır⁵¹.

İki dünya savaşının arasındaki dönemde, dünya petrol kaynaklarının çevresindeki mücadelede, büyük petrol şirketlerinin yanı-

47. Amerikan Dışişleri Bakanlığının yabancı ülkelerdeki temsilcilerine yolladığı 16 Ağustos 1919 tarihli yönergede şöyle deniyordu: "... Petrol ayrıcalıkları veya hakları elde etmeye çalışan güvenilir ve sorumluluk sahibi Amerikan vatandaşlarına ve sermayesine tüm uygun yardım yapılmalıdır. Ancak Amerikan sermayesini temsil eden Amerikan vatandaşlarıyla, yabancı sermayeyi temsil eden Amerikan vatandaşları arasında; ve yine, Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulmuş ve gerçekten Amerikan sermayesiyle denetlenen şirketlerle yalnızca Amerikan yasaları altında kurulmuş fakat yabancı sermayenin egemen olduğu şirketler arasında ayırım yapılmasına özen gösterilmelidir." O'Connor, *World.*, s. 71-72.

48. *Amerikan Pet. Interests*, s. 311 vd. Mikesell, Chenery, *op.cit.*, s. 7.

49. *Petroleum Reserve Corporation*'ın kuruluşu ve amaçları için bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 98-99.; Mikesell, Chenery, *op.cit.*, s. 90-91 ve Appendix III, "Charter of Petroleum Reserve Corporation", s. 190-191.

50. Şirketler, hükümetin tüm payları satın almasına şiddetle karşı koymuşlar; sonunda % 33,33 payı hükümete satmaya razı oldukları bir sırada da hükümet bu oranı yeterli bulmayarak pazarlıktan çekilmiştir. Bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 99. Şirketler "Amerikan hükümetinin petrol üretimine bu denli ilgisi varsa, yatırımlardan pay almadan şirketlere yardım etmesi gerektiği" ni öne sürmüşlerdir. Ayrıca şirketler ilke olarak "Devlet girişimine" karşı çıkarak bu durumun başka alanlar için de söz konusu edilebileceğinden çekindiklerini gizlememişlerdir. Bkz.: Mikesell, Chenery, *op.cit.*, s. 91-92.

51. Önerilen "Arap *pipeline* Anlaşması" için bkz.: *Ibid.*, Appendix III, s. 192-197. Ancak böyle bir *pipeline*'i gerçekleştirmek için *Taplina* şirketini kurmuşlar ve Amerikan hükümetinden gerekli ekonomik ve siyasal desteği sağlamışlardır. Bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 100-102.

sıra, bu şirketlerin uyrukluğunda buldukları devletler de yer almışlardır. Bu dönemde, Orta Doğu'daki petrol alanları üzerinde şirketler ayrıcalık elde etmek için çekişirlerken, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, bu mücadelede rol oynamışlardır. İngiliz hükümeti ile uyrukluğu altındaki şirketler arasındaki ilişki "...o denli yakındı ki, petrol şirketlerinin nerede bittiğini ve hükümetin nerede başladığını kestirmek zordu...Hükümet...manda yönetimleri üzerinde her çeşit yetki ve baskıyı kullanarak, rüşvet vererek...zayıf yabancı ülkelerde kendi şirketlerine ayrıcalık hakları sağlıyordu..."⁵². Buna karşılık, "Birinci Dünya Savaşını izleyen yirmi yıl boyunca, A.B.D... Orta Doğu'da 'açık kapı' politikasına sıkı sıkıya sarılmıştır. Böylece, Amerikan sermayesiyle kurulmuş olan petrol şirketlerine, ya tümünden kendilerine ait ayrıcalıklar sağlanmış, ya da uluslar arası ayrıcalıklarda paylar elde edilmiştir"⁵³. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere arasındaki bu rekabet, iki devletin müttefik olarak savaştıkları İkinci Dünya Savaşı içinde bile sürdürülmüştür⁵⁴. 8 Ağustos 1944'de iki devlet, petrol konusunda bir anlaşma yapmışlardır⁵⁵. Ancak bu anlaşma, yapılan değişikliklere rağmen Amerikan Senatosu'nun onayından geçirilememiştir⁵⁶.

2. Sovyetler Birliği ve Yabancı Petrol Alanları

Yirminci Yüzyılın ilk yarısında Orta Doğu'daki petrol alanları ile ilgilenen bir başka devlet de Sovyetler Birliği olmuştur. Ancak, Sovyetler Birliği'nin bu bölgedeki petrol yatakları ile olan ilgisi, Batılı kapitalist devletlerinkinden ayrı nitelikte olmuştur.

Çarlık Rusyası'nın petrol açısından zengin kaynakları bulunmakta ve bunlar yabancı sermaye tarafından işletilmekteydi. Çarlık yönetiminin sonuna dek Rusya, kendi ekonomisi için gerekli olan petrol bakımından hiç bir sıkıntıya düşmemiş, tersine, Yüzyılın başında dünyanın en çok ham petrol üreten ülkesi durumuna gelmiş-

52. Engler, *op.cit.*, s. 249.

53. Jacob Coleman Hurewitz, *Middle East Dilemmas. The Background of U.S.Policy*, New York, Harper, 1953, s. 1.

54. Bkz.: *Infra.*, Giriş II-C-1.

55. 1944'deki ilk anlaşma Başkan tarafından Senato'dan geri alındıktan sonra ikinci kez 24 Eylül 1945'te Senato'ya sunulmuştur. Bkz.: Mikesell, Chenery, *op.cit.*, s. 95-97. Anlaşmanın içeriği için bkz.: *Ibid.*, Appendix III, s. 185-190. Anlaşmada, a) "açık kapı" ilkesine tam anlamıyla uyulması, b) İki yanın bir birlerinin pazarlarına el atmaması, c) bir anlaşmanın Petrol Komisyonu" kurulması öngörülmüyordu.

56. Charles W.Hamilton, *Americans and Oil in the Middle East*, Houston, Gulf Publishing Co., 1962. s. 153-154.

tir⁵⁷. Rusya, ayrıca, önemli bir petrol ihracatçısı da olmuştur. Devrimden sonra yabancı sermayenin ülkeden çekilmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın verdiği zararlar, Rusya'nın petrol dünyasındaki bu güçlü durumundan gerilemesine neden olmuştur. Ancak, 1922'ye dek önemli bir ihracat yapamayan Sovyetler Birliği, bu yılda 140 bin ton, 1929'da 2,716 bin ton ve 1935'te de 3,354 bin ton petrol ihraç etmiştir⁵⁸. Tüm bu olguların yanı sıra, S.S.C.B. uzun yıllar ulaşım ve endüstrisini daha çok petrol dışındaki enerji kaynaklarına dayandırarak, Batılı kapitalist ülkeler denli bir petrol gerekmesi içinde olmamıştır⁵⁹.

Ayrıca Sovyetler Birliği'nde Batılı kapitalist devletlerinkine benzer, amaçları sermaye ihracı olan şirketlerin de bulunmadığını göz önünde tutmak gerekir. Bu yüzden, S.S.C.B. İkinci Dünya Savaşı öncesinde⁶⁰ Orta Doğu'da petrol ayrıcalıkları elde etme çabası içinde görünmemiştir.

Ancak, Sovyetler Birliği Orta Doğu'daki petrol alanlarına karşı hiç de ilgisiz kalmamış, Batılı devletlerin, ya da bu devletlerin vatandaşlarının, bu bölgede ayrıcalıklar elde etmelerine karşı çıkmıştır. Bu genel Sovyet tutumunun gerisindeki nedenler, ekonomik olmaksızın çok, siyasal olabilir.

3. Bölge Devletleri ve Petrol

Orta Doğu'da petrol endüstrisi, kendine özgü bir endüstriyel geleneği geliştirmemiş ve endüstriyel ilişkileri düzenlemek için gerekli yasal ve kurumsal yapıları gerçekleştirilmemiş bulunan bir bölgeye girmiştir⁶¹. Yabancı şirketlerle ayrıcalık anlaşmaları yaparak ülkelerinde petrol üretimini başlatan devletlerin toplumsal ve ekonomik yapıları ve dolayısıyla siyasal düzenleri, bu ayrıcalık anlaşmalarının yapılmasını ve içeriklerinin yabancı sermaye için elverişli olmasını sağlamıştır.

57. Tanzer, *op.cit.*, s. 78; O'Connor, *World*, s. 387-389. 1901 yılında Rusya 85 milyon varil ile dünyada en çok petrol ihraç eden ülke durumuna geçmişti.

58. Heinrich Hassmann, *Oil in the Soviet Union: History, Geography, Problems*, Alfred M. Leeston (Almancadan Çeviren), Princeton, N.J., Princeton University Press, 1953, s. 31, 50.

59. Fanning, *op.cit.*, s. 251-252; Issawi, *op.cit.*, s. 57-58.

60. Bkz.: *Infra.*, Birinci Bölüm, II-A. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, İran'ın kuzey bölgesinde Sovyetler Birliği bir ayrıcalık sağladya da, İran hükümeti bu ayrıcalıklı ilgili anlaşmayı Meclis'in onayına sunmamıştır. Bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 153-154.

61. Bkz.: Kamal S.Sayegh, *Oil and Arab Regional Development*, New York, Frederick A. Praeger, 1968, s.9.

Orta Doğu'da ayrıcalıkların verildiği dönem olan Yirminci yüzyılın ilk yarısında, ayrıcalıkları veren devletlerde kapitalizm öncesi üretim ilişkileri egemen olmuştur. Bu yüzden de, bu ülkelerde petrolün üretimle bir ilişkisi bulunmamaktaydı.

Arap Yarımadası'nda işlenebilir toprakların çok az oluşu ve nüfuz yoğunluğunun da düşük olması ile bu bölgede sermaye birikimi çok yavaş olmuştur. Göçebeliliğin egemen olduğu bazı bölgelerde taşınmaz mal mülkiyetinin bulunmasına karşın yerleşik bölgelerde özel toprak mülkiyeti bulunmaktaydı, ancak toprak üzerinde üretim, kapitalizm öncesi nitelikteydi. Toplumsal yapıyı oluşturan kabilelerin kurdukları birlikler, ya da aralarındaki çatışmalar, Arap Yarımadası'nın siyasal düzeninin istikrarsızlığını doğurmuştur⁶².

Yabancı sermayeye ilk petrol ayrıcalıklarını veren İran ve Osmanlı İmparatorluğu, dıştan gelen siyasal baskılara karşı dirençsiz oldukları bir dönemde bu anlaşmaları yapmışlardır⁶³. Aynı yorumu, tüm ayrıcalık anlaşmaları için genelleştirmek olasıdır: "Bu anlaşmalar, ...özel durumlarda ve dış baskılar altında imzalanmışlardır"⁶⁴. Arap Yarımadası'nda, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda verilen ayrıcalıklarda bu durum daha açık ve kesin olarak görülebilir. Bu bölgedeki devletler, ayrıcalık verdikleri bölge-dışı güçlerin doğrudan siyasal etkisinde, manda ya da himaye yönetimleri altında bulunuyorlardı.

Genellikle, bölge devletlerinin yöneticileri, kendilerine sunulan ayrıcalık anlaşmalarını, parasal açıdan en çok sıkıntıda buldukları dönemlerde imzalamışlar⁶⁵ ve bu anlaşmaların kendilerine kısa dönemde sağlayacağı parasal yarardan ötesini düşünmemişlerdir⁶⁶.

62. Arap Yarımadası'ndaki toplumsal ve ekonomik yapının genel niteliği ve bunun siyasal düzene etkileri konusunda bkz.: Fred Halliday, *Arabia Without Sultans*, Middlesex, England, Penguin Books, 1974, s. 33, 36-39.

63. Stocking, *op.cit.*, s. 6.

64. Sayegh, *op.cit.* s. 25.

65. Örneğin, Suudi Arabistan'da bir Amerikan şirketine verilen ilk ayrıcalık 1929-1930 ekonomik bunalımının ülkede kendisini göstermesinden sonra 1933'de imzalanmış. Bunalımın etkisiyle Suudi Arabistan'ın hac gelirlerinde büyük bir gerileme olmuş ve Kral, daha önce beğenmediği koşullarla bir anlaşma yapmaya karar vermiştir. Bkz.: H. H. Philby, *Arabian Oil Ventures*, Wash., D.C., Middle East Institute, 1964, s. 23-24.

66. İran Şahu'nun "hükümetini ve tahtını koruyabilmek için" en çok paraya gereksinme dönemlerinde ayrıcalık veriş için bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 7. Suudi Arabistan Kralı, 1933 Anlaşması kendisine okunurken büyük bir ilgisizlik göstermiş, hatta uyumuştur. Kralın protestosunun etkisiyle anlaşma koşulları, sadece parasal olanlardı. Bkz.: Philby, *op.cit.*, s. 124.

İlk ayrıcalıkları veren devletlerin bu ayrıcalıklar dolayısıyla sağladıkları gelirler, bu devletlerin en güvenilir ve düzenli gelirleri olmuştur. Bu da, devlet yöneticilerinde başka alanlarda yeni ayrıcalıklar verme eğilimini doğurmuştur⁶⁷.

Özet olarak denilebilir ki: Şirketler ve batılı devletler, kendi ülkelerindeki üretim biçimi dolayısıyla ve kârlarını arttırmak amacıyla yabancı devletlerden ayrıcalıklar sağlamak isterken; petrol kaynaklarına sahip olan az gelişmiş ülkelerin nesnel ve öznel koşulları, bu ayrıcalıkların verilmesini kolaylaştırmış, böylece de, ayrıcalık anlaşmaları yapılmıştır.

II. ORTA DOĞU'DAKİ AYRICALIK ALANLARI VE ANLAŞMALARI

A- İran'daki Ayrıcalık Alanları

1. Güney İran Ayrıcalıkları

Ondokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısında, İran üzerindeki dış baskılar Rusya ve İngiltere'den geliyordu⁶⁸. Yüzyılın sonlarına doğru bu devletlerin İran üzerindeki mücadelesine Almanya da katıldı. Ancak, Almanya'nın Basra Körfezi'ne uzanan istekleri, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları ile ilgili idi⁶⁹.

1872'de, bir İngiliz vatandaşı olan Reuter, İran'ın tüm doğal kaynaklarının işletmesi hakkını içeren, çok geniş kapsamlı bir ayrıcalık elde etmiştir ama, Rusya'nın baskıları dolayısıyla, Şah bu anlaşmayı 1873'de feshedip, Reuter'e tazminat ödemiştir⁷⁰. Bu kez de İngiliz hükümetinin baskılarıyla karşılaşan İran hükümeti, 1889'da Reuter'e yeniden altmış yıllık bir ayrıcalık vermiştir. Ancak, bu anlaşma da 1890'da ortadan kaldırılmıştır⁷¹.

28 Mayıs 1901'de yine bir İngiliz vatandaşı olan William Knox D'Arcy, İran'dan altmış yıl süreli bir ayrıcalık almıştır⁷². Bu ayrıcalık, D'Arcy'ye, "yalnızca beş kuzey ili dışarda kalmak üzere, tüm

67. İranile ilgili olarak bu durumdan, Shwadran, *op.cit.*, s. 136-138 de söz edilmektedir.

68. Stocking, *op.cit.*, s. 5-6.

69. Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, Millîyet Yayın Ltd.Şti., 1972, s. 39-66.

70. Stocking, *op.cit.*, s. 7.

71. *Ibid.*, s. 8.; Shwadran, *op.cit.*, s. 13.

72. Longrigg, *op.cit.*, s. 17. Bu ayrıcalığın verilmemesi için Rusya, İran üzerinde baskı yaparken, İngiliz hükümeti de D'Arcy'yi desteklemiştir. Bkz.: Shwadran, *op.cit.*, s. 14-15.

İran toprakları üzerinde, doğal kaynakların aranması, çıkarılması, işletmesi, üretilmesi, ticarete elverişli duruma getirilmesi, başka yerlere taşınması” hakkını veriyordu⁷³. Ayrıca, anlaşma ile, D’Arcy bölgedeki tüm alanlara boru döşemek, vergiden başışık olarak malzeme ithal edebilmek ve yeni şirketler kurmak haklarını da elde ediyordu⁷⁴. 1905 yılında D’Arcy, finansman kaynakları aramış ve Mayıs’ta İngiliz hükümetinin aracılığıyla İngiliz *Burmah Oil* Şirketi ile birleşerek *Concessions Syndicate Ltd.* şirketini kurmuştur⁷⁵.

31 Ağustos 1907’de imzalanan İngiliz-Rus Andlaşması ile İran, ortada bir tarafsız bölge kalmak koşulu ile iki devlet arasında nüfuz alanlarına ayrılıyordu ve 1901 ayrıcalığının kapsadığı Güney İran’da İngiliz nüfuzu, Rusya tarafından da böylece tanınmış oluyordu⁷⁶. İran’da, 1908 Mayıs’ında ticari amaçlarla üretilebilecek oranlarda petrol bulan İngiliz sermayesi, aynı yılın Nisan’ında Anglo-Persian Oil Company adı altında 1901 ayrıcalığından yararlanmaya başlamıştı ve 1907 sonunda İngiliz askeri gücünün Güney İran’a yerleşmesiyle güvenlik içindeydi⁷⁷. İngiltere’nin bu bölgedeki İngiliz sermayesine askeri gücünün de desteğini göndermesinde, İran’ın zayıf merkezi otoritesinin buradaki kabilelere söz geçirememesi ve kabilelerin şirketlerden haraç almaya başlamaları neden olmuştur⁷⁸. 1914’de İngiliz hükümetinin *Anglo-Persian Oil Company*’nin paylarından çoğunluğunu satın alması, İngiliz hükümetinin İran politikasını bu şirketin çıkarlarına göre yürütmesine yol açıyordu⁷⁹.

Birinci Dünya Savaşı’nın ertesinde, Rusya’daki devrimle birlikte İran üzerindeki Rus baskısı da uzun bir süre için kalkıyordu. Bundan yararlanmak isteyen İngiltere, İran ile bir anlaşma yaparak, bu devlet üzerindeki nüfuzunu güçlendirmek istemiştir. Birinci Dünya Savaşı, İngiltere’ye İran petrollerinin önemini göstermişti ve İngiltere, bu kaynağı barış döneminde de kullanmak dileğindedir⁸⁰. Ancak, 9 Ağustos 1919’da imzalanan İngiliz-İran Anlaşması,

73. Stocking, *op.cit.*, s. 9.

74. Anlaşmanın tüm hükümleri için bkz.: *Ibid.*, s. 22-24.

75. İngiliz hükümetinin D’Arcy’ye sermaye sağlanmasındaki yardım ve ilgisi hakkında

bkz.: *Ibid.*, s. 12-13.

76. Shwadrän, *op.cit.*, s. 17.

77. *Ibid.*, s. 17; Stocking, *op.cit.*, s. 13-15.

78. Nütkim 16 Temmuz 1909’da *APOC*, bu bölgedeki şeyhlerden en güçlüsü olan *İsmail* ile ayrı bir ayrıcalık anlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Bkz.: Longrigg, *op.cit.*, s. 10.

79. Bkz.: *Supra.*, Birinci Bölüm, I-C-1.

80. Shwadrän, *op.cit.*, s. 27-28.

Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin tepkileriyle karşılaştı. Bu anlaşma, İran Meclis'nce de onaylanmadı⁸¹.

22 Aralık 1920'de imzalanan ve *Armitage-Smith* adıyla anılan bir anlaşmayla, İran, *Anglo-Persian Oil Company*'ye *D'Arcy* ayrıcalığı'nın da ötesinde yeni ayrıcalıklar tanıyordu⁸². Ancak, 1921'de Rıza Han yönetimi ele geçirdikten sonra, Sovyetler Birliği'ne yakın bir politika içine giren İran, İngiltere'den giderek uzaklaşıyordu⁸³. Bu gelişmeye koşut olarak, İran hükümeti, *Anglo-Persian Oil*'in yararlandığı tüm ayrıcalıklardan kurtulmak istiyordu⁸⁴. Ayrıca, aynı dönemde, Amerika Birleşik Devletleri hükümeti de, Amerikan şirketlerinin ayrıcalıklar sağlamalarını kolaylaştırmak için, İran'da "açık kapı" ilkesinin uygulanmasını savunuyordu⁸⁵.

Dünya ekonomik bunalımı nedeniyle, petrol endüstrisi genel olarak zor durumdaydı ve bu durum *Anglo-Persian Oil Company*'yi de etkilediği için, şirketin üretiminde ve dolayısıyla İran Hükümetine yaptığı ödemelerde büyük bir düşme vardı⁸⁶. İran hükümeti, özellikle Rıza Han'ın yönetimini sağlamlaştırdığı 1925 yılından başlayarak, *Anglo-Persian Oil Company*'ya karşı durumunu sertleştirdi ve sonunda 1 Aralık 1932'de ayrıcalık anlaşmasının feshedileceğini şirkete bildirdi⁸⁷. Bunun üzerine, İngiliz hükümeti, İran'a, "İngiliz hükümetinin gerekli tedbirleri almakta tereddüt etmeyeceğini ve *Anglo-Persian* şirketinin zararlarından İran hükümetinin sorumlu tutulacağı-

81. Fransız basını ve parlamantosunda anlaşmaya karşı görüşler belirtilirken, Tahran'daki Fransız temsilcileri de anlaşmaya karşı yoğun bir çaba gösteriyorlardı. İngiltere, Fransa'nın bu tutumuna karşı A.B.D.'nin desteğini sağlamak isterken ABD Dışişleri Bakanlığı İngiliz-İran anlaşmasının Meclis tarafından onaylanmasının, Amerikan şirketlerince ayrıcalıklar elde edilmesini güçleştireceğini düşünmekteydi. Bkz.: Shwadrän, *op.cit.*, s. 23. Ayrıca bkz.: Hamilton *op.cit.*, s. 35. Anlaşma 21 Şubat 1921 Rıza Han darbesine dek Meclis'ten geçirilemedi. İktidara geldikten sonra Rıza Han'ın ilk işlerinden biri, 1919 anlaşmasını kınamak, yermek olmuştur. Bkz.: Shwadrän, *op.cit.*, s. 24.

82. *APOC* ile İran hükümeti arasında 1901 ayrıcalığının uygulanması, Savaş içinde bazı kabilelerin petrol borularına verdikleri zararın tazmini ile ilgili konularda çıkan anlaşmazlıklar, 1920'deki *Armitage-Smith* Anlaşmasıyla çözümleniyordu. Bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 22-25.

83. Shwadrän, *op.cit.*, s. 37

84. Stocking, *op.cit.*, s. 25-26, 37-39.

85. Amerikan hükümetinin bu konudaki görüşü için bkz.: "An Open Door policy for Oil: Secretary Hughes to President Coolidge, Nov. 8, 1923," *Documents on the Middle East*, Ralph H. Magnus (Ed.), Wash., D.C., American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1969, s. 40-42.

86. Stocking, *op.cit.*, s. 28-29.

87. Shwadrän, *op.cit.*, s. 38.

nı bildirdi⁸⁸. Ayrıca bu sıralarda, İngiliz hükümeti bazı savaş gemilerini Basra Körfezine yolladı⁸⁹. 19 Aralık 1932'de İngiltere'nin başvurmasından sonra Milletler Cemiyeti'nde konu görüşülürken, 29 Nisan 1933'de *Anglo-Persian Oil Company* ile İran hükümeti arasında altmış yıl süreli yeni bir ayrıcalık anlaşması imzalandı⁹⁰.

1933 anlaşması, İran'ın 1901 ayrıcalık anlaşmasına oranla daha açık koşullara bağlı olarak ve daha sürekli gelir elde etmesini öngörürken *Anglo-Persian* şirketine de modern zamanların en güvenilir ve en kârlı ticarî uğraşlarından birine girme olanağı sağlıyordu⁹¹. Anlaşmanın önemli bir hükmü ile, *Anglo-Persian*'ın ayrıcalık bölgesi 100,000 mil² ile sınırlanıyordu, ama, bu, şirket için önemli bir uygunsuzluk sayılmazdı, çünkü şirketin bu alanı seçme hakkı vardı ve nerelerde en iyi petrol yataklarının bulunduğu şirkete biliniyordu⁹².

Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli bir petrol ihracatçısı durumuna gelen İran, savaştan sonra da önemini korumuştur. 1930'da İran, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Venezuela'nın ardından dördüncü büyük petrol üreticisi ülke olmuştur⁹³.

2. Kuzey İran Ayrıcalıkları

Kuzey İran'daki petrol alanlarının işletilebilmesi, coğrafi koşullar dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin etkisinden uzak olamamıştır⁹⁴. İran'ın bir kısım kuzey ilinin D'Arcy ayrıcalık bölgesinin dışında bırakılması, Kuzey İran'ın daha 1901'de bile Rus nüfuz bölgesi olarak kabul edildiğini gösterir⁹⁵.

Bir Rus vatandaşı olan A.M. Koshtaria, 1916'da, İran'ın kuzey illerini kapsayan yetmiş yıllık bir ayrıcalık elde etmiştir. Koshtaria'nın bu ayrıcalığı 8 Mayıs 1920'de *Anglo-Persian* Şirketine satmıştır⁹⁶.

88. *Ibid.*, s. 38-39.

89. Stocking, *op.cit.*, s. 30, dn. 50.

90. O'Connor, *World*, s. 286. İngiltere ve İran'ın Milletler Cemiyeti'nde öne sürdükleri öneriler için bkz.: Stocking, *op.cit.*, s. 31-34.; Shwadran, *op.cit.*, s. 40-46.

91. Shwadran, *op.cit.*, s. 44. Anlaşmanın içeriği için bkz.: Longrigg, *op.cit.*, s. 59-60.

92. Shwadran, *op.cit.*, s. 46.

93. Stocking, *op.cit.*, s. 21.

94. "Kuzey İran Petrollerini uluslararası pazarlara götürmenin yalnızca iki yolu vardır. Bir (petrolü) Zagros Dağları'nın üzerinden Basra Körfezi'ndeki bir limana ulaştırılmasıdır ki, bu iş, bu yolu kullanmayı olanaksız kılacak biçimde pahalıdır. Öteki yol ise, (petrolü) Iraklı'ya ve Kafkaslar'dan Karadenize ve oradan da Boğazlardan Akdeniz'e ulaştırılmasıdır ki bu Rusların iyi niyet ve onayına bağlıdır." Shwadran, *op.cit.*, s. 71.

95. Bkz.: *Supra*. Birinci Bölüm II-A-1.

96. Longrigg, *op.cit.*, s. 38.

Anglo-Persian şirketinin kuzey İran'da ayrıcalık elde etmesine ilk karşı çıkan Amerika Birleşik Devletleri olmuştur⁹⁷. İran Meclisi bu durum karşısında Koshtaria ile yapılan ayrıcalık anlaşmasını onaylamadığını bildirince, bu kez de *Anglo-Persian*, petrol ödentilerini (*royalty*) keserek İran hükümeti üzerinde baskıya girişmiştir⁹⁸.

26 Şubat 1921'de Sovyetler Birliği ile İran arasında imzalanan Dostluk Anlaşmasında⁹⁹ Çarlık Rusyası ile İran arasında yapılmış bulunan tüm anlaşmalar hükümsüz sayıldı ve İran hükümeti de bu anlaşma ile kendisine geri verilen hakları bir üçüncü devlete ayrıcalık olarak vermemeyi kabul etti¹⁰⁰.

1921 yılında Kuzey İllerinde ayrıcalık elde etmek için *Anglo-Persian* ile Amerikan şirketleri arasındaki mücadele sürdü ve 22 Kasım 1921'de, Meclis, *Standard Oil of New Jersey*'ye beş kuzey ilini kapsayan bir ayrıcalık verdi¹⁰¹. Buna, Sovyetler Birliği ve İngiltere sert bir biçimde tepki gösterdiler¹⁰². Ancak, *Anglo-Persian* ve *Standard Oil* Şirketleri 28 Şubat 1922'de yaptıkları bir anlaşma ile, Kuzey İran ayrıcalığını birlikte kurdukları ortak bir şirket ile işletmeyi kararlaştırdılar¹⁰³. Bu sırada, yine bir Amerikan şirketi olan *Sinclair Consolidated Oil Company* de kuzey illerinde ayrıcalık elde etmeye çalışıyordu¹⁰⁴. İran Meclisi *Standard-Anglo-Persian* Anlaşmasıyla önerilen koşulları kabul etmedi ve 14 Haziran 1923'de İran Hükümeti'ne 10 milyon dolar borç sağlayabilecek bir Amerikan şirketi ile ayrıcalık anlaşması yapma yetkisini verdi¹⁰⁵. İran hükümetine 10 milyon dolarlık krediyi sağlamayı taahhüt eden *Sinclair* Şirketi 20 Aralık 1923'de beş kuzey ilinden dördünü kapsayan bir ayrıcalık elde etti¹⁰⁶. An-

97. A.B.D. Dış İşleri Bakanı Colby, bunu doğal kaynakları tekel altında alma çabasının bir sonucu olarak nitelemiş ve "açık kapı" ilkesine aykırı olduğunu öne sürmüştür. Bkz.: O'Connor, *World*, s. 284.

98. *Ibid.*, s. 285.

99. Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Üçüncü Baskı, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları, No 362, Ayyıldız Matbaası, 1975, s. 525.; H.B. Sharabi, *Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century*, Princeton N.J., D.Van Nostrand Co., 1962, s. 94.

100. Longrigg, *op.cit.*, s. 38; Hamilton, *op.cit.*, s. 34-35.

101. Shwadran, *op.cit.*, s. 73; Longrigg, *op.cit.*, s. 39.

102. O'Connor, *World*, s. 285.

103. Shawadran *op.cit.*, s. 74-75.

104. "İki şirketin de önerileri beğenildi, yalnız *Standard* ham petrol değeri üzerinde İran hükümetine yüzde vermeyi önerirken, *Sinclair* net kârdan yüzde vermeyi kabul ediyordu. Siyasal açıdan da Sinclair, Rusya ile ilgili iyi ilişkiler içinde olması dolayısıyla daha iyi durumdaydı." Hamilton, *op.cit.* s. 35.

105. Longrigg, *op.cit.*, s. 39.

106. Shwadran, *op.cit.*, s. 76.

cak, *Sinclair Şirketi*, gerek S.S.C.B.'den ulaşım için izin alamadığından ve gerekse İran hükümetine 10 milyon dolarlık krediyi sağlayamadığından, 1925 yılı başında ayrıcalıktan vazgeçtiğini İran hükümetine bildirmiştir¹⁰⁷.

1937 Mart'ında, Amerikan sermayesiyle kurulmuş bir şirket olan *Amiranian Oil Company* kuzey illerinde 200,000 mil² yi kapsayan bir alanda ayrıcalık elde etti; ancak, Sovyetler Birliği üzerinden petrolünü ulaştırma olanağını bulamadı ve 1938'de ayrıcalığı bıraktı¹⁰⁸.

1939 Mayıs'ında bir Hollanda şirketine beş kuzey ilini kapsayan bir ayrıcalık verildiyse de, savaşın çıkmasıyla bu ayrıcalık kulanılamadı¹⁰⁹.

Kuzey illeri ile ilgili ayrıcalık elde etme çabaları İkinci Dünya Savaşı süresince de sürdürülmüştür¹¹⁰. Ancak, genel olarak, güney illerindeki ayrıcalık üzerinde *Anglo-Iranian Oil Company*¹¹¹ ve İran hükümeti arasında savaş ertesine-dek büyük anlaşmazlıklar çıkmamıştır¹¹².

3. İkinci Dünya Savaşı İçinde İran ve Ayrıcalıklar

Savaş döneminde de, 1941 yılı dışında, savaş öncesi üretim düzeyini koruyan İran üzerinde¹¹³, İkinci Dünya Savaşı içinde de yabancı güçlerin çekişmeleri sürmüştür. 1941 yılının yazında kuzeyden Sovyetler Birliği, güneyden ise İngiltere'nin askeri güçleri İran'ı işgal ettiler ve Rıza Şah yönetiminde alınarak yerine Muhammad Rıza Pehlevi getirildi¹¹⁴. 29 Ocak 1942'de İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında bir üçlü anlaşma imzalandı¹¹⁵. İran, Amerika Birleşik Devletleri'nin de bu anlaşmaya katılmasını istediysede, A.B.D. kabul etmedi¹¹⁶.

107. Hamilton, *op.cit.*, s. 36; Longrigg, *op.cit.*, s. 39.

108. Shwadran, *op.cit.*, s. 79-80; Hamilton, *op.cit.*, s. 38.

109. Longrigg, *op.cit.*, s. 62.

110 Bkz.: *Infra.*, İkinci Bölüm, II-A-3.

111. *Anglo-Persian Oil Company*'nin adı 1935'de *Anglo-Iranian Oil Company* olarak değişti.

112. Hamilton, *op.cit.*, s. 39.

113. Longrigg, *op.cit.*, Appendix III, s. 478.

114. Arınoğlu, *op.cit.*, s. 700. A.B.D. de Basra Körfezi'nde asker bulunduruyordu.

115. Shwadran, *op.cit.*, s. 50.

116. Arınoğlu, *op.cit.*, s. 700.

116. Shwadran, *op.cit.*, s. 50.

Orta Doğu petrolü kaçınılmaz biçimde Üç Büyükler arasındaki görüşmelere konu oldu ve 1943 Tahran Konferansı'nda bu konu ve özellikle İran petroleri, gündeme alınmıştı¹¹⁷. Savaş döneminde, müttefik olmalarına karşın, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin İran petroleri için açık bir mücadeleye girdikleri görülmektedir¹¹⁸. Ancak 2 Aralık 1944'de İran Meclisi, başbakan ya da bakanların herhangi bir yabancı devlet ya da şirketle ayrıcalıklarla ilgili görüşme yapmasını, ya da petrole ilişkin bir anlaşma imzalamasını yasaklamıştır¹¹⁹.

Savaşın bitiminden sonra da Sovyetler Birliği askerlerini İran'da tutmakta ısrar edince, sorun İran tarafından Milletler Cemiyeti'ne götürülmüş ve buradaki görüşmeler sürdürülürken 4 nisan 1946'da Sovyetler Birliği, İran ile, %51 payı Sovyetler Birliği'nin olan bir ortak şirket kurularak kuzey İran petrolerinin işlenmesinin öngören bir anlaşma yapmıştır¹²⁰. Fakat, Sovyet askeri gücünün İran'dan çekilmesinden sonra, "A.B.D.'nin de cesaretlendirmesiyle", bu anlaşma Meclis'te onaylanmamıştır¹²¹.

B-Mezopotamya'daki Ayrıcalık Alanları

Mezopotamya, Orta Doğu'da bölge-dışı güçlerin petrol arama ve işletme ayrıcalıkları elde etmek istedikleri bir başka bölge olmuştur. Bu bölge, Birinci Dünya Savaşı ertesinde dek Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları arasında yer aldığından, ayrıcalık elde etme çabaları, ilk dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıyla ilgili görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğu parçalandıktan sonra ise,

117. Bkz.: *Ibid.*, s. 51.

118. Bu konuda bkz.: *Ibid.*, s. 51-53. *Royal Dutch/Shell* savaş döneminde Tahran'da ayrıcalık peşindeydi. 15 Kasım 1943'de Amerikan Dış İşleri Bakanı Cordell Hull, *Socony Vacuum* şirketine gönderdiği bir yazıda, A.B.D.'nin ülkesi dışındaki petrol kaynaklarından yararlanmak üzere başvurulacak girişimleri desteklediğini ve bu yüzden de söz konusu şirketin İran hükümetiyle yapacağı görüşmeleri olumlu karşıladığını belirtiyor; İngilizler'in zaten İran'da yeterince ayrıcalık alanına sahip bulduklarını, ayrıca A.B.D. ile İngiltere arasında İran üzerindeki Amerikan girişimlerini kısıtlayan bir anlaşmanın bulunmadığını ekliyordu. 1944 başında ise, *Socony-Vacuum* ve *Sinclair* şirketlerinin İran'da ayrıcalık elde etmelerine Sovyetler Birliği karşı çıkıyordu. S.S.C.B.'nin Tahran Büyükelçisi, Kuzey İran'da ayrıcalık elde etmede rüçhan hakkının Sovyetler Birliği'ne ait olduğunu söylüyordu. Ayrıca, Sovyetler, 1944 Eylül'ünde İran'a özel bir heyet göndererek Kuzey illerinde ayrıcalık istenmediğini belirtiyorlardı.

119. *Ibid.*, s. 53.

120. Longrigg, *op. cit.*, s. 145.

121. Shwadran, *op. cit.*, s. 83; Armaoğlu, *op. cit.*, s. 746.

Mezopotamya'da ayrıcalık sağlanması, Türkiye Cumhuriyeti ile ve İngiltere'nin mandası altına giren Irak ile ilgili olmuştur.

1. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrıcalık Sağlama Çabaları

Mezopotamya bölgesindeki petrol kaynaklarının ticari amaçlarla işletilmeye uygun olabileceği, gerek bölge-dışı güçler, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticileri tarafından On-dokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısında anlaşılmıştır. 1871'de bölgede inceleme yapan Alman uzmanları önemli petrol kaynakları bulduklarını bildirmişlerdir¹²². 1888 ve 1898'de II. Abdülhamit, iki özel fermanla, Musul Bağdat ve Vilâyetleri'ndeki petrol alanlarını kendi özel mal varlığına katarak, buralarda ayrıcalık verme konusunu kendi özel işi durumu-na sokmuştur¹²³.

On-dokuzuncu Yüzyılın son 10 yılında İngiliz ve Fransızların yanısıra, Almanlar da Anadolu'da bazı demiryolu ayrıcalıkları sağlamışlar ve işletmeye başlamışlardır¹²⁴. *Deutsche Bank*'ın egemen olduğu bir şirket olan *Anadolu Demiryolu Şirketi* 27 kasım 1899'da, öteki şirketleri engelleyerek, Anadolu'daki demiryollarını, Konya'dan Bağdat'a dek uzatma ayrıcalığını almıştır¹²⁵. Alman sermayesi, Berlin'den Bombay'a dek uzatmayı tasarladığı demiryolu çevresinde hammadde kaynaklarının işletme ayrıcalığını da sağlamak için çalışıyordu ve bu biçimde, Romanya petrolerinden de pay elde etmişti¹²⁶. 1904'de, *Deutsche Bank* adına hareket eden *Anadolu Demiryolu Şirketi*, Musul ve Bağdat Vilayetlerinde petrol arama ayrıcalığını da almıştır¹²⁷. Ancak, anlaşmadaki koşullara uygun olarak davranılmadığı gerekçesiyle II. Abdülhamit ayrıcalığı feshetmiş ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nce tam anlamıyla desteklenen William Knox D'Arcy ile görüşmelere başlamıştır. Ancak 1908'de Mezopotam-

122. Sayegh, *op. cit.*, s. 26.

123. Shwadran, *op. cit.*, s. 195. Stocking *op. cit.*, s. 41'de ise, II. Abdülhamit'in Mezopotamya petrol yataklarını Gülbenkyan'ın raporlarıyla uyarılarak, 1904'te kendi özel mal varlığına kattığı öne sürülmektedir.

129. On-dokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısında İngiliz, Fransız ve Almanlar'ın Anadolu'da elde ettikleri demiryolu ayrıcalıkları için bkz.: Earle, *op. cit.*, s. 39-66; Haluk A. Özlü, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol (ve Savaş)*, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 355, (Yeniç Matbaası, Ek'li İkinci Basılı, 1973, s. 146.

125. Bkz.: Earle, *op. cit.*, s. 67-72. Bu ayrıcalığın Almanlar tarafından elde edilmesini, şirketlerin yanı sıra, İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri de engellemek istemişlerdir. Bkz.: Özlü, *op. cit.*, s. 146-147.

126. O'Connor, *World*, s. 49.

127. Earle, *op. cit.*, s. 28.

ya'daki petrol alanları II. Abdülhamit'in özel mal varlığından ayrılıp Maliye Bakanlığı'na bağlandıktan sonra, D'Arcy ile yapılan görüşmeler de sonuçsuz kalmıştır¹²⁸.

Amerikan sermaye çevreleri de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ki pazar ve hammadde olanaklarına karşı ilgisiz kalmamışlardır. Bir Amerikan amirali olan Chester "New York Ticaret Odası'nın, ...Başkan Roosevelt ve Dışişleri Bakanı Root'un desteğine sahip olarak" 1908'de İstanbul'a gelmiş ve bir demiryolu yapımı ve çevresindeki hammaddelerin işletme ayrıcalığı için görüşmelere başlamıştır¹²⁹. 1909 Şubatı'nda Chester, bir yanda Orta Anadolu'dan Musul'a dek uzanan öte yanda Yumurtalık'da bir Akdemiz limanına ulaşan ve çevresinde kırk kilometrelik alanda hammadde arayıp, işletmeyi de içeren bir demiryolu ayrıcalığı elde etmiş ve ayrıcalığın yürütülmesi için 600,000 dolar sermayeli bir şirket kurmuştur¹³⁰. 9 mart 1911'de Meclis-i Mebusan'a sunulan bu anlaşma, Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde diplomatik baskı uygulamalarına neden olmuş, uzun süre Meclis'te bekletilmiş ve onaylanmamıştır¹³¹.

Bu arada, *Royal Dutch/Shell* grubu da, bir alt kuruluşu olan *Anglo-Saxon Oil Company* aracılığıyla Mezapotamya'da ayrıcalık elde etme çabaları içine girmiş bulunuyordu.¹³² Böylece, 1912 yılına gelindiğinde bu bölgede ayrıcalık sağlamaya çalışan başlıca dört grup vardı: *Deutsche Bank* grubu, *D'Arcy* grubu, *Anglo-Saxon Oil Company* ve *Chester* grubu. Bu sıralarda, İngiliz sermayesi, Almanlarla Bağdat Demiryolu tasarısında işbirliği yapmak üzereydi¹³³. Bundan sonra, Amerikan sermayesini dışarda tutmak amacıyla, *Deutsche Bank* adına Alman hükümeti, *D'Arcy* grubu ile *Royal Dutch/Shell* grubu adına da İngiliz hükümeti harekete geçtiler. Böylece görüşmeler, Türk hükümeti ile ayrıcalık elde etmeye çalışan gruplar arasında değil, Türk hükümeti ile İngiliz ve Alman hükümetleri arasında yürütüldü¹³⁴. 1912'de, Mezapotamya'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun

128. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 41-42.

129. Hamilton, *op. cit.*, s. 82; Shwadrان, *op. cit.* s. 197.

130. Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı", *SBFD*, C. 25, No. 1 (Mart 1970). s. 291-292.

131. Onaylanmama nedenleri için bkz.: *Ibid.*, s. 292; Shwadrان, *op. cit.*, s. 198.

132. Hamilton, *op. cit.*, s. 81.

133. Almanya, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında 1914 Haziran'ında Bağdat Demiryolu'na ilişkin bir anlaşma yapılmasına dek uzanan gelişmeler için bkz.: Earle, *op. cit.*, s. 259-293; Ülman, *op. cit.*, s. 148.

134. Shwadrان, *op. cit.*, s. 195.

öteki bölgelerinde petrol ayrıcalıkları sağlayıp, işletmek amacıyla kurulan *Turkish Petroleum Company*, 19 Mart 1914'de Osmanlı Başvezi-ri'nin de imzaladığı *Foreign Office* Anlaşması ile, *D'Arcy* grubunun % 50, *Deutsche Bank*'ın ve *Anglo-Saxon Oil Company*'nin % 25'er pay ile katıldıkları bir ortaklık oldu. Bu ortaklıkta, S.C. Gülbenkyan'a da *D'Arcy* grubu ve *Deutsche Bank* paylarından toplam % 5 veriliyor-¹³⁵. Anlaşma ile, ayrıca, yandaşlardan herhangi birinin, ötekilerle birlikte hareket etmeksizin, tek başına Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde ayrıcalık sağlamaya çalışmaları yasaklanıyordu. Anlaşmanın bu hükmüne göre, yalnızca Mısır hükümetinin ve Küveyt Şeyhi'nin egemenlik alanları ile Türk-İran sınırındaki "değiştirilen bölgeler" yasak dışında bırakılmıştır¹³⁶. *Foreign Office* Anlaşmasının imzalanmasından beş gün sonra Alman ve İngiliz Büyükelçileri, Osmanlı Başvezi-ri'ne, *Turkish Petroleum Company*'ye Musul ve Bağdat'da petrol ayrıcalığı verilmesi için başvurmuşlar ve 28 Haziran 1914'de Başvezir Sait Halim Paşa'nın yazılı yanıtı ile ayrıcalık verilmiştir¹³⁷. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte, *Turkish Petroleum Company*'nin ayrıcalığı yürütmesi sürünceme-
de kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmaması Müttefikler için bir sorun olmuş ve bu konuda bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan biri olan 9-16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'na göre¹³⁸, Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ve İngiltere arasında paylaşılan bölgeler, Arap devletleri federasyonuna ayrılan bölge ve Fransa ile İngiltere'nin nüfuz alanlarına giren bölgeler olarak parçalanıyordu. Akkâ-Kerkük çizgisinin kuzey kısmı Fransız nüfuz alanı, güney kısmı da İngiliz nüfuz alanı olarak kabul edildiğinden, Musul, Fransız nüfuz alanında kalıyordu. Ancak, 1918 Aralık ayında, Paris'te yapılan bir anlaşma ile, Fransa, İngiltere'nin Avrupa'daki savaş ertesi düzenlemelere ilişkin ödünlere ve Musul petrollerinden Fransa'ya pay vermeyi kabulüne karşılık Musul'un İngiliz nüfuz bölgesine katılmasına razı olmuştur¹³⁹. 1920 Nisan'ındaki San Remo Konferansı ile de, Musul'u da içeren

135. Stocking, *op. cit.*, s. 43-44.

136. *Ibid.*, s. 57-59; Shwadran, *op. cit.*, s. 196. Bu bölgeler, 1913 İnan-Osmanlı Anlaşması ile Türk toprakları içine katılmış ve APOC ayrıcalık bölgesinde kalmıştır. "Değiştirilen bölgeler" için bkz.: *Ibid.* s. 20.

137. Tezel, *op. cit.* s. 293; Stocking, *op. cit.*, s. 44; Shwadran, *op. cit.*, s. 197.

138. Bkz.: Armaoğlu, *op. cit.*, s. 440.

139. Longrigg, *op. cit.*, s. 44.

Irak'ın manda yönetimi İngiltere'ye bırakılmıştır. Yalnız Musul petrollerinden Fransa'ya bir pay veriliyor ve Fransa, Musul'dan Akdeniz'e uzanacak bir boru-hattının Suriye topraklarından geçirilmesine razı oluyordu¹⁴⁰. 25 Nisan 1920'de ise, İngiltere ve Fransa, San Remo Petrol Anlaşması diye anılan bir anlaşma imzalamışlardır. Buna göre, *Turkish Petroleum Company*'deki % 25'lik Alman payı Fransa'ya veriliyor ve İngiltere % 70 lik payı elinde bulunduruyordu¹⁴¹. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde *Turkish Petroleum Company* ayrıcalığının geçerliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde kurulan yeni yönetimlerle, bölge-dışı güçlerin ilişkilerine bağlı olmuştur.

2. Irak'taki Ayrıcalık Alanları

Turkish Petroleum Company ortaklarının, savaştan önce almış buldukları ayrıcalığın savaş ertesinde de geçerli olmasına ilişkin en önemli yasal güvenceleri, 10 Ağustos 1920 Sévres Andlaşması'nda Türkiye'nin Müttelik devletler vatandaşlarına daha önce tanınmış olan hakları kabul ettiğini bildirmesiydi. Oysa, Anadolu'da bağımsızlık savaşını yürüten Türk yönetimi bu andlaşmayı geçerli kabul etmiyordu.

İngiliz ve Fransızların Musul petrollerine ilişkin düzenlemelerinden hoşnut olmayan bir başka devlet de Amerika Birleşik Devletleri idi¹⁴². Amerika Birleşik Devletleri, savaş izleyen yıllarda, İn-

140. Armaoğlu, *op. cit.*, s. 517.

141. *Anglo-Saxon Oil Company* % 22,5 ve *Anglo-Persian Oil Company* % 47,5 pay sahibi oluyorlardı. Bu sıralarda *Anglo-Saxon Oil Company*'nin sahibi olan *Royal Dutch/Shell* grubu tümüyle İngiliz sermayesinin denetimine girmiş bulunduğundan, *TPC*'deki % 70 pay İngilizler'e ait olmaktaydı. Ayrıca Gülbenkian'ın % 5'lik payı, 1914 Anlaşmasındaki düzenlemeye uygun olarak sürdürülüyordu. Bkz.: Longrigg, *op. cit.*, s. 44-45. Shwadran, *op. cit.* s. 201.

142. "Yapılan araştırmalar, A.B.D.'de kalan kaynakların ancak otuz yıldan biraz fazla bir süre için tüketimi karşılayabileceğini gösteriyordu. Bunun sonucunda denizasırlı kaynaklardan, gelecekteki petrol ihtiyacını karşılamak konusunda yurttan artan bir ilgi doğmuştu. 31 Mayıs 1919'da, petrol bulunabilmesi olanağı bulunan bölgelerdeki bütün konsoloslara bir genelge gönderilerek buralardaki petrol kaynakları üzerindeki denetim durumunu, gelişme umutlarını ve bu alandaki petrol üretimine Amerika'nın karışabilmek imkânlarını bildirmeleri istenmiştir. Yurt içi petrol kiralama kontratlarında petrol kaynaklarının azalması ihtimali üzerine bu kaynakların sömürülmemesini sağlamak düşüncesiyle, 1919 Ağustos'unda ve daha sonraki aylarda Senato'da yabancı ortaklığı üzerinde geniş tartışmalar olmuş ve petrol holdinglerine yabancıların ortaklığı yasaklanmıştı. Tartışmalar süresince, İngiltere'nin dünya ve Orta Doğu petrollerini kendi denetimine almak politikası üzerinde durulmuştu." Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, Çev. Tevfik Alanay, İstanbul, Milliyet Yayın Ltd. Şti., 1972, s. 293-294. Ayrıca bkz.: *Ibid.*, s. 295-308.

giltere'ye sert notalarla, Mezopotamya'daki petrole ilişkin düzenlemelerin "açık kapı" ilkesine aykırı olduğunu bildirmiştir¹⁴³. Bu arada, *Standard Oil of New Jersey* de *Turkish Petroleum Company* ortakları ile Mezopotamya petrol alanları üzerinde pazarlığa girişmiştir¹⁴⁴. 1922 Sonbaharında *Standard Oil, Turkish Petroleum* ortaklarıyla anlaşmıştı, ancak, Amerikan hükümeti, İngiltere'nin Lozan Konferansı'nı da Türkiye'ye karşı istediği desteği olumlu karşılamadığı için, bu uzlaşma daha resmi bir nitelik kazanmamıştı¹⁴⁵. Yine aynı sıralarda, Chester'in kurmuş olduğu şirket, savaştan önce ön sözleşmesi yapılmış olan "Cherter ayrıcalığı"nı yeniden yürürlüğe koymak istemekteydi¹⁴⁶.

20 Kasım 1922'de toplanan Lozan Konferansı'nda Türkiye Musul'un kendi sınırları içinde bırakılmasında ısrar ediyor, buna karşılık İngiltere ise, Musul'un İngiliz mandası altındaki Irak topraklarına katılmasını istiyordu¹⁴⁷. Konferansa Amerikan temsilci heyetinin sunduğu bir bildiri de, Musul hangi devletin topraklarında sayılırsa sayılsın, İngiltere'nin burada "açık kapı" ilkesine aykırı davranmaması isteniyordu¹⁴⁸. Amerikan hükümeti, bir yandan da *Chester* ayrıcalığının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce yeniden tanınması için Ankara'daki temsilcileri aracılığıyla çaba gösteriyordu¹⁴⁹.

Böylece, "Chester'in *The Ottoman-American Development Company*'si ve savaştan sonra yeniden bu ortaklığı destekleyen Amerikan kapitalistleri ile, *Standard Oil*'in desteklediği *Turkish Petroleum Company* Irak petrolerini ele geçirmek için karşı karşıya geldi"¹⁵⁰. *Standard Oil*'in önderliğindeki Amerikan grubu, çıkarlarını *Turkish Petroleum Company*

143. "Letter from U.S. Ambassador Davis to British Foreign Secretary Curzon, May 12, 1920", Magnus (Ed.), *op. cit.*, s. 37-40. Ayrıca bkz.: Longrigg, *op. cit.*, s. 45-46; Tezel, *op. cit.*, s. 293, Hamilton, *op. cit.*, s. 91.

144. Shwadran, *op. cit.*, s. 206-208. 1921 yılında *Standard Oil of New Jersey*'in yanı sıra altı Amerikan şirketi de Mezopotamya petrolüne ilgi duyuyordu. Bu grubun önderliğini yapan *Standard Oil* idi. Bkz.: Longrigg, *op. cit.*, s. 45.

145. Shwadran, *op. cit.*, s. 209.

146. *Ibid.*, s. 217.

147. Seha L. Meray (Çev.), *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar, Belgeler*, Takım I.C.I Kurumu 1, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No: 291, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969, s. 372-375.

148. *Ibid.*, s. 376-377, (22) sayılı tutanağa ek: 23 Ocak günü, öğleden sonraki oturumda Amerikan temsilci heyetince sunulan bildiri.

149. Shwadran, *op. cit.*, s. 218.

150. Tezel, *op. cit.*, s. 293-294.

ile birleştirdiklerini, 1922 Kasımı'nda Amerikan hükümetine bildirdi, ancak *Chester* grubuyla yapılan ön anlaşma 9 Nisan 1923'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylandı¹⁵¹.

Lozan'da Musul sorununa ilişkin bir çözüme ulaşılamayınca, Amerika hükümeti ve Amerikan sermaye sahipleri *Chester* grubunu desteklemekten vazgeçti ve *Chester* grubu "sözleşmelere göre işe başlamadığından" ayrıcalıklarını yitirdi¹⁵². Bundan sonra Musul petrolerine ilişkin bir ayrıcalığın sağlanması, İngiliz mandası altındaki Irak Krallığı ile *Turkish Petroleum Company*'yi tam anlamıyla destekleyen İngiliz hükümetinin görüşmelerine bağlı kalıyordu.

24 Mart 1925'te Irak hükümeti *Turkish Petroleum Company* ile 70 yıllık bir ayrıcalık anlaşması imzaladı¹⁵³. Bu arada, *Turkish Petroleum Company* ile ilişki kuran Amerikan şirketleri, Amerikan hükümetini 1914 *Foreign Office* Anlaşması'nın koşullarını kabule zorluyorlar, ancak A.B.D. hükümeti bunun "açık kapı" politikasına aykırı olacağını bildiriyordu¹⁵⁴.

1927 yılı içinde Amerikan hükümeti *Foreign Office* Anlaşması'nın koşullarına razı olduğunu bildirdikten sonra, 31 Temmuz 1928'de *Turkish Petroleum Company*'yi yeniden düzenleyen Kırmızı Çizgi Anlaşması (*Red Line Agreement*) imzalandı¹⁵⁵. Bu anlaşmayla, belirlenen bir alanda ortakların bireysel olarak ayrıcalık elde etmeye çalışmaları yasaklanıyor, bu alanda yalnızca *Turkish Petroleum Company*'ye tüm olarak bu hak veriliyor ve ortaklardan birinin, *Turkish Petroleum* adına, ya da *Turkish Petroleum*'ün onayıyla, belirlenmiş alanda ayrıcalık elde edebilmesi öngörülüyordu¹⁵⁶. Anlaşma, *Turkish Petroleum Company*'nin paylarından % 23.75'erini *Anglo-Persian*, *Royal Duth/Shell*, *Compagnie Française des Pétroles* ve *Near East Development Company*'ye veriyor, % 5 ise Gülbenkyan'a ayrılıyordu¹⁵⁷. Daha sonra,

151. *Ibid.* s. 294. Anlaşmanın içeriği için bkz.: *Ibid.*, s. 294-303.

152. *Ibid.*, s. 316. Lozan ve Milletler Cemiyeti'nde Musul Sorununun ele alınışı için bkz.: Shwadran, *op. cit.*, s. 219-225.

153. Anlaşma hükümleri için bkz.: *Ibid.*, s. 227-228; Longrigg, *op. cit.*, s. 69; O'Connor, *World*, s. 272.

154. Shwadran, *op. cit.*, s. 237-238.

155. *Ibid.*, s. 238; Evans, *op. cit.*, s. 308; Longrigg, *op. cit.*, s. 70. Anlaşmaya "Kırmızı Çizgi" adının verilmesi, metne eklenen bir haritada "yasak" alanının kırmızı bir çizgiyle belirtilmesinden ötürüdür.

156. Shwadran, *op. cit.*, s. 249, dn. 7.

157. *Near East Development Company*'nin ortakları olan Amerikan şirketlerinin sayısı önce 7'den 5'e, daha sonra ise 2'ye inmiştir. Bu şirketlerden yalnızca *Standard Oil of New Jersey* ile *Socony-Vacuum* (daha sonra *Mobil* adını almıştır) *TPC*'de pay sahibi olarak kalımlardır. Bkz.: Stocking, *op. cit.* s. 62-63.

1929'da, *Turkish Petroleum Company*'nin adı da *Iraq Petroleum Company* (IPC) olarak değiştirilmiştir¹⁵⁸.

24 Mart 1931'de *Iraq Petroleum* ile Irak hükümeti arasında yeni bir ayrıcalık anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla, Dicle ırmağının doğusunda kalan tüm topraklar ayrıcalığın kapsamına alınmış ve *Iraq Petroleum* bu bölgedeki petrol yataklarının tümünü denetimi altına almıştır¹⁵⁹.

Dicle'nin batısında kalan Irak toprakları da 10 Nisan 1932'de *British Oil Development Company*'ye Irak hükümetince verilen ayrıcalığın kapsamına alınmış ve 1942'de bu ayrıcalık IPC'nin bir alt kuruluşu olan *Mosul Petroleum Company*'ye devredilmiştir¹⁶⁰. Daha önce de, 4 Aralık 1938'de, IPC'nin bir başka alt kuruluşu olan *Basrah Petroleum*, Irak'ın öteki bölgelerini kapsayan bir ayrıcalık elde etmiş olduğundan, IPC, tüm Irak petrolerini denetler duruma gelmiştir¹⁶¹.

C- Suudi Arabistan ve Basra Körfezi'nin Öteki Bölgelerindeki Ayrıcalık Alanları

1. Suudi Arabistan'daki Ayrıcalık Alanları

1923 yazında, Frank Holmes adlı bir İngiliz vatandaşının kurmuş olduğu *Eastern and General Syndicate* şirketi, Necd'in al-Hasa yöresinde İbni Suud'dan bir ayrıcalık aldı¹⁶². Holmes'un amacı, ayrıcalığı başka bir şirkete satmaktır¹⁶³. Ancak 1932'ye dek bu bölgedeki ayrıcalıkla ilgilenen şirket bulunmayınca, Holmes ayrıcalığını yitirmiştir. 1932'de Bahreyn'de petrol bulunması, Suudi Arabistan toprakları için de umut veriyordu¹⁶⁴. Kırmızı Çizgi Anlaşması'nın kapsamına giren Suudi Arabistan'da başka şirketlerin ayrıcalık elde

158. Longrigg, *op. cit.*, s. 75; Shwadran, *op. cit.*, s. 238, 249-250, dn. 11.

159. Stocking, *op. cit.*, s. 63-64.

160. Shwadran, *op. cit.*, s. 239. *British Oil Development Company*, 1930'lardaki ekonomik bunalım nedeniyle güç duruma düşmüş ve 1937'de *Iraq Petroleum Company* bu şirketin paylıklarını çoğunu ele geçirmiştir. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 64-65.

161. *Ibid.* s. 65.; Shwadran, *op. cit.*, s. 239-240. Irak toprakları içinde yer alan bölge, yalnızca 1913 Anlaşmasıyla İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında değiştirilen topraklar APOC ayrıcalık alanında yer alıyordu.

162. Ayrıcalığın elde edilişi için bkz.: Philby, *op. cit.*, s. 51-69. Philby, ayrıcalığın Mısır'a verildiğini, Shwadran ise (*op. cit.*, s. 302), Ağustos'ta verildiğini yazmaktadırlar. Ayrıcalığın içeriği için bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 70-71.

163. Shwadran, *op. cit.*, s. 301.

164. Longrigg, *op. cit.*, s. 106-107.

etmesini önlemek amacıyla, *IPC*, 1932'de bu ülkede ayrıcalık elde etmek için harekete geçmiştir¹⁶⁵.

Bu arada, başka sermaye sahipleri de Suudi Arabistan'daki olası petrol yataklarıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Ancak İbni Suud'un istediği parayı veren, *Standard Oil Company of California* olmuş ve 29 Mayıs 1923'de al-Hasa ayrıcalığını bu şirket almıştır¹⁶⁶. 1936'da, al-Hasa ayrıcalığının yarı payını *Texas Corporation* (daha sonra adı *Texaco*) almış ve 31 Ocak 1944'de bu ortaklığın adı *Arabian American Oil Company (ARAMCO)* olmuştur¹⁶⁷. Bu arada 31 Mayıs 1939'da, ayrıcalık bölgesini genişleten yeni bir anlaşma yapılmış ve ayrıcalığın kapsamı 80,000 mil² den, 440,000 mil² ye çıkartılmıştır¹⁶⁸.

İkinci Dünya Savaşı içinde, Suudi Arabistan Kralı petrolden daha çok gelir sağlamak isterken, ayrıcalık sahibi Amerikan şirketleri güç duruma düşmüşler ve Amerikan hükümetinden yardım istemişlerdir. Ancak, Amerikan hükümeti, Suudi Arabistan'a doğrudan ödemeye olanak sağlayacak yasal çerçeve bulamadığından, bu ödemeyi dolaylı yapmayı kararlaştırarak Suudi Arabistan hükümetine ödenmek koşulu ile İngiltere'ye "Ödünç Verme ve Kiralama Yasası" çerçevesinde 400 milyon dolar vermiştir¹⁶⁹. Ancak, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'nin Amerikan şirketlerinin çıkarlarını sürdürmek için Suudi Arabistan'a yaptığı bu dolaylı yardımı, Suudi Arabistan üzerinde İngiliz nüfuzu yaratmak için kullanmaya başlamıştır. Bu durum, Amerikan şirketlerinin, yeniden Amerikan hükümetine başvurarak Suudi Arabistan hükümetine yapılan yardımın doğrudan Amerikan hükümeti eliyle yapılmasını istemelerine neden olmuştur¹⁷⁰. 18 Şubat 1943'de Başkan Roosevelt, "Suudi Arabistan'ın savunması, A.B.D. savunması için hayati" olduğu gerekçesiyle, Suudi Arabistan'ı "Ödünç Verme ve Kiralama Yasası" kapsamına almış ve Suudi Arabistan hükümetine doğrudan Amerikan yardımı başlamıştır¹⁷¹. Bu arada Amerikan hükümeti, Suudi Arabistan ay-

165. Shwadrán, *op. cit.*, s. 303.

166. *Standard Oil Company of California*'nın ayrıcalığı almasından önce, şirketler arasındaki mücadele için bkz.: Philby, *op. cit.* s. 73-134; Mikesell; *et. al.*, *op. cit.*, s. 218-219. Anlaşmanın içeriği için bkz.: *Ibid.*, s. 217-218.

167. *Ibid.*, s. 216-217.

168. Stocking, *op. cit.*, s. 80-82; Shwadrán, *op. cit.*, s. 307-308.

169. Ephraim Avigdor Speiser, *The U.S. and the Near East*, London, Oxford University Press, 1947, s. 114-116; Stocking, *op. cit.*, s. 89-95.

170. *Ibid.*, s. 95-96.

171. Shwadrán, *op. cit.*, s. 319.

rıcalığına sahip olan şirketlerde pay sahibi olmak istemiş, ancak bunu başaramamıştır¹⁷².

Savaş döneminde, tüm Suudi Arabistan petrolünün pazarlanmasında güçlük çeken *Arabian American Oil Company* ortakları ile, Suudi Arabistan petrollerine ortak olmak isteyen *Standard Oil of New Jersey* ve *Socony Mobil Oil* şirketlerinin çıkarları birleşince, bu şirketler ortaklık kurmak istemişlerdir¹⁷³. Ancak, *Standard Oil of New Jersey* ve *Socony Mobil*'in öteki *Iraq Petroleum Company* ortaklarından ayrı olarak 1928 Kırmızı Çizgi Anlaşması'nın kapsamına giren Suudi Arabistan'da ayrıcalık elde etmeleri, söz konusu anlaşmaya aykırı düşmekteydi. *Standard Oil of New Jersey* ve *Socony Mobil Oil* şirketleri, *Arabian American Oil Company*'ye ortak olabilmek için 1928 Kırmızı Çizgi Anlaşmasının değiştirilmesini isterlerken, *Iraq Petroleum Company*'nin öteki ortakları buna karşı çıkmışlardır¹⁷⁴. Sonunda, 3 Kasım 1948'de, iki Amerikan şirketinin *Aramco*'ya katılmasına, *Iraq Petroleum Company*'nin öteki ortakları izin vermiştir¹⁷⁵. 2 Aralık 1948'de yapılan bir sözleşmeyle *Arabian American Oil Company*'nin payları şöyle dağıtılmıştır: *Standard Oil Company of New Jersey*'e % 30, *Standard Oil of California*'ya % 30, *Socony Mobil Oil*'e % 10 ve *Texaco*'ya % 30¹⁷⁶.

Böylece, savaştan önce Amerikan şirketlerinin denetimine giren Orta Doğu'nun en verimli petrol alanlarından biri, savaş sonrasında da Amerikan şirketlerinin tekelinde kalmıştır.

2. Basra Körfezi'ndeki Öteki Ayrıcalık Alanları .

Bahreyn ve Küveyt On-dokuzuncu yüzyılın sonlarında İngiliz himaye yönetimi (*protectorate*) altına gitmişlerdir. Bu şeyhlikler İngiltere ile yaptıkları anlaşmalarla, İngiltere'nin ya da İngiliz vatandaşlarının dışında hiçbir devlet ya da bireyle anlaşma ilişkisine girmemeyi kabul etmişlerdir¹⁷⁷.

2 Aralık 1925'te Frank Holmes, kurmuş bulunduğu *Eastern and General Syndicate* adına Bahreyn Şeyhi'nden bir petrol ayrıcalığı al-

172. *Ibid*, s. 320-323.

173. O'Connor, *World*, s. 332-333.

174. Stocking, *op. cit.*, s. 86-87.

175. Shwadrän, *op. cit.*, s. 244.

176. Mikessell, *et. al.*, *op. cit.*, s. 217; Stocking, *op. cit.*, s. 103.

177. 1880 İngiltere-Bahreyn ve 1889 İngiltere-Küveyt himaye anlaşmaları için bkz.: Shwadrän, *op. cit.*, s. 390, 407.

mıştır. Holmes, bu ayrıcalığı çeşitli İngiliz şirketlerine satmak istemiş, ancak ilgi gösteren Amerikan şirketi *Gulf Oil Corporation* olmuştur¹⁷⁸. 3 Kasım 1927'de *Gulf* şirketi, ayrıcalığı Holmes'dan satın almış ve bu arada 1928 Kırmızı Çizgi Anlaşması imzalandığından¹⁷⁹, 21 Aralık 1928'de ayrıcalığı *Standard Oil Company of California*'ya devretmiştir¹⁸⁰. Ancak, İngiliz hükümeti, bu Amerikan şirketinin Bahreyn'de ayrıcalık elde etmesine karşı koyunca, Amerikan hükümeti de İngiltere'ye karşı *Standard Oil of California*'nın haklarını savunmuştur¹⁸¹. Sonunda, *Standard Oil of California*, 12 Haziran 1930'da ayrıcalığı, Kanada'da kurduğu bir alt şirketine (*Bahrain Petroleum*) devrederek soruna bir çözüm yolu bulmuştur¹⁸². 1935'te *Texas Oil Company* ile ortaklık kuran *Bahrain Petroleum Company*, 1940 Haziranında Bahreyn ile yapılan bir anlaşmayla, tüm Bahreyn ülkesini ayrıcalık alanının kapsamına almıştır¹⁸³.

Küveyt'te de ilk ayrıcalık elde etme çabalarını, yine *Eastern and General Syndicate* adına Holmes göstermiştir¹⁸⁴. Holmes, 1920'lerde şirketlerin dikkatini Küveyt'e çekmek istemiş ve Bahreyn için söz konusu olduğu gibi, yine yalnızca Amerikan *Gulf Oil Corporation* bu bölgeyle ilgilenmiştir¹⁸⁵. Küveyt, 1914 *Foreign Office* ve 1928 Kırmızı Çizgi anlaşmalarının kapsamı dışında kaldığından, *Gulf Oil Corporation*'ın, öteki *Iraq Petroleum Company* ortaklarından ayrı olarak Küveyt'te ayrıcalık sağlaması olanaklıydı. Ancak, bu kez de İngiliz Hükümeti bu Amerikan şirketinin kendi nüfuz bölgesinde ayrıcalık elde etmesini engellemek istemiş ve Amerikan hükümeti de *Gulf Oil Corporation*'ı İngiltere'ye karşı korumak için harekete geçmiştir¹⁸⁶. Bu arada *Anglo-Persian Oil Company* de Küveyt ile ilgilenmeye başlamış ve 14 Aralık 1933'de *Gulf Oil Corporation* ile *Anglo-Persian* arasında, Küveyt'ten birlikte ayrıcalık almak üzere bir anlaşma yapılmıştır¹⁸⁷.

178. Hamilton, *op. cit.*, s. 113-127.

179. Kırmızı Çizgi Anlaşması, *TPC* ortaklarından olan *Gulf Oil* şirketinin, öteki *TPC* ortaklarından izin almaksızın anlaşmada saptanan alan içine giren Bahreyn'de tek başına ayrıcalık sağlamasına izin vermiyordu.

180. Shwadran, *op. cit.*, s. 390-391.

181. *Ibid.* s. 391; Hamilton, *op. cit.*, s. 127-128.

182. Stocking, s. 74.

183. Hamilton, *op. cit.*, s. 130-131.

184. *Ibid.*, s. 185-186.

185. Stocking, *op. cit.*, s. 110.

186. Shwadran, *op. cit.*, s. 407-408.; Longrigg, *op. cit.*, s. 110-111; Hamilton, *op. cit.*, s. 189-193.

187. Anlaşmanın içerdiği için bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 115.

Bu anlaşma gereğince kurulan *Kuwait Oil Company*, 23 Aralık 1934 de Küveyt Şeyhi'yle, tüm Küveyt toprağını kapsayan bir ayrıcalık anlaşması yapmıştır¹⁸⁸.

Bundan sonraki gelişmelerle de, Suudi Arabistan ile Küveyt arasındaki Tarafsız Bölgede, *Arabian American Oil Company*, Suudi Arabistan ile 1939'da, bir başka Amerikan şirketi de Küveyt ile 1948'de yaptıkları anlaşmalarla ayrıcalıklar sağlamışlardır¹⁸⁹.

Bu arada *IPC* 1935 yılında Abu Dabi'de bir ayrıcalık elde etmiştir¹⁹⁰. 1932'de *IPC* adına *Anglo-Persian* Katar Şeyhi ile görüşmelere başlamış ve 17 Mayıs 1935'de *IPC*, Katar Şeyhi ile yetmiş beş yıllık bir ayrıcalık anlaşması yapmıştır¹⁹¹.

D- Ayrıcalıklarda Anlaşmazlıkların Kökenleri

Orta Doğu'da, bölgesel devletlerle yabancı şirketler arasında yapılan ayrıcalık anlaşmaları, ayrıntılarda birbirlerinden ayrılmalara karşın, genellikle ortak niteliklere sahiptirler. Devletlerle şirketler arasında ayrıcalık anlaşmaları üzerinde sonradan çıkan anlaşmazlıkların kökenleri, tüm ayrıcalık anlaşmalarının sahip oldukları bu genel niteliklerde saklıdır.

Ayrıcalık anlaşmalarının tümü, ayrıcalık alanını belirleyen bir hükümü içerir. Bu anlaşmalarda ayrıcalık alanları çok geniş tutulmuş, hatta bazılarında, ayrıcalığı veren devletin tüm ülkesini kapsamıştır¹⁹². İlk anlaşmalarla saptanan alanlar, daha sonraki anlaşmalarla ya genişletilmiş, ya da bu kez, ilk ayrıcalığı alan şirketlerin alt kuruluşlarına veya ortaklarına yeni ayrıcalık alanları açılmıştır. Devletlerle şirketler arasında daha sonra çıkan anlaşmazlıkların önemli bir bölümünü, ayrıcalık alanlarının daraltılması konusu oluşturmuştur.

Ayrıcalık anlaşmalarının tümü, anlaşmaların yürürlük sürelerini uzun yıllar olarak saptamıştır. Ayrıcalıkların yürürlükte ka-

188. Longrigg, *op. cit.*, s. 111-112.

189. Hamilton *op. cit.*, s. 242-245.

190. Shwadran, *op. cit.*, s. 439.

191. *Ibid.*, s. 431.

192. Bkz.: Mikesell, Chenery, *op. cit.*, s. 40. D.'Arcy ayrıcalığı, beş kuzey ilinin dışın-
daki İran'ı kapsıyordu. *Iraq Petroleum Company*, denetimi altındaki şirketlerle birlikte, tüm
ülkeyi kapsayan bir alanda ayrıcalık sahibiydi. *Arabian American Oil Company*'nin ayrıcalığı
Suudi Arabistan'ın 5/8'ini, *Kuwait Oil Company*'nin ayrıcalığı ise, tüm Küveyt toprağını
kapsıyordu.

lacağı süreler, “altmıştan yetmişbeş yıla dek” uzanır¹⁹³.

Bu anlaşmalarda şirketlerin ve devletlerin karşılıklı mali yükümlülüklerini saptayan hükümler de yer almıştır. Şirketlerin, devletlere yıllık kira vermeleri, ya da toplu ödeme yapmaları öngörülmüş; veya devletlerin, şirketlerin yıllık net kârları üzerinden bir gelir sağlamaları öngörülmüştü. Bunun yanı sıra, şirketler, devletlere, üretilen ham petrolün varili başına bir ödenti (*royalty*) vermeyi kabul etmişlerdir. Bunlara karşılık, ayrıcalık anlaşmalarıyla, şirketlerin devletlerden sağladıkları malî haklar çok geniş olmuştur. Şirketler, bu anlaşmalarla, gümrük vergilerini de içeren bir biçimde, dolaylı-dolaysız, tüm vergilerden başışık olmuşlardır¹⁹⁴. En önemlisi, şirketler, devletlerden bağımsız olarak üretim ve fiyat politikasını saptamak için tüm yetkileri ellerine tutmuşlardır¹⁹⁵.

Ayrıcalık anlaşmalarında, anlaşmazlıkların çözümü ile ilgili olarak bazı maddelere de yer verilmişti. Bunlara göre, yapılan anlaşmaların, bölgesel devletlerin resmi dillerinde yazılmış olan metinleri değil, İngilizce ya da Fransızca metinleri anlaşmazlıkların çözümünde başvurulacak yargı veya hakemlik kurullarında esas alınacaktır¹⁹⁶.

Orta Doğu'daki ayrıcalıklar düzeninde, sekiz büyük şirket¹⁹⁷ her ülkede kurdukları ortaklıklarla bölgenin tüm petrolünün sahibi olmuşlardır. Ayrıca bu şirketler arasında Orta Doğu petrolünün pazarlanması konusunda da işbirliği yapılagelmiştir¹⁹⁸. Bu ayrıcalıklar düzeni içinde, “şirketlerin petrolden sağladıkları gelirleri en yüksek düzeye çıkarabilmeleri için, fiyatlar ve her ülkedeki üretim üzerinde tüm denetimi ellerinde bulundurmaları hayati bir önem” ta-

193. Mikesell, Chenery, *op. cit.*, s. 37. D'Arcy ayrıcalığının süresi altmış yıl olarak saptanmıştı. Anglo-Persian'a verilen 1933 ayrıcalığı ise, yürürlük süresini 1993'e dek uzatıyordu. 1925 *İraq Petroleum* ayrıcalığı, yetmiş beş yıl süreli idi. 1933'de Suudi Arabistan'ın verdiği ayrıcalık ise altmış yıllıktı. Küveyt ayrıcalığı da yetmiş beş yıl süreli olarak verilmişti. Orta Doğu'daki ayrıcalıkların bu denli uzun süreli olmalarına karşın, A.B.D. yasaları, A.B.D.'de bu süreyi yirmi yıla sınırlandırılıyor, ayrıca, ayrıcalığın kapsadığı alan konusunda da kısıtlamalar getiriyordu. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 130-131.

194. *Ibid.*, s. 131-133.

195. Issawi, *op. cit.*, s. 32-33.

196. Stocking, *op. cit.*, s. 137-138.

197. Bu şirketler şunlardır: *British Petroleum* (önceleri *Anglo-Persian* ve *Anglo-Iranian*), *Royal Dutch/Shell*, *Standard Oil of California*, *Standard Oil of New Jersey*, *Socony-Mobil Oil*, *Texas Oil*, *Gulf Oil* ve *Compagnie Française des Pétroles*.

198. Stocking, *op. cit.*, s. 127.

şımıştır¹⁹⁹. Ayrıca, üretim ve fiyatlar üzerindeki bu denetim, “büyük şirketlerin kendi aralarındaki sürtüşmelerin en aza indirilmesi” için de gerekli olmuştur²⁰⁰.

Buna karşılık, ayrıcalıkları veren devletlerin amacı, petrolden daha çok gelir elde etmek olmuştur. Bu amaçlarının gerçekleşmesi için, devletler, ayrıcalık sahibi şirketleri, üretim düzeyi ve fiyatların yükseltilmesi için zorlamışlardır²⁰¹. Ancak, şirketler, kârlarını en yüksek düzeyde tutabilmek için, üretim düzeyi ve fiyatlar konusundaki kararlarına devletleri karıştırmak istememişlerdir. Böylece, üretim ve fiyat düzeylerinin belirlenmesi, şirketlerle ayrıcalıkları veren devletler arasındaki başlıca sorun olmuştur²⁰².

Ayrıcalıklarla kurulan düzen içinde devletler, topluca hareket edemedikleri sürece, şirketler karşısında güçsüz kalmışlardır. Şirketlerden herbiri, petrollerini en az iki değişik ülkeden sağladıklarından ve üretim konusunda her zaman yeni düzenlemelere gidebildiklerinden, karşılarında, kendilerini güç durumlarda bırakabilecek ve dolayısıyla dilediğini yaptırabilecek bir rakip-devlet bulamamışlardır. Ancak, Orta Doğu’daki ayrıcalıklar düzeni, önce bölge dışındaki bazı oluşumlardan etkilenmiş²⁰³, sonra da, İkinci Dünya Savaşı ertesinde bölgede oluşan yeni uluslararası dengenin etkileri görülmeye başlamıştır. Bu etkenlerin sonucu olarak, herhangi bir ayrıcalık anlaşmasında, bir devletin yararına yapılan değişiklik, başka ayrıcalık anlaşmalarında da benzer değişikliklere yol açmıştır. Böylece de, değişen koşullarla birlikte, ayrıcalık anlaşmaları da sürekli bir değişkenliğe sahip olmuşlardır²⁰⁴.

199. Tanzer, *op. cit.*, s. 63.

200. *Ibid.*, s. 63-64.

201. *Ibid.*, s. 62.

202. Mikese, *et. al.*, *op. cit.*, s. 30.

203. Örneğin 1938’de Meksika’da petrol endüstrisi ulusallaştırılmıştır. Bkz.: Fanning, *op. cit.*, s. 21-31, 1943’de Venezuela’da hükümete net kârın yarısını veren bir vergi sistemi kabul edilmiştir (50-50 Gelir Anlaşması). Bkz.: Issawi, *op. cit.*, s. 32-34.

204. J.E. Hartshorn, *Oil Companies and Governments*, London, Faber and Faber, 1967, s. 310-311.

BÖLGE-DIŞI GÜÇLERİN ÜSTÜNLÜKLERİNİ SÜRDÜRMELERİ (1945—1959)

I. BÖLGE-DIŞI GÜÇLER VE ORTA DOĞU PETROLÜ

A- "İki Kutupluluk"un Bölgeye Yansıması

İkinci Dünya savaşı ertesinde, uluslararası politikanın yapısında önemli bir nitelik değişiliği ortaya çıkmıştır. Dünya politikasına Avrupa'da, Avrupalı devletlerce yön verildiği bir çağ kapanmış; Avrupa-dışı iki büyük gücün, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin uluslararası politika üzerinde etken oldukları bir zaman kesitine geçilmiştir. Ancak bu değişim yalnızca İkinci Dünya Savaşı'nın bir sonucu değil, Yirminci Yüzyılın başından beri gelişen tarihsel bir oluşumun uzantısıdır. İkinci Dünya Savaşı, bu oluşumun tüm somut belirtileriyle ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹

Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Savaşı ertesinde, yalnızca uluslararası politikaya edimli olarak katılmayı yeterli bulmaya, ayrıca bir önderlik görevini de yüklemeye başlamıştır. Artık Amerika Birleşik Devletleri'nin stratejik sınırları Kuzey Amerika'nın anakarasal sularını aşp Orta Avrupa'ya, Orta Doğu'ya, Güney ve Güney Doğu Asya'ya ve Uzak Doğu'ya ulaşmış ve Amerika Birleşik Devletleri tüm dünya politikası ile ilgilenmeye başlamıştır.²

Öteki uçta ise, Sovyetler Birliği, bir başka güç olarak uluslararası politikanın genel görüntüsü içinde sivrilmeye başlamış³ ve uluslararası politika "iki kutupluluk" dönemine girmiştir.

1. Bkz.: Gefferey Barraclough, *An Introduction to Contemporary History*, London, C.A. Watts, 1966, s. 88-118.

2. The Brookings Institution, *Major Problems of the United States Foreign Policy 1952-1953*, Menasha, Wisc., George Banta, 1952, s. 36-59 Ayrıca bkz.: "The State of the Union: Message by the President to the Congress, Jan. 4, 1950 (Excerpts)," *American Foreign Policy 1950-1955*, Vol. I. Department of State, Washington, D.C., 1957, s. 1-5.

3. Bkz. Armaoğlu, *op.cit.*, s. 742-743.

Doğal olarak, bu genel durum Orta Doğu bölgesine de yansımış ve bu bölgede de savaş öncesinin dengesi giderek nitelik değişimine uğrayarak yeni bir görünüm kazanmıştır. Dünya politikasındaki yeni gelişmelere koşut olarak, İkinci Dünya Savaşı ertesine dek Orta Doğu Bölgesinde en etkin bölge-dışı güç olan İngiltere, savaş ertesinde bu durumunu koruyamamış; buna karşılık Amerika Birleşik Devletleri ve 1955'ten sonra Sovyetler Birliği bölgeyi etkileyen iki bölge-dışı güç olmuşlardır⁴.

İkinci Dünya savaşı ertesinde uluslararası politikanın kazandığı yeni görünüm içinde Asya ve Afrika uluslarının "Batı'ya karşı başkaldırışı" da önemli bir yer tutmaktadır⁵. Orta Doğu'daki ulusçuluk akımlarının önceleri yalnızca "sömürgecilik" nitelikleriyle tanıdıkları İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki varlığına yönelmesi de, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki yeni etkin güçler olarak belirmesini kolaylaştırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan gücünü yitirmiş olarak çıkan İngiltere, 31 Mart 1947'de, Türkiye ve Yunanistan üzerindeki Sovyet tehditlerine karşı koyma sorumluluğunu Amerika Birleşik Devletleri'ne devretmek istediğini bildirmiş ve *Truman Doktrini* çerçevesinde bu sorumluluğu Amerika Birleşik Devletleri yüklenmiştir. Ancak, bölgedeki siyasal sorumluluklarından kurtulmaya çalışırken, ekonomik çıkarlarından da ödün vermeye pek niyetli görünmeyen İngiltere, İran ve Arap devletleri üzerinde Amerika Birleşik Devletleri ile çıkarlarını kolayca birleştirememiştir⁶. Oysa sonunda, İngiltere ve Fransa'nın Süveyş üzerinde giriştikleri askeri hareketin başarısızlığı, *Eisenhower Doktrini* ile Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu'daki etkinlik alanının genişlemesine neden olmuştur⁷.

1945-1948 arasında Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da "Kuzey Kuşak" ülkelerine yönelttiği tehdit ve isteklerden sonra, Sovyetler Birliği, 1948 sonundan 1954'e dek Orta Doğu ile pek ilgilenmemiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin bu bölgeye ilişkin politikası,

4. Bkz.: Leonard Binder, "The Middle East as a Subordinate International System," *World Politics*, Vol. 10, No. 3 (April 1958), s. 411-413; Speiser, *op. cit.*, s. 169, 225-226.

5. Bkz.: Barraclough, *op. cit.*, s. 149-195.

6. Bkz.: George Kirk, *The Middle East, 1945-1950. Survey of International Affairs*, London, Oxford University Press, 1954, s. 8-10, 14-16, 18-20. Ayrıca bkz.: *Infra*, İkinci Bölüm, 11-13.

7. Bkz.: Leon D. Epstein, "British Foreign Policy", *Foreign Policy in World Politics*, Roy C. Macridis (Ed.), Third Ed., Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, Inc., 1967, s. 30-60.

yalnızca Batı'nın bölgesel devletlerle askeri işbirliği yapmasına ve askeri örgütler kurmasına tepki göstermek biçiminde olmuştur⁸. Ancak, Orta Doğu'da ortaya çıkan yeni gelişmeler ve Sovyetler Birliği'nin dış politikasında Khrushchev yönetiminin yeni ilkelerinin ege-men oluşu, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu bölgesine karşı yeni bir yaklaşımı benimsemesine yol açmıştır.

Arap dünyasında Sovyet etkisinden bağımsız olarak ortaya çıkan devrimci güçler ve ulusçu akımların Batılı devletlere karşı oluşu, Sovyetler Birliği için elverişli bir ortam sağlamıştır⁹. Ayrıca, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Yirminci Kongresi'nde (Şubat 1956), az gelişmiş ülkelerdeki burjuva demokratik devrimlerine yardımcı olmak da ilke olarak benimseniyordu. Böylece, Khrushchev yönetiminin Orta Doğu'daki "ilerici" yönetimlere sahip devletlerle yakın ilişkiler içine girmesinin ideolojik temelleri de atılıyordu¹⁰.

Orta Doğu'da ulusçu akımların güçlenmesi, Arap dünyasında "ilerici"- "gerici" devletler arasındaki ayrılığın ve Arap-İsrail anlaşmazlığının belirginleşmesi, bölgenin kararsızlığına katkıda bulunmuştur. Bölge-dışı devletler açısından, Orta Doğu'da kararlılığın sağlanması, petrol üretiminin düzenli olmasını sağlamak bakımından önem taşıyordu¹¹. İkinci Dünya Savaşı ertesine dek, bölgede denge ve kararlılık kolonyalist yöntemlerle sağlanabilmiştir. Savaşı izleyen yıllarda uluslararası politikanın kazandığı yeni nitelikler, Orta Doğu petrolünün dünya petrol piyasasında kazanmaya başladığı yeni yer, güçlerin bölgedeki istikrarı sağlamak için başvurdukları yöntemleri değiştirmelerini gerektiriyordu. Böylece, bir yandan Orta Doğu'yu etkileyen başlıca bölge-dışı güçler değişirken, bu güçlerin bölgeyi etkilemekte kullandıkları yöntemlerde de değişme görülüyordu.

B- Orta Doğu Petrolünün Artan Önemi

1. Petrol Tüketimindeki Artış

1945-1959 döneminde dünya petrol tüketimi daha önceki yıllara oranla büyük bir hızla artmıştır. Dünya tüketimindeki bu artışta en

8. Walter Z. Laqueur, *The Soviet Union and the Middle East*, New York, Frederick A. Praeger, 1959, s. 191.

9. *Ibid.*, s. 190.

10. Bkz.: David J. Dallin, *Soviet Foreign Policy After Stalin*, New York, J.B. Lippincott Co., 1961, s. 386-388; Harold H. Fisher, "Russia's Interest in the Middle East," *Current History*, Vol. 33, No. 195 (Nov. 1957) s. 279-280.

11. Bkz.: Peter Calvocoressi, "Britain and the Middle East," *Political Dynamics in the Middle East*, Paul Y. Hammond, Sidney S. Alexander (eds.), New York, Elsevier, 1972, s. 433-434.

büyük pay Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa ülkelerindedir. Bu dönemin başlarında Amerika Birleşik Devletleri net bir petrol ithalatçısı durumuna düşmüştür. Ayrıca, savaştan önce de dünyanın en çok petrol tüketen ülkesi olan Amerika Birleşik Devletleri, savaş ertesinde de bu durumunu korumuştur. Ancak, savaş ertesinde Avrupa'nın kömüre dayanan eski enerji politikasından ayrılarak petrol tüketimine yönelmesi, Amerika Birleşik Devletleri dışındaki talebin toplam talebe oranla önemini arttırmıştır. Sosyalist ülkeler dışarda tutulacak olursa, toplam dünya petrol tüketiminde Amerika Birleşik Devletlerinin payı 1948'de %72 iken, 1952'de %69, 1958'de de %58 olmuştur¹².

Sosyalist ülkeler dışındaki dünya petrol tüketiminin yıllık artış hızı 1947-1956 arasında %7.7 olmuş, daha sonraları ekonomik büyüme hızının yavaşlamasına bağlı olarak biraz düşmüş ve savaş ertesinden 1959'a dek %7 dolaylarında görünmüştür¹³. Sosyalist ülkelerde de petrol tüketimi artmıştır, ama öteki ülkelerden ayrı bir enerji politikaları olduğundan, bu artış yukarıdaki oranlarda olmamıştır¹⁴.

Dünya petrol tüketimindeki bu genel artış, Orta Doğu petrolü açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Orta Doğu petrolü savaş ertesi döneminde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa devletlerinin durumu dolayısıyla, dünya petrol ticareti içinde savaş öncesi dönemiyle karşılaştırılmayacak ölçüde önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

2. Petrol İthalatçısı Olarak Amerika Birleşik Devletleri

Ülke içindeki üretim kısıtlamaları, tüketimin artışı ve başka yerlerden sağlanan ucuz petrolü ihraç edilen Amerika petrolünün yerine dış pazarlarda satabilme olanağı, giderek Amerika Birleşik Devletleri'nin petrol ihracatının düşmesine neden olmuştur. Sonunda, Amerika Birleşik Devletleri, iç tüketimini karşılayacak üretimde de bulunamayınca, dengeyi yabancı petrolle sağlamak zorunda kalmıştır¹⁵.

12. PPS, Vol. 26, No. 6 (June 1959), s. 209.

13. *Ibid.*, s. 209. 1949-1955 arasında Batılı ülkelerin endüstri üretimi yılda % 6 artmış, bu oran 1956 için % 4.5, 1957-1958 için ise % 3.5 olmuştur.

14. Doğu Avrupa ülkelerinin (Sovyetler Birliği dahil) enerji tüketimi büyük ölçüde artmış, ama, bunun büyük bir bölümü petrol dışındaki enerji kaynaklarından karşılanmıştır. bkz.: W.G. Jensen, *Energy in Europe 1945-1980*, London, G.T. Foulis and Co. Ltd., 1967, s. 117-121.

15. Odell, *op. cit.*, s. 33; Fanning, *op. cit.*, s. 268.

1948 yılında ilk kez dışarıya sattığından çok petrol ithal eden Amerika Birleşik Devletleri, sonraki yıllarda yeniden eski durumuna dönememiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin net petrol ithalatı 1951'de 143 milyon varil, 1952'de 195 milyon varil olmuş ve 1946'dan sonraki on yılda dört kat artarak 1956'da Amerika Birleşik Devletleri petrol tüketiminin %15 ini oluşturmuştur¹⁶.

1945 yılına dek yabancı ülkelerdeki petrolün üretimine ve işlenmesine yatırılan Amerikan sermayesinde her yıl büyüme görülmüştür. Orta Doğu'daki Amerikan petrol yatırımlarının toplam değeri 1919-1939 yılları arasında % 1314 artmıştır. Amerikan petrol şirketlerinin Orta Doğu'daki varlıklarının (net) değeri ise, 1944'de, 1938'dekinin iki buçuk katı olmuştur¹⁷. Yabancı ülkelere yatırılan Amerikan petrol sermayesindeki bu artış, savaş ertesinde de durmamış ve 1943'de 1,393 milyon dolar iken, 1950'de 3,390 milyon ve 1952'de de 4,291 milyon doları bulmuştur¹⁸. Bunda, Amerikan petrol şirketlerinin yatırımlarının savaştan gördükleri zarar dolayısıyla yeni yatırımlara gereksinme duymaları etken olmuştur¹⁹. Ayrıca, 1945'e dek Amerikan petrol şirketlerinin tümüne ya da bir bölümüne sahip oldukları rafinerilerin de savaş ertesinde sosyalist yönetimlerin kurulduğu ülkelerde bulunması²⁰ rafineri alanında başka bölgelerde yeni yatırımlara gidilmesini gerektirmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin yabancı petrole gereksinme duyması, ya da daha önemlisi, Amerikan petrol şirketlerinin artan dünya tüketimi karşısında daha çok ve daha ucuza petrol üretebilecekleri alanlara yönelmeleri, Orta Doğu petrolünün Amerika Birleşik Devletleri açısından önemini arttırmıştır. Başka yerlerdeki, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üretim veriminin düşmesi dolayısıyla şirketlerin dikkati eldeğmemiş Orta Doğu topraklarına çevrilmiştir²¹. Orta Doğu petrolünün 1950'lerde Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa devletleri için taşıdığı önem, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı tarafından şöyle anlatılmıştır:

16. PPS, Vol. 20, No. 2 (Feb. 1953), s. 49-50; PPS, Vol. 24, No. 6 (June 1957), s. 202; Fanning, *op. cit.*, s. 191 ve Appendix I.

17. *American Pet. Interests*, s. 158, 171.

18. Fanning, *op. cit.*, s. 211.

19. Mikesell, Chenery, *op. cit.*, s. 5.

20. 1945'ten önce Amerikan şirketlerinin Avrupa'daki rafinerileri, Bulgaristan, Çekoslovakya, Almanya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Yugoslavya'da bulunuyordu. Bkz.: *American Pet. Interests*, s. 205.

21. Speiser, *op. cit.* s. 125.

“1950’de, özgür dünyanın geri kalanı Amerika Birleşik Devletleri’nin tükettiğinin yarısından biraz daha çok petrol tüketti. Yabancı ülkelerdeki tüketim düzeni ülkemizdekine benzedikçe bu ülkelerdeki petrol tüketiminin Birleşik Devletler’dekinden çok daha hızlı artmasını bekleyebiliriz. Dahası, kömür de başka ülkelerde Amerika Birleşik Devletleri’nden daha pahalı ve zor bulunur olacaktır. Bazı önemli endüstri ülkeleri büyük miktarlarda yakıt ithal etmek zorunda kalacaklardır ve onlar için bunu sağlamanın en ucuz yolu Orta Doğu petrolü satın almak olacaktır...Şimdiki önemli petrol ihracatçısı bölgeler-Orta Doğu ve ikinci derecede Venezuela- üretimlerini büyük ölçüde arttırabilirler... Başka yerlerde yeni petrol yatakları bulunmasa da, Orta Doğu’daki... ihracatçı ülkelerin ...hızla büyüyen talebi karşılamaya yetecek kaynakları olacaktır. (İleride) özgür dünyanın Orta Doğu’ya gereksinmesi daha çok olacaktır...”²².

Daha savaş bitmeden hazırlanan bir Amerikan Senato komisyonu raporunda dünya gereksinmesinin % 70’inin Amerikan üretimiyle karşılandığı ve bunun böyle sürmesi durumunda Amerika Birleşik Devletleri’nin rezervlerini kısa sürede tüketeceği belirtiliyordu. Aynı raporda, bu duruma çözüm yolu olarak Orta Doğu’da daha çok üretime gidilmesi gerektiği belirtiliyor ve bunun için de Suudi Arabistan petrolünün ulaşımını sağlayacak bir petrol boru hattının yapımı öngörülyordu²³.

Amerika Birleşik Devletleri, petrol ithalatçısı durumuna düştükten sonra, özellikle Batı Avrupa’nın her yıl artan petrol tüketiminin Orta Doğu’dan karşılanması uygun olacaktır²⁴. Zaten sermayeleriyle Orta Doğu’ya daha önceden yerleşmeye başlamış bulunan Amerikan şirketleri için de, bu durum, bölgedeki üretime sokulmuş petrol yataklarını harekete geçirmek için önemli bir fırsat oluyordu. Nitekim, *Arabian-American Oil Company* (Aramco) yetkilileri yaptıkları bir açıklamayla, Amerikan petrol rezervlerinin Orta Doğu’dakilere oranla altı kat daha hızlı tüketildiğini ve Orta Doğu’da üretimin arttırılmasının Amerikan rezervleri için daha uzun bir ömür demek olacağını belirtmişlerdir²⁵.

22. “Extract from the President’s Materials Policy Report, June 1952”, Fannig, *op. cit.*, Appendix II, s. 371-372.

23. *PPS*, Vol. 15, No. 10 (Oct. 1948), s. 221-223.

24. Sidney B. Fay, “Oil in the Middle East”, *Current History*, Vol. 8, No. 44 (April 1943), s. 338-339.

25. *PPS*, Vol. 15, No. 12 (Dec. 1948), s. 285.

Savaş ertesinde, petrolü uluslararası denetime koyma yolunda bazı çabalara rastlanmaktadır. Savaşın son yıllarında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin petrol konusunda yaptıkları -ama onaylanmayan- anlaşma da bu çabalar arasında sayılabilir. 1947'de de Uluslararası Kooperatif Birliği (*International Cooperative Alliance*), Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Meclisi'ne, Orta Doğu petrolerinin uluslararası denetim altına konulması ile ilgili bir öneri sunmuşsa da bir sonuç alınamamıştır²⁶.

Savaştan zarar gören Batı Avrupa ülkelerinin ekonomilerine yeniden canlılık vermek amacıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin giriştiği çabalarda petrolün yeri önemli olmuştur. Avrupa ekonomisine taze kan olarak sunulan petrolün en önemli bölümü Orta Doğu'dan gelmiş ve bu bölge için olduğu kadar, Amerikan sermayesiyle kurulmuş petrol şirketleri için de önem kazanmıştır.

3. Batı Avrupa'da Petrol Tüketiminin Artması

Savaş ertesinde, iki yıla yakın bir süre, Avrupa ekonomisininin savaş koşullarından barış koşullarına dönüşünü sağlayan bir geçiş dönemi olmuştur. Bu dönemde Avrupa'daki petrol tüketimi önceleri yine askeri amaçlı olmuştur²⁷. Yine bu dönemde Avrupa'ya savaş ertesinin koşullarıyla biçim veren soğuk savaş, petrol tüketimi açısından da koşut sonuçlar doğurmuştur. Batı ve Doğu Avrupa ülkeleri siyasal yönden olduğu gibi, petrol gereksinimleri açısından da ayrılmışlardır. Doğu, Avrupa'daki petrol yataklarının % 90'ından çoğuna sahip olduğundan kendine yeterli bir durumdayken, Batı, başka bölgelerden petrol ithal etmeye başlamıştır²⁸.

Böylece, Batı Avrupa ülkeleri petrol gereksinmelerini başka bölgelerdeki petrol kaynaklarından sağlamak zorunda kalmışlar ve petrol tüketimlerinin savaş ertesindeki ekonomik gelişmelerine koşut olarak artması dolayısıyla da²⁹, ithal ettikleri petrole daha çok bağımlı olmuşlardır.

26. 1944 İngiliz-Amerikan Petrol Anlaşması'nın önsözünde, bu anlaşmanın, daha sonra yapılacak uluslararası düzenlemelere bir başlangıç olmasının taraflarca gerekli bulunduğu belirtiliyordu. Bkz.: Mikesell, Chenery, *op. cit.* s. 100-105. *I. C. A.*'nın 1947 yılındaki önerisi, Orta Doğu'da çıkar sahibi olan şirketlerce olumsuz karşılanmıştır. Bu konuda bkz.: O'Connor, *Empire*, s. 334. *I. C. A.* önerisinde tasarlanan denetim için bkz.: *Ibid.* s. 334-337.

27. *PPS*, Vol. 12, No. 6 (June 1945), s. 81-82.

28. *Ibid.*, s. 84.

29. *PPS*, Vol. 24, No. 10 (Oct. 1957), s. 359.; *PPS*, Vol. 26, No. 6 (June 1959), s. 209.

Savaştan önce Batı Avrupa ekonomisi, başlıca enerji kaynağı olarak kömüre dayanmaktaydı. Petrol, Amerika Birleşik Devletleri'ndekine benzer bir biçimde önemli bir enerji kaynağı durumunda değildi. Ancak, Avrupa'nın kömür endüstrisi, 1939 ile 1945 arasında önemli zararlara uğramış ve birçok kömür yatağı işletilemez duruma gelmişti. Bu yıllarda, savaş koşullarına uygun olarak yapılan üretimin savaşı izleyen yıllarda düşürülmemesi, kömür yataklarına zarar vermişti. Savaş sonunda, daha önceleri Batı Avrupa enerjisinin % 90'ını karşılayan kömür yatakları ya tümüyle yok olmuş, ya da çok zarar görmüş durumdaydı³⁰. Böylece savaş ertesinde ekonomilerini yeniden eski düzeylerine çıkarmak isteyen Batı Avrupa ülkeleri, ciddi bir enerji açığı ile karşılaşmışlardır.

Kömür endüstrisi yükselen gerçek maliyet ve fiyatlarla zarar görürken, dünya petrol endüstrisi düşmekte olan gerçek maliyet ve fiyatlarla eskiye göre daha iyi durumdaydı. Böyle bir durumda, Batı Avrupa için enerji sorununa bir çözüm bulmanın yolu, başka bölgelerden petrol ithal etmekten geçiyordu. Kömür üretimine ilişkin sorunlara bulunacak çözümlerin gecikmesi durumunda, yabancı petrole duyulan gereksinimin uzun dönemde de sürüp gitmesi doğaldı³¹.

1948 yılının ilk yarısında, bir önceki yılın aynı dönemine oranla % 26 daha çok petrol ithal eden Batı Avrupa, savaş ertesinin olumsuz koşulları ve özellikle "dolar kıtlığı" nedeniyle güç duruma düşmüştür. Ancak, *Marshall Planı* çerçevesindeki Amerikan yardımları, Avrupa'nın petrol ithalatına da parasal kaynak sağlamaya başlamıştır. Marshall Planı uygulamasının ilk onsekiz ayında, bu çerçevede verilen tüm yardımlardan sağlanan mallar içinde ham ve işlenmiş petrolün payı % 10.5 olmuştur³². Amerika Birleşik Devletleri hükümeti bu yolla Batı Avrupa'nın petrol ithalatını teşvik ederken, Orta Doğu'dan Avrupa'ya yapılan petrol ihracatı da giderek artmıştır. 3 Nisan 1948'den, 30 Eylül 1949'a dek, *O.E.E.C.* ülkelerinin *E.C.A.*³³ kanalıyla yaptıkları petrol ithalatının 218,767 bin dolarlık

30. *PPS*, Vol. 15, No. 9 (Sept. 1948), s. 206; Jensen, *op. cit.*, s. 1-2, 5.

31. Harold Lubell, *Middle East Oil Crises and Western Europe's Energy Supplies*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1963. s. xvii. 1950'lerin ortalarında da Avrupa'da kömür üretimi önemli sorunlar çözümlenmiş değildir. Ayrıca bkz.: *PPS*, Vol. 23, No. 1 (Jan 1956), s. 26.

32. *PPS*, Vol. 15 No. 9 (Sept. 1948), s. 204.; *PPS*, Vol. 15, No. 11 (Nov. 1948), s. 253-254; *PPS*, Vol. 22, No. 1 (Jan. 1950), s. 9.

33. *E.C.A. (Economic Co-operation Administration)*, *Marshall Planı* ile ilgili yardımları yönetmekle görevli ve Amerikan Kongresi'ne karşı sorumlu olan bir örgüt idi.

bölümü Amerika Birleşik Devletlerinden, 234,240 bin dolarlık bölümü Orta ve Güney Amerika'dan, 219,262 bin dolarlık bölümü ise Orta Doğu'dan gelmiştir³⁴. Orta Doğu'dan yapılan ithalatın giderek büyümesi, Amerikan şirketlerinin bu bölgedeki üretimlerini arttırmalarını sağlamıştır.

Bir yandan Batı Avrupa'nın tüm petrol tüketimi artarken, öte yandan da bu tüketim içindeki ham ve işlenmiş petrolün payları da giderek değişmiştir. Önceleri petrol gereksinmesinin büyük bölümünü işlenmiş olarak ithal eden Batı Avrupa ülkeleri, bunun kendi ödemeler denegelerindeki olumsuz etkilerinin farkına vararak rafineri kapasitelerini arttırmak istemişlerdir. E.C.A. da, Batı Avrupa'da yeni rafinerilerin yapımını, bu rafinerilerden başka ülkelere ihracat yapılmaması koşulu ile teşvik etmiştir.³⁵ Batı Avrupa ülkeleri hükümetlerinin rafineri kapasitelerini arttırma çabaları, aynı dönemde büyük petrol şirketlerinin çıkarlarıyla da çakışmış ve böylece bu amacın gerçekleştirilmesi kolaylaşmıştır. Ulaşım ve rafinaj teknolojisindeki gelişmelere Avrupa'nın büyüyen talebi de eklenince, Batı Avrupa'da rafineri kurmak, şirketlere, eskisi gibi petrol ürünleri ithal etmeye devam etmekten daha kârlı ve daha az masraflı bir yol olarak görünmüştür³⁶. Savaş ertesinde başlayarak, tanker sayısının arttırılması³⁷, ham petrol taşıyan tankerlerin kapsamlarının büyütülmesi, ham petrolün ulaşım masraflarını önemli ölçüde düşürmüştür. Böylece Batı Avrupa ülkelerinin ve büyük petrol şirketlerinin çıkarları birleşince, Batı Avrupa'daki rafineri kapasitesi hızla arttırılmıştır.

Bunun sonucu olarak, Batı Avrupa'nın tüm petrol ithalatı içinde ham petrolün payı yükselmiş, işlenmiş petrolün payı ise giderek düşmüştür. Batı Avrupa rafinerileri, tüm petrol gereksinmesinin, 1946'da % 24'ünü, 1947'de % 28'ini, 1948'de % 30'unu, 1949'da % 32'sini, 1950'de % 37'sini ve 1951'de % 45'ini karşılamıştır. Batı Avrupa'nın rafineri kapasitesini arttırarak ham petrol ithalatına ağırlık vermesi, Orta Doğu'dan bu bölgeye olan ham petrol ihracatını da yükseltmiş ve Orta Doğu'nun üretimini de hızlandırmıştır³⁸.

Batı Avrupa'nın savaş ertesinde artan petrol tüketimi, 1950'lerde de artış hızını korumuştur. Aşağıdaki tabloda bu durum izlene-

34. PPS, Vol. 17, No. 1 (Jan. 1950), s. 10.

35. Odell, *op. cit.*, s. 99.

36. *Ibid.*

37. PPS, Vol. 13, No. 2 (Feb. 1946), s. 24.

38. Jensen, *op. cit.*, s. 21; Odell, *op. cit.*, s. 100.

bilir. Doğu Avrupa'da artan petrol tüketimi ise, bu bölgede petrol üretiminin de artması dolayısıyla,³⁹ Batı Avrupa'nın tersine, başka bölgelerden petrol ithalatına yol açmamıştır.

Tablo II-1
1950'lerde Avrupa'da Petrol Tüketimi
(1000 ton kömür eşiti olarak)

	1950	1955	1956	1957	1958	1959
1. Batı Avrupa ^(a)	69,837	125,545	152,044	153,959	180,723	197,828
2. Doğu Avrupa ^(b)	5,828	10,186	12,711	14,761	15,743	16,854
3. SSCB	54,200	89,535	119,800	140,600	161,900	139,110
2 ve 3						
Toplam	65,028	99,721	132,511	155,361	177,643	155,964

a) Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Finlandiya, F. Almanya, İtalya, Yunanistan, İrlanda, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Yugoslavya ve İngiltere'yi içerir.

b) Bulgaristan, Çekoslovakya; Demokratik Alman Cum., Macaristan, Polonya ve Romanya'yı içerir.

Kaynak: Jensen, *op. cit.*, s. 118.

Batı Avrupa'nın petrol tüketimi, sosyalist ülkeler dışındaki tüm dünya petrol tüketiminin 1950'de yaklaşık olarak % 11'ini oluştururken, 1958'de, yine yaklaşık olarak, % 19'una eşit duruma gelmiştir⁴⁰.

Artan Batı Avrupa tüketimi içinde Orta Doğu'dan yapılan ithalat önemli bir yer tutmuştur. 1956-1957 Süveyş bunalımından hemen önce, Batı Avrupa petrolünün % 63'ü Orta Doğu'dan gelmekteyken, bu oran Kasım 1956-Mart 1957 döneminde % 48'e düşmüştü,⁴¹ ancak bunalımın sona ermesiyle birlikte eski duruma dönülmüştür.

4. Dünya Petrol Üretimi ve Orta Doğu'nun Artan Payı

İkinci Dünya Savaşının ertesinde dünya petrol gereksinmesinin artması, petrol üretiminin de artmasına yol açmıştır. Savaştan hemen sonra, yeni petrol kaynaklarının bulunması için çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmalar, daha çok, önceden önemli

39. Bkz. PPS, Vol. 18. No. 3 (March 1951), s. 74 vd.; PPS, Vol. 19. No. 3 (March 1952), s. 97 vd.; PPS, Vol. 20. No. 8 (Aug. 1953), s. 281 vd.

40. Lubell, *op. cit.*, s. 37, Tablo 3.1'den hesaplanmıştır.

41. 1950'lerde Kuzey Afrika petrol ihraç etmediğinden, bu oranların alındığı kaydedilmeli, bu bölge de Avrupa ile birlikte düşünülmüştür. Bkz.: *Ibid.*, s. 13, Fig. 1.

petrol rezervlerine sahip bulunduğu tahmin edilen bölgelerde yapılmıştır. Ayrıca, yine bu dönemde, karalar dışındaki petrol kaynaklarının araştırılmasına da ilk kez önem verilmiştir⁴². Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Karayipler ve Güney Amerika gibi savaştan önce de önemli oranlarda petrol üreten bölgeler dışında, savaş ertesinde, önemli rezervlere sahip bulunduğu bilinen Orta Doğu önem kazanıyordu. Savaş ertesi döneminin hemen başlarında Orta Doğuda yeni petrol alanları araştırılmaya başlanmıştır⁴³.

1945-1959 döneminde yeni araştırmaların yapılması, Orta Doğu'nun sahip olduğu rezervlerde önemli bir artış ortaya çıkartmış ve bölgenin dünya petrol rezervleri arasındaki payı yükselmiştir. 1944 yılında Orta Doğu, 15 milyar varil ile dünya rezervlerinin % 30 una sahipken, bu bölgenin rezervleri 1952'de 51 milyar varile, 1953'de 61 milyar varile ve 1954'de de 79 milyar varile yükselmiştir. 1959 yılının sonunda ise, Orta Doğu'nun rezervleri 181 milyar varil ile, dünya rezervleri içinde % 63'e yakın bir paya sahip olmuştur.⁴⁴ Buna karşılık, daha önce dünya petrol rezervlerinin önemli bir bölümüne sahip olan bölgeler, bu durumlarını koruyamamışlardır. Ayrıca, savaş ertesinde, öteki önemli bölgelerde petrol üretimi neredeyse tam kapasite ile yapıldığına göre, dünya tüketimindeki artışlar, Orta Doğu gibi daha tam kapasite ile üretime geçilmemiş bir bölgenin üretimi ile karşılanabilecekti⁴⁵. Ayrıca, bu bölgede kurulan "ayrıcılıklar düzeni" ile, yabancı petrol şirketleri petrol arama ve üretme tekeli elde etmiş bulunuyorlardı ve artan dünya gereksinmesini en iyi biçimde değerlendirmeye çalışmaları doğal olacaktı. Böylece, İkinci Dünya Savaşının ertesinde, Orta Doğu'nun petrol üretimi giderek arttı ve bu bölge, dünya üretimi içinde önemli bir paya sahip oldu.

1945'ten sonra, Orta Doğu'da ayrıcalık alanlarının kapsamına alınmış olan, ancak üretime geçilmemiş bulunan bölgelerde de üretimi başlanmıştır. 1946 Sonbaharında *Kuwait Oil Company* ilk kez üretime geçmiştir. Küveyt'te 1950'de 17 milyon ton olan ham petrol üretimi 1951'de 28 milyon ton, 1952'de 41 milyon ton olmuştur. Katar'da

42. Bkz.: *PPS*, Vol. 17, No.12 (Dec. 1950), s. 339-341.; *PPS*, Vol. 18, No. 1 (Jan. 1951) s. 8; *PPS*, Vol. 17, No. 6 (June 1951), s. 189; *PPS*, Vol. 20. No. 1 (Jan. 1953), s. 6-8.

43. *PPS*, Vol. 13, No. 7 (July 1946), s. 125-127.

44. O'Connor, *World*, s. 404.; Fanning, *op. cit.*, s. 327; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 51 (Dec. 28, 1959), s. 91.

45. Miksell, Chenery, *op. cit.*, s. 34.

1949'da başlayan üretim, üç yılda iki kat artarak 1952'de 4 milyon tona ulaşmıştır. Bu arada, 1950'lerde, Orta Doğu'nun o günlere dek petrol üretmeyen ülkelerinde de yoğun bir araştırmaya gidilmiş ve 1950'de yalnızca 24 bin varil petrol üreten Cezayir'in 1958'deki üretimini 3,5 milyon varile ulaşmıştır.⁴⁶

Savaştan önce de Orta Doğu'nun petrol üreticisi ülkeleri arasında yer alan İran ve Suudi Arabistan'da da üretim 1945'ten sonra giderek artmıştır. Ancak İran'ın 1950'lerde petrolü ulusallaştırmasını izleyen bunalım, 1950'lerin ortalarına dek bu ülkenin petrol üretiminin çok gerilemesine yol açmıştır. Oysa hemen savaş ertesinde, İran'da daha çok petrol üretilmesi için yoğun çalışmalar başlamış bulunuluyordu⁴⁷. Suudi Arabistan'daki petrol üretimi ise, kesintisiz bir biçimde artmıştır. 1938'de üretime başlayan *Aramco*, 1944'te 1 milyon üretmişken, bu 1947'de 12 milyon ton, 1950'de 26 milyon ton, 1951'de 41 milyon ve 1952'de de 43 milyon tona ulaşmıştır. Bu şirket, 1950'lerin sonunda Suudi Arabistan'da yaklaşık olarak yılda 68 milyon ton ham petrol üretmiştir.⁴⁸

Orta Doğu'daki üretimin 1945-1959 yılları arasındaki artışı, bu bölgenin dünya üretimi içinde, daha üncesine oranla, çok daha büyük bir paya sahip olmasını sağlamıştır. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'nin net bir petrol ithalatçısı durumuna düşmesinden sonra da, Orta Doğu petrolü dünya ticaret hacmi içinde çok önemli bir yer kazanmıştır. Bu gelişmede, dünya petrol arz ve talebindeki değişimlerin etkileri yanında, Orta Doğu'nun bölgesel talebinin düşük olması ve ileride de değinileceği gibi, ayrıcalık anlaşmalarında yapılan değişikliklerin bölgesel devletleri daha çok üretime yöneltmesinin etkisi vardır.

II. BÖLGEDE ULUSÇULUK VE PETROL

A. Genel Olarak

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Orta Doğu devletlerinde etkili olmaya başlayan ulusçu akımların bölge petrolü çevresindeki etkiler üzerinde de önemli etkileri olmuştur. 1945-1959 döneminde,

⁴⁶ *PPS*, Vol. 13, No. 11 (Nov. 1946), s. 209; *PPS*, Vol. 20, No. 5 (May 1953), s. 161; *PPS*, Vol. 20, No. 5 (May 1953), s. 162; *PPS*, Vol. 20, No. 11 (Nov. 1953), s. 399-402.; *Stoc-king, op. cit.*, s. 411.

⁴⁷ *PPS*, Vol. 12, No. 11 (Nov. 1945), s. 177-179.

⁴⁸ *PPS*, Vol. 19, No. 6 (June 1952) s. 202.; *PPS*, Vol. 20, No. 5 (May 1953), s. 161.

bölgenin uluslararası siyasal dengesinin değişmesini sağlayan gelişmeler içinde, ulusçuluk akımlarının doğuşunu öncelikle saymak gerekir. Aslında, Orta Doğu'da bu dönemde belirginleşen ve etkili olan ulusçuluk akımlarının kökenleri daha eskidir⁴⁹. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda bölge politikasında ortaya çıkan yeni etmenler -İsrail Devleti'nin kurulması, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletlerinin bölgeye girmeleri, Avrupa'nın gücünü yitirmesi ve Orta Doğu petrolünün önem kazanması- bölgedeki ulusçu akımların belirgin ve etkin olmasını sağlamıştır.

Orta Doğu'da ulusçu akımların önderliğini yapan toplumsal sınıfların niteliği ve bu bölgedeki devletlerin geri kalmışlığı dolayısıyla, ulusçuluk, siyasal bağımsızlığa ve ekonomik kalkınmaya yönelen iki boyuta sahip olmuştur⁵⁰. Orta Doğu ülkelerinin kamu oylarında, yabancı sermaye ile kurulmuş olan şirketler, hem siyasal, hem de ekonomik bağımlılığın birer uzantısı olarak görülmüşler ve kamu oylarındaki bu kanı, "ilerici" rejimlerin yöneticilerince de paylaşılmıştır. Bölgedeki ülkelerin kamu oylarının ve yöneticilerinin tepkisi, özellikle yabancı büyük petrol şirketlerine yönelmiştir⁵¹.

1945-1959 döneminde Orta Doğu'daki petrol ihracatçısı ülkelerden hiç birinin ihracatı, tek başına dünya petrol arzını etkileyecek düzeye ulaşmış değildi. Orta Doğu'nun petrol ihracatçısı ülkelerinden herhangi birinin ihracatında kesinti olsa bu durum dünya petrol piyasasını önemli ölçüde değiştirmeyecekti. Kaldı ki, bölgedeki öteki ülkelerde üretim arttırılarak bölge üretimi de eski duruma getirilebilirdi. Ayrıca, Orta Doğu'daki ayrıcalık alanlarını egemen olan büyük şirketler ham petrol üretimlerini en az iki değişik ülkede yürüttüklerinden, bir petrol ihracatçısı devletin tek başına ülkesindeki üretimi kısması ya da durdurması, bu şirketlerin üretim düzeyini aynı derecede etkilemeyecekti. Bölgedeki petrol ihracatçısı devletlerin ekonomilerinde, petrol kesimi ekonominin öteki

49. Arap dünyasındaki ulusçu akımların kökenleri ve gelişmeleri için bkz.: MORROW Berger, *The Arab World Today*, New York, Doubleday and Co., 1964, s. 13-14, 242-244, 261-262, 300-323.; FAYEZ A. SAYEGH, "Arab Nationalism Today", *Current History*, Vol. 39, No. 195 (Nov. 1957), s. 283-287.

50. Bu konuda bkz.: BERGER, *op. cit.*, s. 261-262.; HALLIDAY, *op. cit.*, s. 21-25.; PETER G. FRANCK, "Economic Nationalism in the Middle East," *The Middle East Journal*, Vol. 6., No. 4 (Autumn 1952), s. 429-454.

51. Bkz.: DAVID HIRST, *Oil and Public Opinion in the Middle East*, London, Faber and Faber, 1966, s. 18-33, 55-59, 62-63; K.S. SAYEGH, *op. cit.*, s. 171-172; GEORGE LENECZOWSKI, *Oil and State in the Middle East*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1960, s. 215-244.

kesimleriyle bütünleşmiş olmadığından ve petrole karşı bir iç talep de bulunmadığından, bu devletlerin yabancı şirketler eliyle ürettikleri ham petrol yalnızca bir ihraç malı durumundaydı. Bu durumda, bu devletlerin ekonomik kalkınmalarına petrolün katkısı, yalnızca devletin toplam petrol gelirinin düzeyiyle ölçülebilirdi. Petrol gelirlerinin en yüksek düzeye ulaştırılabilmesi için, bölgedeki devletler "tam ticari serbestlik"ten, "ulusallaştırma"ya değin uzanan çeşitli yöntemler denemişlerdir.

Bu bölümde incelenen dönemde, Orta Doğu'daki petrol ihracatçısı devletler petrol gelirlerini en yüksek düzeye ulaştırmak için baskıda bulunmak, şirketleri devlete petrol gelirlerinden ve kârlarından daha büyük pay vermeye zorlamak gibi girişimlerde bulunmuşlardır.

1950'lere gelindiğinde, ihracatçı devletlerin yabancı petrol şirketlerinin ülkelerindeki varlıklarını ulusallaştırmaları, Orta Doğu dışındaki bölgelerde gerçekleşmiş bulunuyordu. 1937'de Bolivya'da, 1938'de Meksika'da ve 1948'de de Romanya'da ulusallaştırmaya gidilmiştir⁵². Amerika Birleşik Devletleri Senatosu'nun bir özel komisyonunun 1945'te yayınlanan raporunda, daha önceki ulusallaştırmaya uygulamalarının Orta Doğu devletlerince de örnek alınması "tehlikesi"nden söz edilmekteydi⁵³.

1945-1959 döneminde Orta Doğu'daki petrol ihracatçısı devletlerin yabancı petrol şirketlerinin varlıklarını ulusallaştırmaları, bu uygulamaya birlikte girişmedikleri takdirde, başarısız olmaya mahkûmdu. Tek başına ulusallaştırmaya giden bir devlet, ulusallaştırılan yabancı şirketin başka ülkelerdeki ham petrol üretimini artırarak eski üretim düzeyini koruyabilme olanaklarını elinde bulundurması dolayısıyla, bu şirketin direncini uzun süre kıramayacağından, başarısız olacaktı. Ayrıca, bu dönemde, ihracatçı devletler, ulusallaştırmadan sonra üretecekleri ham petrolü pazarlama olanaklarında da yoksundular. Bunların yanında, Orta Doğu'daki ihracatçı ülkelerde yönetici kadroların büyük bir bölümü çıkarlarını yabancılarla özdeşleştirmiş bulunduğundan, ulusallaştırma uygulamaları iç tepkiler de az olmayacaktı. Tüm bu etkenler ulusallaştırmanın başarısızlığına yol açmasa bile, 1945-1959 döneminde, Orta Doğu devletlerinin bölge-dışı devletlerin gücüne karşı savunmasızlıkları unutulmamalıdır.⁵⁴

52. Bu konuda bkz.: Fanning, *op. cit.*, s. 24-31; K.S. Sayegh, *op. cit.* s. 199, dn. 42.

53. *American Pet. Interests.* s. 244-245.

54. İncelenen dönemde Orta Doğu'daki ulusallaştırma denemelerinin başarı şansını etkileyen görüşler için bkz.: Tawzer, *op. cit.*, s. 59-62; K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 177.

B- İran'da Ulusallaştırma ve Başarısızlığı

1. Ulusallaştırma

İran da ham petrol çıkarma ayrıcalığına sahip olan *Anglo-Iranian Oil Company*, 1915-1950 yılları arasında 3, 350 milyon dolar değerinde 333 milyon ton ham petrol üretmiştir. Tüm bu üretimden *Anglo-Iranian Oil Company*'nin net kâtı 613 milyon dolar olurken, İran Hükümeti aynı dönemde toplam 316 milyon dolarlık bir petrol geliri elde etmiştir. Ulusallaştırma Yasası'nın İran Parlementosundan geçmesinden bir yıl önce, 1950'de şirket 140 milyon dolar kazanırken, İran hükümeti petrolden, tütün tekeline kazandığının oldukça altında bir gelire, 45 milyon dolara sahip olabilmıştır.⁵⁵

İran Hükümeti ile *Anglo-Iranian Oil Company* arasında ilk ayrıcalık anlaşmasından sonra 1933'de yeni bir anlaşma yapılmıştı. İran Hükümeti, şirketle 1948'de başlattığı görüşmelerde 1933 Anlaşması'nda öngörülen "royalty"nin arttırılmasını, şirkette daha çok İran vatandaşı çalıştırılmasını ve İran'da satılan petrolün düşük fiyatlı olmasını istemekteydi. 14 Mayıs 1949'da Hükümet ve şirket temsilcileri, 1933 Anlaşması'na eklemek üzere, "royalty"yi arttıran ve İran Hükümeti'ne "en az gelir garantisi" veren bir metin üzerinde anlaşmışlardı.⁵⁶

Ancak, bu anlaşma İran Meclisi'nce onaylanmamış ve Dr. Musaddık başkanlığında bir komisyon kurularak, metni inceleyip Meclis'e görüş bildirmek üzere görevlendirilmiştir. 11 Ocak 1951'de Meclis, komisyon önerisine uyararak, anlaşmayı onaylamamıştır.⁵⁷

Meslis'in şirketle yapılan anlaşma üzerinde titizlikle durması da ve onaylamamasında, Venezuela ve Suudi Arabistan'da "50-50" diye nitelenen tipte anlaşmaların yapılmış olması⁵⁸ ve İran'da 1949 yılında yürürlüğe giren Yedi Yıllık Plan dolayısıyla eskisine oranlı daha büyük devlet gelirine gerek duyulmasının payı olmuştur.⁵⁹

Dr. Musaddık başkanlığındaki komisyon 8 Mart 1951'de Meclis'e şirketin ulusallaştırılmasını salık vermiş ve 15 Mart'ta da Meclis bir fıkralık bir Ulusallaştırma Yasası'nı kabul etmiştir⁶⁰. 30 Nisan

55. O'Connor, *World.*, s. 290-291.

56. Görüşmeler ve metin ile ilgili bilgi için bkz.: Shwadran, *op. cit.*, s. 89-90.

57. *Ibid.*, s. 90; Longrigg, *op. cit.*, s. 161.

58. Bkz.: *Infra.*, İkinci Bölüm, II-D.

59. Tanzer, *op. cit.*, s. 322.

60. Yasa metni şöyledir: "İran ulusunun mutluluk ve refahı için ve dünya barışını korumak amacıyla, ülkenin her yanındaki, istisnasız tüm petrol endüstrisinin ulusallaştırılması, yani bütün arama, çıkarma ve üretme işçilerinin hükümetçe yürütülmesi kararlaştırılmıştır". Bkz.: Shwadran, *op. cit.*, s. 91.

1951'de ise 1 Mayıs'ta yürürlüğe girmek üzere bir Ulusallaştırmayı Yürütme Yasası Meclis'ten geçmiştir⁶¹.

Bu arada, Ulusallaştırmaya karşı bir tavır takınan Başbakan Razmara 3 Mart 1951'de "İslam Fedailerini" adlı bir örgütçe öldürüldükten ve onun yerine atanan Ala da istifa ettikten sonra, Meclis'in tavsiyesi üzerinde Şah, Dr. Musaddık'ı Başbakanlığa getirmiş bulunuyordu⁶².

1950'lerde, İngiltere açısından *Anglo-Iranian Oil Company*'nin durumu oldukça büyüktü. Bu şirket Orta Doğu'daki İngiliz üslerine ve Akdeniz donanmasına petrol verdikten başka, İngiltere'nin ham petrol gereksinmesinin dörtte birini sağlamaktaydı. Şirket, İngiltere'nin ödemeler dengesine de olumlu katkılarda bulunarak, o yıllarda gerilemekte olan İngiliz ekonomisi için yaşamsal önem taşıyordu. Şirket ulusallaştırıldığı takdirde, İngiltere, *Economic Cooperation Administration* (ECA) aracılığıyla Batı Avrupa'ya petrol satarak elde ettiği dolarlardan yoksun kalabileceği gibi, "dolar bölgeleri"nden petrol ithal ederek yeni döviz kayıplarına da uğrayacaktı.⁶³ Bu nedenlerle, İngiltere'nin *Anglo-Iranian Oil Company*'nin ulusallaştırılmasına seyirci kalması beklenemezdi.

Nitekim daha Ulusallaştırma Yasası uygulamaya konmadan 14 Mart 1951'de İngiltere, İran'a bir nota göndererek, şirket faaliyetinin ulusallaştırma ile durdurulamayacağını öne sürmüş ve 1933 Anlaşması hükümleri uyarınca hakemliğe başvurulmasını istemiştir. İran'ın bu notaya verdiği yanıtta, ulusallaştırmanın geçerli olduğu ve İngiltere'nin, bir şirketle İran Hükümeti arasındaki bir işe karışmaması gerektiği bildirildi. 18 Mayıs'taki İngiliz notasında ise, yine ulusallaştırma tümüyle yadsınıp, İngiliz Hükümetinin *Anglo-Iranian Oil Company*'yi koruma hakkının varlığından söz ediliyordu.⁶⁴ Bu bağlamda İngiltere, ulusallaştırmayı tümüyle reddediyordu.

20 Mayıs 1951'de İran Hükümeti şirketi ulusallaştırma işlemine başlayacağını bildirince, İngiliz Hükümeti Uluslararası Adalet Divanı'na başvurdu. Musaddık, şirket ulusallaştırma kararına uymazsa, bu kararın "askeri olmayan yollarla" yerine getirileceği söyleyince, İngiliz Dış İşleri Bakanı, İngiltere'nin İran'daki İngiliz vatandaşlarının hayatlarını korumaya kararlı olduğunu açıklıyordu. Ayrıca,

61. *Ibid.*, s. 91.

62. *Ibid.*, s. 91-92.

63. Hurewitz, *Middle East Dilemmas*, s. 39 vd.

64. Mhwadcan, *op. cit.*, s. 91-93; Tanzer, *op. cit.*, s. 323.

İngiltere, güç kullanabileceğini de ima ederek, 1951 Haziran'ında bir savaş gemisini Abadan açıklarına yollayınca, İngiliz-İran ilişkileri bir gerginlik noktasına ulaşmış oluyordu⁶⁵. 25 Eylül'de İran Hükümeti İngiliz teknisyenlerinin ülkeyi 4 Ekim'e dek terketmelerini istedi ve iki gün sonra da Abadan rafinerisi İran askerlerinin denetimine girdi⁶⁶.

İngiltere Uluslararası Adalet Divanı'na başvururken, ulusallaştırmayı redd ederek, şirketle İran Hükümeti arasındaki sorunların hakemlik yoluyla çözümlenmesi gerektiğini öne sürüyordu. İran Hükümeti ise, Divan'a yargı yetkisini tanımadığını, Uluslararası Adalet Divanı'na bildirdi. Divan, incelemelerinden sonra, 22 Temmuz 1952'de "Birleşik Krallık Hükümeti bu sorunda taraf olmadığı için" yetkisizlik kararı verdi⁶⁷. İngiltere, Divan'ın bu kararından sonra, ulusallaştırmayı tümüyle yadsımayı bir yana bırakarak, şirketin ulusallaştırılmasına karşı İran hükümetince ödenecek ödenenin nitelik ve niceliği üzerinde durmaya başladı⁶⁸. İran, sorununu

65. Shwadran, *op. cit.*, s. 94, 97.

66. *Ibid.*, s. 103.

67. Karar için bkz.: "Anglo-Iranian Oil Company Case (Jurisdiction), Judgement of July 22 nd, 1952", *International Court of Justice Reports* 1952, s. 93. Ayrıca bkz.: *PPS*, Vol. 18, No. 6 (June 1951), s. 171-173; *PPS*, Vol. 18, No. 8 (August 1951), s. 247-249, *PPS*, Vol. 19, No. 7 (July 1952), s. 231 vd.; *PPS*, Vol. 19, No. 10 (Sept. 1952), s. 307 vd.

68. Genel olarak ulusallaştırılan yabancı şirketlere verilecek ödenenin niteliğiyle ilgili gelişmeler için bkz.: K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 172-174. Birleşmiş Milletler 17. Genel Kurulu'nda, 14 Aralık 1962'de, 87 olumlu, 2 olumsuz ve 12 çekimser oyla kabul edilen 1801 sayılı Karar ile ulusallaştırma, yerli ve yabancı bireysel ya da özel çıkarların üstünde kabul edilen kamu kullanımı, güvenliği veya ulusal çıkar temellerine dayandırılmaktaydı. Uluslararası hukuka uygun olarak egemenlik haklarını kullanmak yoluyla ulusallaştırmayı giden devletin yürürlükteki yasalarına uygun olarak ödence vermesi kabul ediliyordu. Taraflar arasında bir anlaşmazlığın ortaya çıkması durumunda, ulusallaştırmaya giden devletin ulusal yargı yollarının tüketilmesi gerektiği, ancak tarafların anlaşması halinde uluslararası hakemlik ve yargıya başvurulabileceği belirtiliyordu (Bu konuda bkz.: "Statue of Permanent Sovereignty over Natural Wealth and Resources," Resolution 1803, *Yearbook of the United Nations* 1962, New York, Office of Public Information UN, 1964, s. 503-504.) 1 Mayıs 1974'te Birleşmiş Milletler Altıncı Olağanüstü Genel Kurulu'nda, 3201 Sayılı Karar olarak kabul edilen "Yeni bir Uluslararası İktisadi Düzenin Kurulmasına İlişkin Deklarasyon"da ödence konusundan hiç söz edilmeksizin, "tüm devletlerin doğal kaynakları ve tüm iktisadi faaliyetleri üzerinde sürekli egemenliği" bulunduğu belirtiliyordu. Bu kararda ayrıca, devletlerin bu kaynaklarını korumak için, tam ve sürekli egemenliklerinin bir desesi olarak, ulusallaştırma da dahil olmak üzere, kendi durumuna en uygun önemleri alabileceği de kabul ediliyordu. (Bkz.: "Declaration on the Establishment of a New International Economic Order", Resolution 3201, *Resolutions Adopted by the General Assembly During its Sixth Special Session 9 April-2 May 1974*, General Assembly Official Record: Sixth Special Session,

başından beri belirli bir ödenceyi vermeyi ilke olarak benimsiyordu. Ancak, İngiltere, şirkete verilecek ödencenin yalnızca şirketin İran'daki mal varlığının değerini karşılamakla kalmayıp, aynı zamanda 1933 Anlaşması'nın yürürlük süresi boyunca şirketin elde etmeyi umduğu kârları da içermesini istiyordu. İran ise, bu nitelikte bir ödenceyi vermeye yanaşmıyordu.⁶⁹

Bu arada, 28 Eylül 1951'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Meclisi'ne başvuran İngiltere, sorunu uluslararası politika alanına getirmek istedi. Ancak Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın karşı tutumları dolayısıyla, İngiltere Güvenlik Meclisi'nde başarılı olamadı.⁷⁰

2. Ulusallaştırmanın Başarısızlığı ve Nedenleri

Bu dönemde Orta Doğu'da başat güçlerden biri durumuna gelen Amerika Birleşik Devletleri, İran ile İngiltere arasındaki bu sorunda etkili bir rol oynamıştır. Amerika Birleşik Devletleri, bu konudaki girişimleriyle, Amerikan Petrol şirketlerinin İran petrollerinde pay sahibi olmalarını sağlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri, sorunun ortaya çıkar çıkmaz, taraflara, bu anlaşmazlığın "özgür dünya"nın birliğini bozucu ve zayıflatıcı nitelikte olduğu biçimindeki görüşünü bildirmiştir. Daha İngiltere ulusallaştırmayı tümüyle yadsırken, Birleşik Devletler, bu devlete ulusallaştırmayı kabul edip ödence almasını salık vermiştir.⁷¹

İran Hükümeti, sorunun başlangıcında, Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiltere'yi İran ile anlaşmaya zorlayacağını tahmin ediyordu. İran Hükümeti, Birleşik Devletler'in Sovyetler Birliği karşısında İran'ı yalnız bırakmak isteyemeyeceğini, İran petrolünün N.A.T.O ve Batı Avrupa devletleri için önemli olduğunu düşünerek bu sonuca

Supplement No. 1. (A/9559), New York, UN 1974, s. 4). 12 Aralık 1974'de, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 3281 sayılı Kararı olarak kabul edilen "Devletlerin Ekonomik Hakları Üzerine Yasası"nda devletlerin ulusallaştırma hakkına değiliniliyor, ancak bu kez, devletin yürürlükteki yasalarına uygun olarak, "uygun ödence" vermeleri gereğine de yer veriliyordu. Bu karara göre taraflar arasında ödence konusunda çıkaracak anlaşmazlıklar, ulusallaştırmaya giden devletin ulusal yasalarına göre, bu devletin yargı organları önünde çözümlenmelidir; ancak, tarafların anlaşmaları durumunda, başka barışçı çözüm yolları kullanılabilir. (Bkz. *Charter of Economic Rights and Duties of States*, Reprinted from UN Monthly Bulletin (December 1974), ş.y., s. 5.

69) Shwadran, *op. cit.*, s. 118.

70) *Ibid.*, s. 104-108.

71) Sorunun başlangıcında A.B.D.'nin taraflara karşı takındığı tavır için bkz.: *Ibid.*,

varıyordu. Ayrıca İran, ulusallaştırmadan sonra ülkesindeki petrolü Amerikan teknoloji ve sermayesiyle çıkarıp, işleyip pazarlayabileceğini; bu olanaksız ise "bağımsız" Amerikan petrol şirketlerine ham petrolü (f.o.b. İran) satabileceğini umuyordu⁷².

İngiltere ise, Amerika Birleşik Devletleri'nin, Orta Doğu'daki petrol çıkarları yüzünden başka ülkelerde de örnek alınabilecek bir ulusallaştırmanın başarı kazanmasını hoş karşılamayacağını ve bu yüzden de kendisinin yanında yer alacağını saptamıştı⁷³.

9 Temmuz 1951'de Truman Özel temsilcisi Harriman'ı Musaddık'la görüşmek üzere İran'a yolladı. Harriman'ın arabuluculuk çabaları sonuç vermedi⁷⁴. Ardından, Musaddık Amerika'da Truman ve Dış İşleri Bakanı Dean Acheson ile sorunu görüştü⁷⁵. Ancak, yeni bir anlaşma olmadı ve İngiliz -Amerikan önerilerini reddeden İran Hükümeti, 1952 Ekim'inde İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kestiğini bildirdi⁷⁶.

Bu aşamada da anlaşmaya varılamayınca, önerilerini kabul ettirmek isteyen İngiltere'ye askeri müdahaleden başka, İran üzerinde ekonomik baskı yapma yolu açık kalıyordu. Bundan sonra İngiltere'nin izlediği yol bu olmuş⁷⁷ ve Amerika Birleşik Devletleri, dolaylı olarak, İngiltere'nin İran'ın ekonomik yapısını çökertme politikasını katkıda bulunmuştur. Önceleri takındığı çekingen tutuma karşın, Amerikan yöneticileri giderek İran'a yapılacak ekonomik baskıyı Sovyetleri İran'a davet etmek yerine, Musaddık'ı İran'dan kovacağına inanmışlardır⁷⁸.

Ulusallaştırmadan sonra ekonomik açıdan çok güç duruma düşen İran, Amerikan Birleşik Devletleri'nden birkaç kez yardım istemiştir, fakat alamamıştır. Musaddık 1951 Sonbaharındaki Amerika ziyareti sırasında, bu devletten istediği parasal yardımı alamamıştır⁷⁹. Ulusallaştırma denemesinin başarısızlığa uğramasından hemen önce, 28

72. İran hükümetinin bu hesapları için bkz.: *Ibid.*, s. 118-119.

73. Bkz.: Hurewitz, *Middle East Dilemmas*, s. 7-8.

74. Hamilton, *op. cit.*, s. 52.

75. *Ibid.*, s. 53-54.

76. *Ibid.*, s. 55.

77. İngiltere'nin çıplak güç politikasına başvurmamasının nedenleri, dünya güç dengesinin yeni niteliği ve özellikle İran'a yapılacak bir askeri müdahalenin S.S.C.B.'nin tepkisiyle karşılanacağından duyulan kuşku. Bu konuda bkz.: Tanzer, *op. cit.*, s. 322-323.

78. Shwadran, *op. cit.*, s. 120.

79. *PPS*, Vol. 18, No. 11 (Nov. 1951), s. 359; *PPS*, Vol 18, No. 12 (Dec. 1951), s. 400.

Mayıs 1953'de Musaddık, Einsenhower'e bir mektup göndererek, ya İngiltere'nin kendi önerilerini kabule ikna edilmesini, ya da İran'ın bu duruma dayanabilmesi için gerekli maddi yardımın yapılmasını istemiştir⁸⁰. Einsenhower'in yanıtında ise, İran ile İngiltere'nin tazminat konusunda bir anlaşmaya varamamalarının Amerikan Hükümeti'nin İran'a yardım etmesini engellediğini belirtilerek, Musaddık'ın istekleri geri çevrilmiştir⁸¹.

Dış yardım alamayan İran, ulusallaştırma denemesi süresince ham petrol üretimi ve rafinajını sürdürmekte güçlüklerle karşılaşmıştır. 1950'de 220 milyon varil dolaylarında petrol üreten İran, 1953'de ancak yaklaşık 9,5 milyon varil üretimde bulunabilmiştir⁸². Bunda, özellikle yabancı teknisyenlerin üretim ve rafinaj işlerinin kilit noktalarındaki görevlerini, ulusallaştırmadan sonra sürdürmeyi reddetmeleri etken olmuştur. Ayrıca, İran ürettiği ve işlediği petrolü pazarlamakta da güçlüklerle karşılaşmıştır⁸³.

İran'ın petrolünü pazarlamasına en büyük engeli, büyük petrol şirketlerinin tutumu oluşturmuştur. Bazı "bağımsız" şirketlerce satın alınan İran petrolünü "çalınmış" petrol olarak niteleyen *Anglo-Iranian Oil Company*, yabancı ülkelerde bu petrole el koymak için yasal yollara başvurmuştur⁸⁴. 8 Aralık 1952'de Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'nun yasal sorumluluk kendilerinin olmak kaydıyla Amerikan petrol şirketlerinin İran petrolünü serbestçe satın alabileceklerini açıklaması İngiltere'nin tepkisine yol açmışsa da⁸⁵, büyük Amerikan şirketleri İran petrolünü satın almaya yanaşmamışlardır⁸⁶. İran'daki bunalım süresince, büyük petrol şirketleri etkin bir dayanışma içinde olmuşlar ve bunalımın olumsuz etkilerini yalnız İran'ın duymasını sağlamışlardır⁸⁷. Basra Körfezi'nde ürettiği ve işlediği ham petrolü, ulaşım

80. Shwadrar, *op. cit.*, s. 114.

81. "Message from President Eisenhower to Prime Minister Mossadegh, June 29, 1953", Magnus (Ed.), *op. cit.*, s. 122-123.

82. Hamilton, *op. cit.*, s. 59.

83. *PPS*, Vol. 18, No. 6 (June 1951), s. 170; *PPS*, Vol. 18, No. 8 (Aug. 1951), s. 245-46.

84. *PPS*, Vol. 20, No. 4 (April 1953), s. 122-123; *PPS*, Vol. 20, No. 7 (July 1953), s. 245-46. Şirketleri bunalım hakkındaki genel görüşü için bkz.: Henry Longhurst, *Adventure in Oil. The Story of British Petroleum*, London, Sidgwick and Jackson, Ltd., 1959, s. 135-146.

85. Bkz.: George Lenczowski, "Iran's Deepening Crisis", *Current History*, Vol. 24, No. 146 (April 1953), s. 235.

86. *PPS*, Vol. 20, No. 1 (Jan. 1953), s. 27-28.

87. Bkz.: Tanzer, *op. cit.*, s. 325-326; *PPS*, Vol. 19, No. 7 (July 1952), s. 229.

zorlukları yüzünden Sovyetler'e satma olanağını da bulamayan⁸⁸. İran Hükümeti giderek daha da güç duruma düşerken, *Kuwait Oil Company*'de %50, *Iraq Petroleum Company*'de %23.75 paya sahip olan *Anglo-Iranian Oil Company*, bu şirketlerin üretimlerini arttırmalarıyla gelirinin önemli bir bölümünü yitirmemiştir⁸⁹.

İran'daki ulusallaştırma denemesini noktlayan olay, Başbakan Musaddık'ın bir darbe ile devrilmesidir. Kuşkusuz, Musaddık'ın devrilmesini hazırlayan gelişmeler arasında ilkin, yukarıda sözü edilen ekonomik güçlüklerin İran'da, özellikle egemen sınıflar arasında hoşnutsuzluk yaratması sayılmalıdır. Ancak, bu iç etmenler Musaddık'ın iktidardan uzaklaştırılmasında belirleyici rol oynamamışlardır. Ulusallaştırma denemesini sona erdiren bu olayda belirleyici olan dış müdahalelerdir⁹⁰. Bu müdahalelerin sonucu olarak, Başbakan Musaddık İran ordusu tarafından 18 Ağustos 1953'te devrilmiş ve böylece İran'da ulusallaştırma denemesi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Daha önce 16 Ağustos da General Zahedi'yi Başbakanlığa getirdiği ilân edip Musaddık'ın tutuklanmasını emreden Şah Rıza Pehlevi kendisine karşı yapılan gösteriler üzerinde 17 Ağustos'ta Roma'ya gitmiştir. Musaddık'ın 18 Ağustos'ta devrilmesiyle Zahedi Başbakan olmuş ve Şah da üç gün sonra İran'a dönmüştür.⁹¹

3. Ulusallaştırmanın Sonuçları

Amerika Birleşik Devletleri, Musaddık'ın devrilmesinden sonra göreve başlayan Zahedi Hükümeti'ne, Musaddık'tan esirgediği yardımı vermeye başlamış ve bir yandan da İran petrolünün yeniden işletilebilmesi için girişimlerde bulunmuştur⁹². Aralık 1953'te, İngiltere'nin, *Anglo-Iranian Oil Company*'nin ve Amerikan şirketlerinin bazılarının katılmalarıyla İran Hükümeti ile bu ülkenin petrolünü konu edinen görüşmelere başlanmıştır⁹³. Görüşmeler sonunda, 15

88. Bkz.: "Middle East Oil: Policy and Manouvre", *The World Today*, Vol. 8, No. 1 (Jan. 1952), s. 3.

89. Bkz.: Hurewitz, *Middle East Dilemmas*, s. 42-43; *PPS*, Vol. 18, No. 8 (Aug. 1951), s. 246; *PPS*, Vol. 20, No. 7 (July 1953), s. 230.

90. Bkz.: Tanzer, *op. cit.*, s. 324-326; O'Connor, *World*, s. 292-293; C.I.A. Örgütü'nün Musaddık'ın devrilmesindeki rolü ile ilgili olarak bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 156'dan, David Wise, Thomass Ross, *The Invisible Government*, New York, Random House, 1961, s. 110-114.

91. Bkz.: Shwadran, *op. cit.*, s. 113-116; Stocking, *op. cit.*, s. 155-156.

92. Shwadran, *op. cit.*, s. 142-143.

93. *Ibid.*, s. 143-144.

Ağustos 1954'te, İran hükümeti ile İngiliz ve Amerikan şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum arasında, İran petrolünün üretimi ve işlenmesini kapsayan bir anlaşma ile, İran Hükümeti ile *Anglo-Iranian* şirketi arasında, ödense sorununu çözümlen bir başka anlaşma imzalandı. 10 Ekim'de Meclis'in onayından geçen anlaşmalar yürürlüğe girdi ve Konsorsiyum Anlaşması uyarınca üretilen İran petrolü Ekim sonunda dünya pazarlarına akmaya başladı.⁹⁴

Yeni anlaşmaya göre, İran'da petrol ayrıcalığının sahibi olan bir Konsorsiyum kuruluyordu. Bu Konsorsiyum'da, *Anglo-Iranian Oil Company* % 40, *Royal Dutch-Shell* % 14 ve *Compagnie Française des Pétroles* % 6 paya sahip oluyordu. Ayrıca, daha önce İran petroleri üzerinde pay elde edememiş olan beş büyük Amerikan şirketi de % 8'er payla Konsorsiyum'a katılıyorlardı (*Standard Oil of New Jersey*, *Socony-Vacuum Oil*, *Standard Oil of California*, *Gulf Oil Corporation* ve *Texas Oil Company*)⁹⁵. Konsorsiyum'u oluşturan şirketler, anlaşma uyarınca, yeni kurulan *National Iranian Oil Company* adına bu ayrıcalıktan yararlanacaklar ve kârlarından bu ulusal şirkete % 50 pay vereceklerdi. Konsorsiyum'daki şirketlere tüm vergilerden bağışıklık veriliyordu.⁹⁶

Yarım yüzyıldır İngiltere'nin tekelinde olan İran ayrıcalığında bu anlaşmayla Amerikan şirketlerinin de pay sahibi olması, yeni düzenlemenin en önemli yönlerinden biri oluyordu. 1954 Ağustos'unda Eisenhower Şah'a gönderdiği bir mesajla, yeni durumdan duyduğu hoşnutluğu belirtiyordu⁹⁷.

Ulusallaştırma denemesinin bir başka önemli sonucu da, İran'ın toplam dünya üretimi içindeki payının düşmesi ve buna karşılık da Orta Doğu'daki ülkelerde üretimin artmasıdır. 1951 yılında İran'ın ham petrol üretimi 1950 toplamının %64 üne, işlenmiş petrol üretimini ise, %5 ine değin düşmüştür. İran dışındaki ham petrol üretimi sürekli olarak artmış ve bu artış bir önceki yıla göre 1951'de %43, 1953'de ise %50 dolaylarında olmuştur. Ancak Abadan rafinerisinin bölgedeki önemi dolayısıyla, Orta Doğu'daki işlenmiş petrol üretiminde ulusallaştırma denemesi boyunca bir gerileme görülmüştür.⁹⁸

94. *Ibid.*, s. 145.

95. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 157; Hamilton, *op. cit.*, s. 61.

96. Anlaşma hükümleri için bkz.: *Shwadrän*, *op. cit.*, s. 146-147. Ayrıca bkz.: O'Connell, *World*, s. 294-295; Fanning, *op. cit.*, s. 292-305.

97. "Message from President Eisenhower to the Shah of Iran, August 5, 1954", *Mag-* (Ed), *op. cit.*, s. 123-124.

98. Lubell, *op. cit.*, s. 6-7.

Bu dönemde, ham petrol üretimini en çok artıran ülke Küveyt olmuştur⁹⁹.

C- Arap Ulusçuluğu, Arap-İsrail Çatışması ve Petrol Ulaşım Yolları ile Petrol Üretimi

1945'ten sonra Orta Doğu petrolüne giderek daha çok gereksinime duyan bölge-dışı güçler için, hem bölgedeki petrol üretiminin aksamaması, hem de petrolün ulaşım yollarının kapanmaması önem kazanıyordu¹⁰⁰. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, Arap ulusçuluğunun güçlenmesi ve İsrail'in Orta Doğu'da siyasal bir varlık olarak ortaya çıkışı, 1945-1960 döneminde Ortadoğu'daki petrol üretimini temelde etkilememiş, ancak bölge petrolünün başka yerlere ulaşımı üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Ulaşım üzerindeki bu olumsuz etkiler, üretimin bölgedeki dağılışına da dolaylı olarak etkide bulunmuştur.

Arap devletlerinin aralarında bütünleşmeyi sağlayamamaları ve petrol üreten arap devletlerinin İsrail ile doğrudan çatışmalarını bölgedeki petrol üretiminin Arap ulusçuluğu ve Arap İsrail çatışmasından doğrudan etkilenmesini engellemiştir. Gerçekten bu dönemde, "Arap devletleri arasındaki anlaşmazlıklar, büyük devletler arasındaki soğuk savaşa ve hatta İsrail'e karşı beslenen ortak düşmanlığa göre öncelik kazanmıştı."¹⁰¹ Ancak, bölge petrolünü öteki bölgelere ulaştırılan önemli boru hatları ve deniz yollarının Arap-İsrail çatışmasının ve Arap ulusçuluğunun en yoğun olduğu yörelerden geçmesinden ötürü, 1945-1960 döneminde bölge petrolünün ulaşımında aksamalar olmuştur.

1945 Temmuzunda Amerika Birleşik Devletleri'nde *Trans-Arabian Pipeline Company* adıyla kurulan bir ortaklık, Suudi Arabistan'daki Abkaik petrol alanından Lübnan'da Sidon'a (Sayda) dek uzanacak olan 1068 millik bir petrol boru hattı tasarımı üzerinde çalışmaya başlamıştı¹⁰². Boru hattının geçmesi gereken yerlerden, Filistin'de İngiliz Yüksek Komiserliği, Lübnan'da da yasama organından "geçiş izni" alınmıştı. Ancak, Suriye Parlamentosu bu izni vermi-

99. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 162.

100. John Marlowe, *Arab Nationalism and British Imperialism. A Study in Power Politics*, London, Cresset Press, 1961, s. 102-103, 105.

101. George Lenczowski, *US Interests in the Middle East*, Washington D.C., American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1968, s. 22.

102. "A Chronology of Events Relative to the Trans-American Pipeline", *Multinationals.*, Part 6, s. 343. Bu belgenin başlığında "Trans-American" olarak geçen ad, içerikte doğru biçimiyle, "Trans-Arabian" olarak kullanılmaktadır.

yordu ve Arap Birliği, Aralık 1947'de, "Amerika Birleşik Devletleri hükümeti Filistin sorununa ilişkin tutumunu değiştirmeden, hiç bir Amerikan şirketine (Arap Birliği'ne) üye devletlerin topraklarına boru hattı döşeme izni verilmeyeceğini" kararlaştırmıştı¹⁰³. 1948 Arap-İsrail Savaşı sırasında boru hattının yapımıyla ilgili çalışmalar tümüyle durdu¹⁰⁴. Suriye'de, 30 Mart 1949'daki yönetim değişliğinden sonra bu devletten "geçiş izni" alındı ve 25 Eylül 1950'de açılan *Trans-Arabian Pipeline (Tapline)*, 7300 millik deniz yolunu gereksiz kılan önemli bir petrol ulaşım yolu durumuna geldi¹⁰⁵.

1949 yılında, Irak hükümeti, *Iraq Petroleum Company*'nin İsrail'e, Hayfa'ya ulaşan boru hattı ile petrol ulaştırmasına karşı koydu. Bu durumda, *Iraq Petroleum Company*, Suriye ve Lübnan üzerindeki boru hatlarının kapasitesini arttırarak soruna bir çözüm buluyor ve İsrail topraklarından Arap petrolünün ulaştırılmasına son veriliyordu¹⁰⁶.

1954 yılında uluslararası bir deniz ulaşım şirketiyle bir tanker filosu kurmak için ortaklık anlaşması yapan Suudi Arabistan'ın bu çabası, *Arabian-American Oil Company (Aramco)* tarafından hoş karşılanmadı. *Aramco*, böyle bir girişimin 1933'de Suudi Arabistan tarafından imzalanan ayrıcalık anlaşmasına aykırı düşeceğini öne sürüyordu. Taraflar hakemliğe başvurdular ve 1958'de, hakemlik, *Aramco*'yu haklı buldu.¹⁰⁷ Bu dönemde, şirketler, ürettikleri petrolün ulaşımını da denetlemek istiyorlardı.

1956'daki Süveyş Bunalımı, kuşkusuz, incelenen dönemde Orta Doğu petrolünün ulaşım yollarını etkileyen ve dolaylı olarak da üretim üzerinde etkili olan en önemli olaydır. Bu bunalım sırasında, Süveyş Kanalı ve *Iraq Petroleum Company* boru hattı kapalı kalmıştır. Orta Doğu'daki öteki önemli petrol ulaşım yolu olan *Tapline* ise, bu bunalım süresince açık kalmıştır ama, Süveyş Kanalı'nın ve *Iraq Petroleum Company* boru hattının kapanması, Orta Doğu petrolü ve dünya petrol piyasası açısından önemli sonuçlar doğurmuştur.

1854 yılında bir Fransız şirketinin Mısır'da kanal açama ayrıcalığını almasından sonra başlayan çalışmaların sonucunda, Süveyş

103. Mikesell, Chenery, *op. cit.*, s. 129.

104. "A Chronology...", *Multinationals*, Part 6, s. 343.

105. Stocking, *op. cit.*, s. 101-102, 107.

106. Marlowe, *op. cit.*, s. 103-104.

107. Bu konuda bkz.: Mikesell, *et. al.*, *op. cit.*, s. 224; O'Connor, *Empire.*, s. 294-295.

Mısır Arabistan'ın ortaklık kurmak istediği şirket, Aristotle Onasis'in şirketi idi.

Kanalı 1869'da açıldı. Daha sonra Mısır Hükümeti'nin elindeki şirket payları İngiltere'nin eline geçmiş ve Kanal Şirketi, 1956'daki ulusallaştırmaya dek bir İngiliz-Fransız şirketi olarak kalmıştır¹⁰⁸.

İki savaş arası dönemde Süveyş'ten yapılan ulaşımın % 25'ini petrol oluştururken, 1947 yılında bu oran % 60'a varmıştır. 1950'de ise Süveyş'ten geçen kuzey-yönlü ulaşımında petrolün payı % 77'yi bulmuştur. 1955 yılında Kanal'dan kuzey-yönlü geçirilen yaklaşık 67 milyon ton petrolün 64 milyon tonunun kaynağı Basra Körfezi olmuş ve 51 milyon tonu Batı Avrupa'ya ulaştırılmıştır. Buna karşılık, aynı yıl Süveyş'ten güney-yönlü geçirilen petrol miktarı ancak 2 milyon ton kadar olmuştur. Yine 1955'te, Süveyş Kanalı tüm dünya deniz ulaşımına konu olan mallar toplamının % 13'ünün geçtiği bir ulaşım yolu olmuştur. Ancak bu dönemde Süveyş Kanalı'nın Orta Doğu petrolünün özellikle Batı Avrupa'ya ulaştırılması bakımından ayrı bir önemi vardır. Örneğin 1955'te, boru hatlarıyla Akdeniz limanlarına ulaştırılan Orta Doğu petrolü 40 milyon ton iken, Süveyş'ten geçirilen Orta Doğu petrolünün miktarı 67 milyon tona yakın olmuştur.¹⁰⁹

1950'lerin ilk yarısında Mısır'da ulusçuluğu ve toplumsal reformculuğu ilke edinen Nasır yönetimi egemen olmuştur. Batılı devletler Mısır'a ekonomik yardımda bulunmayı reddedince, Nasır Hükümeti Süveyş Kanal Şirketi'ni 26 Haziran 1956'da ulusallaştırdı. İngiltere, Fransa ve İsrail'in bu devlete saldırması üzerine, Süveyş Kanalı 31 Ekim 1956'da ulaşımına kapatıldı. 3 Kasım'da Suriye ordusunca bazı pompalama istasyonları havaya uçurulunca, Irak'dan Akdeniz'e petrol ulaştırılan *Iraq Petroleum Company* boru hattı kullanılamaz oldu.¹¹⁰ Böylece, tüm Orta Doğu petrolünün % 45'inin ve tüm Batı Avrupa petrol ithalatının % 64'ünün geçtiği Süveyş Kanalı, temizlenerek ulaşımına açıldığı 1957 Mart'ının sonuna dek kapalı kaldı.¹¹¹ Gerek Süveyş Kanalı'nın, gerekse *Iraq Petroleum Company* boru hattının bu

108. Kanal'ın çevresinde oluşan ilişkilerin tarihsel gelişimi için bkz.: Halford L. Hopkins, "The Suez Canal", *Current History*, Vol. 33, No. 195 (Nov. 1957), s. 258-259; Üllmann, *op. cit.*, s. 75-76, 113-114.

109. Bkz.: *PPS*, Vol. 15, No. 3 (March 1948), s. 61; *PPS*, Vol. 23, No. 9 (Sept. 1956), s. 319; *PPS*, Vol. 23, No. 6 (June 1956), s. 201; Hoskins, *op. cit.*, s. 260.

110. Süveyş Kanalı'nın ulusallaştırılmasına değin gelişen olaylar ve ulusallaştırmayı izleyen bunalım ve savaş ile ilgili olarak bkz.: Richard Allen, *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent. Sources and Prospects of the Arab-Israeli Conflict*, New York, Oxford University Press, 1974, s. 450-459; Kürkçüoğlu, *op. cit.*, s. 81-91.

111. Lubell, *op. cit.*, s. 11.

süre içinde kapalı kalmasının, hem Orta Doğu, hem de dünya petrolünün üretim ve ulaşımı açısından önemli sonuçları oldu.

Süveyş Kanalı'nın ve *Iraq Petroleum Company* boru hattının kapanması, Irak petrol üretiminin % 75 oranında azalmasına yol açmıştır. İran üretiminde, bu ülke petrolünün daha çok Süveyş'in doğusunda pazarlanması dolayısıyla önemli bir azalma görülmemiş ve Suudi Arabistan da, *Tapline* boru hattının açık kalması yüzünden bunalımdan etkilenmemiştir. Irak'taki üretimin azalmasına karşılık Kuzey ve Güney Amerika'da üretim arttırılmıştır. Ocak 1957'de, Ekim 1956'ya göre, Venezuela'nın petrol üretimi %10, Amerika Birleşik Devletleri'ninki ise %7 artmış bulunuyordu.¹¹² Bu bölgelerdeki üretim artışı, Orta Doğu petrolünün eskisi gibi ulaştırılmadığı Batı Avrupa'nın acil petrol gereksinmesini karşılamaya yönelmişti.

Süveyş'in ve *Iraq Petroleum Company* boru hattının kapanmasıyla Batı Avrupa, petrol talebinin %70'ini karşılayamaz duruma gelmişti. Amerikan Hükümeti, bu konuda hemen tedbir olmayı amaç edinecek büyük petrol şirketlerinin temsilcilerinden oluşan bir "olağanüstü durum komitesi" kurdu ve bu şirketlerin Batı Avrupa'da daha çok ve düzenli petrol satmalarını sağladı. Amerika Birleşik Devletleri'nden başka, Venezuela ve Kanada'daki üretimlerini de arttıran Amerikan petrol şirketlerinin Batı Avrupa'da sağladıkları petrol dolayısıyla, Batı Avrupa'nın petrol açığı, olağan gereksinmesinin %12'ine dek düşürebildi.¹¹³

Süveyş Bunalımı'nın ertesinde, yeni bunalımlarda petROLSÜZ kalınmaması için, Batı Avrupa'da petrol stokları bulundurulması düşünülmeye başlandı. Bu amaçla O.E.E.C. çerçevesinde çalışmalar başladı.¹¹⁴

Ancak, Süveyş'in uluslararası siyasal nedenlerle kapanması, büyük petrol şirketlerinin ve tüketici Batı ülkelerinin bu ulaşım yolu olan güvenlerini sarsmış ve yeni ulaşım yolları ve araçları sağlamak gereksinmesini doğurmuştur. Süveyş Bunalımı'ndan önce Orta Doğu petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılmasında, Süveyş'in payı %49, boru hatlarının payı %24 iken, Süveyş dışındaki deniz yollarının payı %27 idi. Kasım 1956 ile Mart 1957 arasındaki bunalım döneminde ise, Orta Doğu petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılmasında boru hatlarının payı %13, Ümit Burnu'ndan oluşan deniz yolunun payı

112. *Ibid.*, s. 9-10. Ayrıca bkz.: *PPS*, Vol. 23, No. 9 (Sept. 1956), s. 358.

113. Bu konuda bkz.: O'Connor, *World*, s. 367. Amerikan hükümetinin kurduğu kurulun resmi adı, *Middle East Emergency Committee*'dir.

114. Bkz.: *PPS*, Vol. 24, No. 12 (Dec. 1957), s. 449 vd.

%35 ve öteki yolların payı ise %52 olmuştur¹¹⁵. Orta Doğu petrolünün ulaştırılmasında uzun deniz yollarının ve özellikle Basra Körfezi-Ümit Burnu - Batı Avrupa yolunun önem kazanması, dünya tanker filosunun bileşiminde yenilikler yaratmıştır. 1956 öncesinde Süveyş Kanalı'ndan 45,000 tondan büyük kapasiteli tankerlerin geçememesi nedeniyle bu tonajdan büyük tanker yapılamazken, 1956'da yapılan tankerlerin büyük bölümü 100, 000 tonluk olmuştur¹¹⁶. 1957 Nisanında Süveyş Kanalı'nın ulaşımına açılmasından sonra ise, büyük tankere olan talep durmuş ve yerini bu kanalı derinleştirme ve yeni petrol boru hatları döşeme girişimleri almıştır¹¹⁷.

Bunalım döneminin büyük şirketlerde ve Batılı devletlerde yarattığı kaygılar ve Süveyş Kanalı'na karşı duyulan güvensizlik, bu şirket ve devletleri, Batı'ya daha yakın ve uluslararası siyasal tedirginliklere daha uzak bölgelerde petrol alanları aramaya yönelmiştir. 1956 bunalımdan sonra, özellikle Kuzey Afrika'da petrol arama çalışmaları hızlandırılmıştır. 1950'lerin ikinci yarısına, Fransız sahrası, Libya, Cezayir ve Nijerya'da yoğunlaştırılan arama çalışmalarının sonuçları alınmış¹¹⁸ ve bu bölgeler 1960'lara gelindiğinde dünya petrol üretimi içinde önemli bir yer kazanmaya doğru yönelmişlerdir.

D- Ayrıcalık Anlaşmalarında Değişiklikler

Bu bölümde incelenen dönemde, Orta Doğu'daki petrol ihracatçısı devletlerle yabancı petrol şirketleri arasındaki ayrıcalık anlaşmalarında 1960 ertesinde dünya petrol piyasasını etkileyecek çapta önemli değişiklikler olmuştur. 1950'lerde Orta Doğu'da yaygın-

115. Lubell, *op. cit.*, s. 13, Fig. 1.

116. Bkz.: Hill, Vielvoye, *op. cit.*, s. 49-51; *PPS*, Vol. 23, No. 6 (June 1956), s. 202; *PPS*, Vol. 24, No. 2 (Feb. 1957), s. 63-64; *PPS*, Vol. 24, No. 3 (March 1957), s. 82; *PPS*, Vol. 24, No. 6 (June 1957), s. 209.

117. Süveyş'i derinleştirme ve genişletme tasarıları için bkz.: *PPS*, Vol. 24, No. 6 (June 1957), s. 228-229; *PPS*, Vol. 26, No. 6 (June 1959), s. 232; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 47 (Nov. 16, 1959), s. 143.

Yeni petrol boru-hatları döşeme konusundaki girişimler için bkz.: Huey Louis Kontanick, "Oil in World Politics", *Current History*, Vol. 33, 195 (Nov. 1957), s. 269-270; O'Connor, *World*, s. 367; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 35 (Aug. 24, 1959), s. 62-63. Bu tasarıları ikisi de, Irak-Türkiye ve İran-Türkiye arasında boru-hattı döşemeye ilişkin olanlardır.

118. Bu konuda bkz.: *PPS*, Vol. 24, No. 2 (Feb. 1957), s. 46-48; *PPS*, Vol. 24, No. 10 (Oct. 1957), s. 363 vd.; *PPS*, Vol. 26, No. 5 (May 1959), s. 187 vd.; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 35 (Aug. 24, 1959), s. 64; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 42 (Oct. 12, 1959) s. 103; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 53 (Dec. 28, 1959), s. 229-239; *Oil and Gas*, Vol. 58, No. 10 (March 7, 1960), s. 78-79.

laşan ve "50-50" olarak adlandırılan bu yeni tip ayrıcalık anlaşmalarının doğum yeri Güney Amerika'dır. İlk kez 1948'de Venezuela yabancı petrol şirketleri ile böyle bir anlaşma yapmış ve bu devleti Orta Doğu'da, 1950'de Suudi Arabistan, 1951'de Küveyt, 1952'de Irak, Bahreyn, Katar ve 1954'de de İran izlemişlerdir¹¹⁹.

Eski tip ayrıcalık anlaşmalarında devlet gelirleri yalnızca üretilen ham petrolün miktarı üzerinden alınan "royalty"lerden (*royalty*/ton veya varil) oluşurken; "50-50" anlaşmaları uyarınca, "royalty" artı % 50 gelir vergisi, şirketlerce devlete ödenmeye başlandı. "50-50" tipi anlaşmalar, büyük petrol şirketlerince, kârların devletle şirket arasında eşit olarak paylaşılmasını öngören bir "ortaklık anlaşması" tipi olarak tanıtılmak istenmiştir. Ancak, bu anlaşmalara göre, şirket kârlarının % 50'si devlete vergi olarak ödenmekte idi. Amerikan ve İngiliz vergi hukukunun iki kez vergilendirilmeyi engellemek amacıyla güden kuralları, yabancı bir ülke tarafından vergilendirilen şirketlerin, kendi ülkelerinde yeniden vergilendirilmemelerini öngördüğünden, yeni tip anlaşmalar şirketleri hiç bir zarara sokmuyordu. Yalnızca, daha önce şirketlerin uyrukluk devletlerine ödedikleri vergiler, artık petrolün üretildiği ülkenin devletine veriliyordu. Şirketlerin bu yeni tip anlaşmaları kolayca kabul etmelerinde en önemli etken, yeni düzenlemelerin kendilerine önemli bir kayıp getirmemesiydi.¹²⁰ "50-50" anlaşmalarında yalnızca bir vergilendirme-vergilendirilme ilişkisi söz konusu olduğu için, bu anlaşmalar birer "ortaklık anlaşması" olarak nitelendirilemez. Bu anlaşmalara "ortaklık anlaşması" denilebilmesi için, vergilendiren her devletle vergilendirilen her şirket arasında ortaklık ilişkisi olduğunu varsaymak gereklidir.¹²¹

1950'lerde başlayıp, 1960'larda Orta Doğu'da yaygınlaşan bir başka önemli olgu ise, ulusal petrol şirketlerinin kurulmasıdır. Ulusal şirketlerin ilki, 1954 Konsorsiyum Anlaşması'nın ardından İran'

119. Venezuela'nın yaptığı "50-50" Anlaşması için bkz.: Fanning, *op. cit.*, s. 109-110; Stocking, *op. cit.*, s. 150-151; PPS, Vol. 18, No. 9. (Sept. 1951), s. 284-286; PPS, Vol. 19, No. 1 (Jan. 1952), s. 3-4; PPS, Vol. 19, No. 2 (Feb. 1952), s. 41-43; PPS, Vol. 19, No. 10 (Oct. 1952), s. 356.

120. Bu konuda bkz.: Tanzer, *op. cit.*, s. 62; Mikesell, *et. al.*, *op. cit.*, s. 219-221; Sotchi, *op. cit.*, s. 147-150; Helmut J. Frank, *Crude Oil Prices in the Middle East*, New York, Praeger, 1966, s. 173-175. Özellikle petrol şirketlerinin A.B.D. ve İngiltere'de vergilendirilmemesi ile ilgili olarak bkz.: PPS, Vol. 19, No. 10 (Oct. 1952), s. 353-355.

121. Stocking, *op. cit.*, s. 163.

da kurulmuş ve 1957 Petrol Yasası ile yeni bir nitelik kazanmıştır.¹²² Bu örneği 1960'larda öteki petrol ihracatçısı ülkeler izlemişlerdir. Orta Doğu'daki ulusal petrol şirketlerinin iki önemli işlevi olmuştur: İlkin, bu şirketler, devletlere "50-50" tipi anlaşmalarından daha çok gelir sağlayacak yeni "ortaklık" anlaşmalarına taraf olmuşlardır. İkincisi, bu şirketler, eski ayrıcalık alanlarının daraltılmasından sonra açılan alanlarda ham petrol üretmeye başlamışlar ve ayrıca da ulaşım ve pazarlama alanlarında deneyler edinerek dünya petrol piyasasına girmeye başlamışlardır. Bu deneyler giderek devletlerin ülkelerindeki petrol kaynaklarını tümüyle denetleyebilmelerine olanak sağlayacak bir birikim yaratmıştır.¹²³

1950'lerin ikinci yarısında, Orta Doğu'da "50-50" anlaşmalarından değişik nitelikte yeni anlaşmalar yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde Orta Doğu'ya girmek isteyen "bağımsız" petrol şirketleri¹²⁴, eski tip ayrıcalık anlaşmalarından tümüyle değişik nitelikte anlaşmalara razı olmuşlardır. Bu yeni tip anlaşmalara göre, yabancı şirket ile ayrıcalığı veren devletin eşit paylarla ortak olduğu bir üretici şirket kurulmakta ve ayrıcalık bu şirkete verilmekteydi. Devlet, üretici şirketteki yarı payı dolayısıyla kârın yarısını aldıktan başka, yabancı şirketin payına düşen net gelirin de yarısını vergi olarak aldığından, bu tip anlaşmalarla devlete kârdan düşen pay % 75'i bulmaktaydı. Bundan başka, bu anlaşmalarda, eski ayrıcalık anlaşmalarına göre yürürlük süreleri kısa ve ayrıcalık alanları dar tutulmuştu; tüm araştırma masraflarını yabancı şirketler yüklenmekteydi ve bu şirketler ülkede bazı petrol-kimyasal yatırımlarla yükümlü tutuluyorlardı.¹²⁵

Ayrıcalık anlaşmalarındaki bu değişiklikler ve üretim artışı dolayısıyla 1948-1960 döneminde Orta Doğu devletlerinin yıllık petrol gelirleri on kat artarak 1960'da, 1,400 milyon dolara ulaşmıştır.¹²⁶

122. 1957 İran Petrol Yasası ile ve ulusal şirket (*National Iranian Oil Company*) ile ilgili olarak bkz.: *PPS*, Vol. 24, No. 10 (Oct. 1957), s. 359 vd.; Shwadran, *op. cit.*, s. 157-158; Longrigg, *op. cit.*, s. 285-290.

123. Issawi, *op. cit.*, s. 36.

124. "Bağımsız" şirketler, 7 büyük petrol şirketinin dışında kalan şirketlere verilen addır. Bu şirketlerle ilgili olarak bkz.: *Infra.*, İkinci Bölüm, III-A-1.

125. Bu tip anlaşmalar için bkz.: J.E. Hartshorn, *Oil Companies and Governments*, London, Faber and Faber, 1967, s. 317-319; Issawi, *op. cit.*, s. 36-37; Stocking, *op. cit.*, s. 165-166; O'Connor, *World.*, s. 296-297; W.D.P., "New Oil agreements in the Middle East", *The World Today*, Vol. 14, No. 4 (April 1958), s. 135-143.

126. 1948'de bu rakam 150 milyon dolar dolayında idi. Bkz.: Issawi, *op. cit.*, s. 32-34.

Ancak, ayrıcalık anlaşmalarındaki değişikliklerin en önemli etkisi, 1960'larda yabancı şirketler-petrol ihracatçısı devletler ilişkileri üzerinde görülmüştür. Eski ayrıcalık anlaşmalarına göre devletler üretilen ham petrol miktarı üzerinden gelir sağladıklarından, yalnızca "ne kadar" petrol üretildiği ile ilgili olmuşlardır. Oysa, yeni tip anlaşmalar, devletlere, yabancı şirketlerin net kârları üzerinden gelir sağlamaya başladığı için, artık devletlerin yabancı şirketlerin petrolü "kaçı mal edip, kaçını sattığı" ile de ilgilenmesi gerekmektedir. Bu ise, devletlerin uluslararası petrol piyasasında belirlenen fiyatlara karşı duyarlı olmasına yol açmıştır¹²⁷. 1950'lerin sonunda, petrol ihracatçısı devletlerin düşen petrol fiyatlarına tepki göstermelerinin ve ortak girişimlerde bulunmalarının en önemli nedenlerden biri de, petrolden sağlanan devlet gelirinin yalnız miktara değil, fiyata da bağlanmış olmasıdır.

III. ULUSLARARASI PETROL PİYASASININ YENİ GÖRÜNÜMÜ

A- Uluslararası Petrol Piyasasının Yeni Etmenleri

1. "Bağımsız" Şirketler

1945'e dek uluslararası petrol piyasasında "yedi büyük" petrol şirketinin kesin egemenliği sürmekte ve Güney Amerika ve Orta Doğu'daki tüm ayrıcalık alanlarını bu şirketler denetimleri altında bulundurmaktaydılar. Oysa İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, özellikle 1950'lerde, "yedi büyük" şirketin dışındaki "bağımsız" şirketler de Güney Amerika ve Orta Doğu'da ayrıcalık alanları sağlamış, üretime başlamış ve dünya petrol piyasasını etkiler duruma gelmişlerdir. "Bağımsız" şirketler, özel şirketler ve devlet kuruluşları olarak iki ayrı kümede incelenebilir.

Özel "bağımsız" şirketler içinde Orta Doğu petrolleri ve dünya piyasası üzerinde en etkin olanlar, Amerikan şirketleridir. Bu şirketler, Amerika Birleşik Devletleri'nde fiyatların düşmesini engellemek için uygulanan üretim denetlemesi yüzünden ve düşük maliyetli ham petrol üretebilmek için, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Güney Amerika ve Orta Doğu'da ayrıcalık alanları aramaya başlamışlardır. 1948 Haziran'ında *American Independent Oil Company*, Küveyt'in 'Taraflısız Bölge'deki alanında elde ettiği ayrıcalık ile 1953'de üretime geçmiştir. 1949'da *Getty Oil Company* Suudi Arabistan'da bir ay-

¹²⁷ Hartshorn, *loc. cit.*, s. 317; Stocking, *op. cit.*, s. 209; Frank, *op. cit.*, s. 158.

ricalık sağlamıştır¹²⁸. Dokuz Amerikan “bağımsız” şirketi 1954 İran Konsorsiyum Anlaşması’nda % 5 payla yer almışlardır¹²⁹. Güney Amerika’da da benzer bir gelişim olunca, 1945’te 28 Amerikan petrol şirketi 78 yabancı ülkede faaliyet gösterirken, 1958’de 190 Amerikan petrol şirketi 91 yabancı ülkede üretimde bulunmaya başlamıştır¹³⁰.

İkinci Dünya Savaşı’nın ertesinde Japon ve Fransız şirketleri de Orta Doğu’ya ve dünya pazarlarına girmişlerdir. 1950’lerin sonlarında, Japon Hükümetinin siyasal ve parasal desteği ile bazı Japon petrol şirketleri Basra Körfezi’nde petrol üretmeye başlamışlardır¹³¹. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Orta Doğu’ya girmiş bulunan ve 1960’larda “yedi büyük” şirketin yanında sekizinci büyük şirket olarak anılacak olan *Compagnie Française des Pétroles*, 1950’lerde Orta Doğu’daki faaliyetine hız vermiş ve Kuzey Afrika’dan başka Basra Körfezi’nde de girişimlerde bulunmuştur¹³².

İtalyan *Ente Nazionale Idrocarburi* (E.N.I.) grubu ile Fransız *Régie Autonome des Pétroles* (R.A.P.) ve *Bureau de Recherches de Pétroles* (B.R.P.), bu dönemde Orta Doğu’ya ve dünya pazarlarına giren en önemli devlet şirketleri olmuşlardır. R.A.P. ve B.R.P., özellikle Kuzey Afrika’daki girişimleriyle giderek önem kazanmışlar ve 1960’larda da bu durumlarını korumuşlardır¹³³.

Kuşkusuz, 1950’lerde dünya petrol piyasasını en çok etkileyen devlet şirketi E.N.I. olmuştur. E.N.I., İtalya’ya enerji sağlamayı başlıca amacı sayarak, hem İtalya’nın ithal ettiği ham petrolü ucuzlaştırmaya, hem de Orta Doğu’daki petrol alanlarından yararlanmaya çalışmıştır. Bunun için, 1950’lerde Sovyetler Birliği ile takas anlaşmaları yaparak ucuz petrol ithal eden E. N. I., bir yandan da Orta

128. Fañning, *op. cit.*, s. 238-241.

129. Longrigg, *op. cit.*, s. 278-279. Bu dokuz şirket şunlardır: *American Independent Oil Company, Richfield Oil Corporation, Standard Oil of Ohio, Getty Oil Company, Signal Oil and Gas Company, Atlantic Refining, Hancock Oil Company, Tidewater Oil Company, San Jacinto Petroleum Corporation.*

130. Stocking, *op. cit.*, s. 404. Güney Amerika’daki durum için bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 406-410. Amerikan “bağımsız” şirketlerinin genel durumu için bkz.: Durand, *op. cit.*, s. 78-79.

131. Bu konuda bkz.: PPS, Vol. 26. No. 7 (July 1959), s. 255-259; *Oil and Gas*, Vol. 58, No. 7 (Feb. 15, 1960), s. 82.

132. Durand, *op. cit.*, s. 76-77. C.F.P., 1968’de üretimini 45 milyon tona ulaştırmış, 8. büyük şirket durumuna gelmiştir. Bkz.: Durand, *op. cit.*, s. 77.

133. Bu konuda bkz.: Durand, *op. cit.*, s. 80-81. 1966’da birleşen R.A.P. ve B.R.P., E.R.A.P. adıyla anılmaya başlanmıştır.

Doğu devletlerine o günlere dek görülmemiş derecede iyi koşullar sağlayan anlaşmalara girişerek, bu bölgede ham petrol üretmeye başlamıştır. *E.N.I.*'nin tüm bir girişimlerinde başarılı olmasında yetenekli ve yaratıcı yönetici Enrico Mattei'nin payı büyük olmuştur. Orta Doğu devletlerine yaptığı önerilerle, "50-50" anlaşmaları düzenini yıkarak devletlere % 75 kâr sağlayan ortaklık anlaşmaları çıkırını açan *E.N.I.*, ürettiği ham petrolü satabilmek için de, petrol ithal eden az gelişmiş ülkelerle, bu ülkeler için çok elverişli koşulları içeren anlaşmalar yapmıştır¹³⁴.

Özel ya da devlet kuruluşu olan bu "bağımsız" şirketlerin önemli petrol bölgelerinde ve dünya pazarlarına girmeleri, dünya petrol piyasasında önemli sonuçlar doğurmuştur. Orta Doğu'da düşük maliyetli ham petrol üretebilen bu bağımsız şirketlerin, 1950'lerde, Amerika Birleşik Devletleri dışında pazarlama olanakları çok kısıtlıydı. Oysa, büyük şirketlerin pazarlama ağları tüm dünyayı kapsıyordu ve tüm dünya talebini karşılayabilecek kadar petrol üretme olanakları vardı. Geleneksel olarak, tüketici ülkelerde ham petrolü işletme ve pazarlama alt yapısı kurularak pazar elde edilmekte iken, bu yol "bağımsız" şirketler için uzun süreli ve pahalı oluyordu. Bu yüzden, "bağımsız" şirketlerin pazar elde edebilmeleri için tek yol kalyordu: Fiyatları düşürmek¹³⁵. "Bağımsız" şirketlerin bu düşük-fiyat politikası, 1950'lerin sonunda ortaya çıkan "fiyat bunalımı"nın önemli bir unsurunu oluşturmuştur.

"Bağımsız" şirketlerin dünya petrol piyasasında etkin olmalarının bir başka önemli sonucu da, ihracatçı devlet -ayrıcılık sahibi şirket ilişkileri üzerinde görülmüştür. Güney Amerika ve Orta Doğu'daki "bağımsız" şirketlerin ayrıcalık ve ortaklık anlaşmaları yapmalarından sonra, bu bölgelerdeki şirket sayısı ile birlikte çıkarlarının farklılığı da artmıştır. Böylece, daha önceleri aralarındaki pazarlıkların ertesinde sağlam bir "cephe" oluşturabilen büyük petrol şirketleri, devletler karşısındaki bu güçlü durumlarını yitirmişlerdir. Buna, "bağımsız" şirketlerin çıkarlarının, büyük şirketlerin tersine önemli bir dönemi de yardımcı olmuştur¹³⁶.

2. Sovyetler Birliği'nin Petrol Politikası

Sovyetler Birliği'nin 1940'da 31 milyon ton olan petrol üretimi,

134. *E.N.I.* ve Mattei ile ilgili olarak ve bu şirketin Orta Doğu'daki girişimleri için Howard Dow Votaw, *The Six Legged Dog: Mattei and ENI - A Study in Power*, Berkeley, University of California Press, 1964, *passim* ve özellikle s. 55-57, 75-82; Tanzer, *op. cit.*, s. 38-39.

135. Tanzer, *op. cit.*, s. 36-37.

136. Stocking, *op. cit.*, s. 406.

savaş dolayısıyla oldukça düşmüş ve 1945'de ancak 19 milyon ton olmuştur. Savaş ertesinde giderek artan Sovyet petrol üretimi, 1950'de 38 milyon tona, 1959'da ise 129,5 milyon tona ulaşmıştır. Sovyetlerin dünya üretimindeki payı 1950'de % 5,5 iken, 1959'da % 13'e ulaşmıştır. 1960'a gelindiğinde ise, Sovyetler Birliği 148 milyon ton ile en çok petrol üreten ikinci ülke durumuna gelmiştir¹³⁷.

Savaş öncesindeki en yüksek noktasını 1932'de 6 milyon ton ile bulan Sovyet petrol ihracatı da, savaş dolayısıyla durmuş ve bu devlet ancak 1951'de yeniden petrol ihraç etmeye başlamıştır. 1951'de 1 milyon ton olan Sovyet petrol ihracatı, 1958'de 18 milyon tonu ve 1959'da da 20 milyon tonu bulmuştur¹³⁸.

Sovyet ihracatının bu denli kısa sürede büyük boyutlara ulaşmasında, dünya petrol talebinin artması kadar, Sovyetlerin ihracat yöntemlerinin özellikleri de etkin olmuştur. Sovyetler Birliği, 1950'lerde, petrol şirketlerinden daha düşük fiyata petrol satarak, takas ve kredi anlaşmalarıyla alıcılara elverişli koşullar sağlayarak dünya pazarlarına girebilmiştir¹³⁹. Sovyetler, önceleri daha çok Doğu Avrupa'nın gereksinmesini karşılarlarken, 1950'lerin ikinci yarısında, Batı Avrupa, Japonya ve Üçüncü Dünya ülkelerine de önemli miktarda petrol ihraç etmeye başlamıştır¹⁴⁰.

Sovyetlerin, düşük fiyatla, takas ve kredi anlaşmalarıyla petrol satmaktaki güdülerinin ticari mi, yoksa siyasal mı olduğu tartışılmıştır. Sovyetlere göre, 1950'lerde alıcılara tüm bu iyi koşulları sağlayarak petrol satmalarının nedeni, dünya pazarındaki eski yerlerini sağlamak istemeleridir ve fiyatları düşük saptamaları ise, yalnızca "afişe fiyat" gibi yapay bir olgudan hareket etmemelerindedir¹⁴¹.

137. Sovyetler Birliği'nin 1950'lerdeki petrol üretimiyle ilgili olarak bkz.: Walter Z. Laqueur, *The Struggle for the Middle East, The Soviet Union in the Mediterranean*, 1958-1968, New York, Macmillan, 1969, s. 119; *PPS*, Vol. 18, No. 3 (March 1951), s. 74; *PPS*, Vol. 19, No. 3 (March 1952), s. 97; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 43 (Oct. 19, 1959), s. 100-101., *Oil and Gas*, Vol. 58, No. 18 (May 2, 1960), s. 90-91.

138. Sovyetler Birliği'nin 1950'lerdeki petrol ihracatı için bkz.: Laqueur, *loc. cit.*, s. 119; *PPS*, Vol. 20, No. 8 (Aug. 1953), s. 281-282; *PPS*, Vol. 24, No. 1 (Jan. 1957), s. 7-8; *PPS*, Vol. 24, No. 3 (March 1959), s. 109-110; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 40 (Sept. 28, 1959), s. 69; *Oil and Gas*, Vol. 57, No. 47 (Nov. 16, 1959), s. 124-125; *Oil and Gas*, Vol. 58, No. 13 (March 28, 1960), s. 117; *Oil and Gas*, Vol. 58, No. 13 (March 28, 1960), s. 90-91.

139. Stocking, *op. cit.*, s. 410-411.

140. Sovyetler Birliği'nin belirli ülkelere olan ihracatı için bkz.: O'Connor, *World*, s. 389-390.

141. Bu Sovyet görüşü için bkz.: *Ibid.*, s. 381; Stocking, *op. cit.*, s. 411. "Afişefiyat", yalnızca, ayrıcalıklı şirketlerle, ayrıcalıkları veren devletler arasındaki ilişkilerde vergilendirmeye esas alınan "itibari" fiyattır.

Öte yandan, 1950'lerdeki Sovyet petrol ihracat politikasının, bu devletin tarafsız ve Batı'ya bağlı devletlerdeki etkinliğini arttırmak ve Batı etkinliğini azaltmak amacı ile koşut bir "petrol saldırısı" olduğu öne sürülmüştür. Bu görüşü güçlendiren bir olgu, Sovyetlerin "ucuz petrol" politikasının yalnızca Batı Avrupa, Japonya ve Üçüncü Dünya ülkelerine yönelmiş olmasıdır. Gerçekten, Sovyetler Birliği 1950'lerde, Doğu Avrupa'daki sosyalist devletlere aynı elverişli koşulları sağlamaksızın daha yüksek fiyata petrol satmaya devam etmiştir¹⁴². Ancak, Sovyetlerin bu "ucuz petrol" politikası kısa dönemde kârlı olmasa bile, ileride pazar elde etme olanağı verdiği için kâr getirebilecekti. Ayrıca, Sovyetler Birliği bu yolla önemli miktarda döviz de elde edebildiği için, bu dönemdeki Sovyet petrol politikasını ticari güdülerden bağımsız olarak ele almak da yanlış olacaktır¹⁴³.

Sovyetler Birliği'nin bu politikasının altında yatan güdüler ne olursa olsun, 1950'lerde bu devletin petrol ihracatını kısa sürede arttırması, dünya petrol piyasası açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. 1950'lerin sonunda petrol fiyatlarının düşmesine neden olan önemli etkenlerden biri de, Sovyetlerin ucuz fiyata ve giderek artan oranlarda petrol ihraç etmesi olmuştur. Sovyetler Birliği'nin bu petrol politikası, petrol fiyatlarının düşmesinden hoşnut olmayan petrol ihracatçısı devletler kadar¹⁴⁴, büyük petrol şirketlerinin de tepkisini çekmiştir. Özellikle 1960 yılının başında yapılan İtalyan-Sovyet anlaşmasına tepki gösteren şirketler, bu anlaşmayla Sovyetler Birliği'nin İtalyan pazarına girmesinin bir N.A.T.O sorunu olarak ele alınmasını istemişlerdir¹⁴⁵. Ayrıca, büyük petrol şirketleri, ihracatçı ülkelerin karşı koymasına rağmen fiyatları düşürürken, bu devletlere, Sovyetler Birliği'nin petrol politikasını, fiyatların düşürülmesi için yeterli bir neden olarak da göstermek istemişlerdir¹⁴⁶.

3. Amerika Birleşik Devletleri'nde İthal Kotaları ve Sonuçları

Amerika Birleşik Devletleri, yabancı ülkelerdeki girişimleri konusunda, uyrukluğunda olan büyük petrol şirketlerinden siyasal desteğini esirgememiş, uluslararası alanda bu şirketlerin çıkarlarını

142. Bu konuda bkz.: Laqueur, *loc. cit.*, s. 120-121; Stocking, *op. cit.*, s. 196-197.

143. Laqueur, *loc. cit.*, s. 120.

144. Venezuela ve Suudi Arabistan'ın bu konudaki tepkileri için bkz.: O'Connor *World*, s. 380.

145. Bkz.: *Ibid.*, s. 391-392, 410-411.

146. Laqueur, *loc. cit.*, s. 121.

kollamıştır¹⁴⁷. Ancak, Amerikan iç piyasasında faaliyet gösteren başka, daha küçük şirketler de Amerikan yönetimi ile iç siyasa ile ilişkin bağlara sahip bulunduğu için, Amerikan yasama ve yürütmesi, iç pazarlar üzerinde büyük şirketler ile “bağımsızlar”ın çekişmesinde, büyüklerle yandaş olmamıştır. Gerçekten, Amerika Birleşik Devletlerinde, 1890’da *Standard Oil of California*’yı hedef olan *Sherman Act* ile başlayan tekel-karşıtı politika, 1950’lerde de etkinliğini sürdürmüştür. Amerikan yönetiminin, tekel-karşıtı uygulamalarla büyük petrol şirketlerinin ülke içinde tekelleşmelerini engellemesine rağmen¹⁴⁸, 1940’lardan itibaren, büyük şirketlerin yabancı ülkelerde ürettikleri petrolü Amerika Birleşik Devletleri’ne ithal etmeleri sorun yaratmaya başlamıştır. İthalatta gümrük vergilerinin çok düşük olması yüzünden “büyükler”in ülkeye rahatça “yabancı petrol” sokabilmeleri, yalnızca iç piyasada faaliyet gösteren “bağımsız” şirketleri tedirgin etmeye başlamıştır.

1930’lardan başlayarak uygulanan “üretim bölüştürülmesi” sistemi ile Amerika’daki üretimin denetlenmesiyle, iç talep ve arz dengelenmiş ve bunun sonucu olarak da, petrol fiyatları yüksek tutulabilmiştir. Fiyatların böyle tutulması düşük verimli, marjinal kuyulardan petrol üretilmesini olanaklı kılmıştır. Ancak, yine aynı olgu, büyük şirketlerin yabancı ülkelerde düşük maliyetle üretip, ucuza ulaştırarak ve önemsiz bir ithalat vergisi ödeyerek Amerika Birleşik Devletleri’ne soktukları petrolden yüksek kârlar elde etmelerine de neden oluyordu¹⁴⁹. Böylece, büyük şirketler giderek daha çok petrol ithal etmişler ve yabancı ülkelerde ucuza petrol üretme olanaklarına sahip olmayan “bağımsız” şirketleri güç durumda bırakmışlardır.

1948’de tüm Amerikan tüketiminde ithal edilen petrolün payı % 8 iken, 1954’de bu oran % 11’e yükseldi¹⁵⁰. İthalatın daha sonraki yıllarda da yükselmesi üzerine, 1957 yılında Eisenhower yönetimi, konuyu bir ulusal güvenlik sorunu olarak ele alıp şirketlerden

147. Bkz.: *Supra*, Birinci Bölüm, I-C-1.

148. A.B.D.’de büyük petrol şirketlerini hedef alan tekel-karşıtı (anti-tröst) uygulamaları ilgili olarak bkz. Normal Medvin, *The Energy Cartel-Who Runs the American Oil Industry*, New York, Vintage Books, 1974, s. 6-10.

149. Bkz.: Frank, *op. cit.*, s. 159.

150. *PPS*, Vol. 26, No. 4 (April 1959), s. 129; Durand, *op. cit.*, s. 68.

151. Stocking, *op. cit.*, s. 412; *PPS*, Vol. 24, No. 9 (Sept, 1957), s. 322-323. Daha önce de, 1951 yılında, Amerikan Temsilciler Meclisi’ne sunulan ve ithalatı “zorunlu kısıtlama”yı öngören bir yasa önerisi, bir oy farkla reddedilmişti. Bkz.: Frank, *op. cit.*, s. 161.

ithalatı gönüllü olarak kısıtlamalarını istedi¹⁵¹. Buna karşın, ithalat yine de yükselmeye devam ederek, 1958'de, 1954 yılına göre 32 milyon ton arttı ve 85 milyon tona ulaştı¹⁵². Bunun üzerine 10 Mart 1959'da Eisenhower'in bir kararnamesiyle "zorunlu kısıtlama" uygulamaya kondu. Buna göre, ham ve işlenmiş petrol için, yerli üretime bağlanan ve yerli rafineri şirketlerine bölüştürülen bir "devre-dilebilir" ithalat kotası sistemi uygulanacaktı¹⁵³.

"Zorunlu kısıtlama"nın dünya petrol fiyatları üzerinde önemli sonuçları olmuştur. 1950'lerde yabancı petrol alanlarında girişimlerde bulunmaya ve petrol üretmeye başlamış bulunan Amerikan "bağımsız" şirketleri, "zorunlu kısıtlama" nedeniyle Birleşik Devletler'e sokamayacakları ham petrol için başka pazarlar aramak zorundaydılar. Ancak, "büyükler"ın elindeki pazarlara girebilmeleri için fiyatları düşürmeleri gerekiyordu¹⁵⁴. Ayrıca, Amerikan pazarının, dünya pazarından ithalat kotalarıyla ayrılması, fiyatlar konusunda önemli bir değişiklik getiriyordu: Artık, Orta Doğu petrolünün fiyatının saptanmasında Amerika'daki petrol fiyatlarının esas alınmasını gerektiren nedenler ortadan kalkıyordu¹⁵⁵. İşte, Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanmaya başlanan zorunlu ithalat kısıtlaması, yarattığı bu iki önemli gelişme nedeniyle, 1959 ve 1960'da petrol fiyatlarının düşmesini etkilemiştir.

B- Petrol Fiyatlarının Düşmesi: O.P.E.C.'e Doğru

1945'ten sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde petrol talebinin artması, başka bölgelerden bu bölgelere gönderilen petrol miktarının da artmasına yol açmıştır. Orta Doğu petrolünün Batı Avrupa ve Birleşik Devletler pazarlarına daha çok akması için, Orta Doğu petrolünün fiyatının indirilmesi gerekmiştir. 1948-1949 döneminde Orta Doğu petrolünün fiyatı ortalama 2.20 dolardan 1.70 dolara indirildikten sonra, bu bölge petrolü ulaşım masraflarının da üstesinden gelerek, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne Batı Yarımküresi'nden gelen petrolle rekabet edebilmeye başlamıştır¹⁵⁶.

152. PPS, Vol. 26, No. 4 (April 1959), s. 127; Durand, *op. cit.*, s. 68.

153. Stocking, *op. cit.*, s. 412; Bu sisteme göre, Kanada ve Meksika'dan gelen petrol, kotalardan bağımsız tutuluyordu ve Venezuela'dan gelen petrol için de bazı tercihli uygulamalar konuyordu. Bkz.: Issawi, *op. cit.*, s. 16.

154. Bu konuda bkz.: *Supra.*, İkinci Bölüm, III-I.

155. Frank, *op. cit.*, s. 162-163.

156. Adelman, *op. cit.*, s. 134-138; Neil H. Jacoby, *Multinational Oil, A Study in Industrial Dynamics*, London, Macmillan Publishing Co., Inc., 1974, s. 220.

1949'dan 1957'ye dek geçen süre içinde, maliyetlerin süreklilik gösteren düşüklüğüne karşın, iki önemli fiyat artışı görülmüştür. Böylece, 1957'ye gelindiğinde, petrol fiyatları, 1949'a göre % 25 artmıştır.¹⁵⁷

1956 Süveyş Bunalımı'nın ertesinde, eski petrol alanlarının dışında da petrol üretimine geçilmesi, petrol piyasasına "bağımsız" şirketlerin girmesi ve Sovyetler Birliği'nin "blokdışı" ihracatını artırması, dünya petrol piyasasında bir arz-talep dengesizliği yaratmıştır. Talebin, arz kapasitesinden daha yavaş artması, sonunda petrol şirketlerinin kullanamadıkları bir "artık-kapasite"nin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁵⁸

Petrol piyasasındaki bu değişiklikler, petrol fiyatlarını da çok geçmeden etkilemiştir. Güney Amerika ve Orta Doğu petrolünün afişe fiyatları, petrol şirketlerince 1959 ve 1960'da önemli ölçüde indirilmiştir. 1960 Ağustos'unda, afişe fiyatlar 1953'dekinin de altına düşürülerek, 1957 fiyatlarına oranla % 15 indirilmiştir. Buna göre, örneğin, 1950'de 1.71 dolar, 1953'de 1.93 dolar, 1957'de 2.08 dolar olan Suudi Arabistan çıkışlı ham petrolün afişe fiyatı, 1959'da 1.90 dolar, 1960'da ise 1.80 dolara indirilmiştir.¹⁵⁹

1950'lerde ayrıcalık anlaşmalarında yapılan değişikliklerle, devlet gelirlerinin petrol fiyatlarına bağlanmış olduğu ve bu yüzden de ihracatçı devletlerin petrol fiyatlarındaki değişikliklere karşı duyarlı olmaya başladığı anımsanacak olursa, 1959-1960 fiyat indirimlerinin ihracatçı devletlerce neden tepkiyle karşılandığı anlaşılabilir. Petrol ihraç eden devletlerin fiyatların düşmesi karşısında önce tek tek gösterdikleri tepkiler¹⁶⁰, daha sonra bu devletlerin bir örgütte birleşmeleriyle sonuçlanmıştır.

157. 1949-1957 arasındaki fiyat artışlarıyla ilgili olarak bkz.: Adelman, *op. cit.*, s. 156-159.

158. 1959'da bölgelere göre dünya petrol üretimi ile üretim kapasitesinin karşılaştırılması için bkz.: Charles Issawi, Mohammed Yeganeh, *The Economics of the Middle Eastern Oil*, New York, Praeger, 1962, s. 164. 1959'da tüm dünya üretiminin, tüm dünya üretim kapasitesine oranı %76 idi. "Artık kapasite" ile ilgili olarak ayrıca bkz.: *PPS*, Vol. 26, No.5 (May 1959), s. 165-166; *Oil and Gas*, Vol. 57, No 53 (Dec. 28, 1959), s. 70 - 71.

159. 1959 ve 1960 daki petrol fiyatları ile daha önceki fiyatların karşılaştırılması, bölge ve kalite ayrıntılarıyla birlikte şu kaynaklarda bulunmaktadır: Jacoby, *op.cit.*, s. 224, Table 10; *PPS*, Vol. 26, No.3 (March 1959), s. 85-87.

160. Bu konuda ilk tepkiler Venazuela'dan gelmiştir. 1959'un Şubat ve Mart'ında İngiltere'yi, Mayıs ayında ise Amerika Birleşik Devletleri'ni Petrol fiyatlarıyla ilgili olarak resmen protesto eden Venezuela, 1960'da petrol şirketlerine karşı bir tavır almıştır. Bkz.: *Oil and Gas*, Vol. 58, No 11 (March 14, 1960), s. 117; Stocking, *op.cit.*, s. 151.

PETROL ÜRETİCİSİ DEVLETLERİN ÜSTÜNLÜKLERİNE DOĞRU (1960-1973)

I. ÜRETİCİ ÜLKELERİN TOPLU DEVİNİMİ: O.P.E.C.

Petrol ihraç eden ülkeler, 1950'lerde, ayrıcalıklı petrol şirketleriyle olan ilişkilerini birbirlerinden ayrı ve bağımsız yürütmüşlerdi. Oysa, 1960'larda, bu ilişkilerde ihracatçı ülkelerin toplu hareket edebildikleri görülür. Petrol şirketlerine karşı bir birlik oluşturma çabaları 1950'lerin sonunda Arap Petrol Konferansları ile başlamış bulunuyordu. Ancak, 1960'da kurulan O.P.E.C., petrol ihracatçısı ülkelerin birlikte hareket etmelerini sağlayan başlıca ve ilk güçlü uluslararası örgüt olmuştur.

A. OPEC'in Kuruluşu ve Yapısı

1959 ve 1960'da büyük petrol şirketlerinin petrolün afişe fiyatını düşürmelerinden en çok etkilenen petrol ihracatçısı ülke Venezuela idi¹. Bu nedenle, Venezuela, petrol ihraç eden ülkelerin petrol şirketlerine karşı bir "toplu pazarlık" örgütü kurmalarına onayak olmuştur.

Venezuela, 1959 baharından başlayarak, Orta Doğu'daki petrolcü ülkelere, ortak bir girişimi başlatmak üzere yaklaşmıştır. 1959 Nisan'ında Venezuela Madenler ve Hidrokarbonlar Bakanı Pérez Alfonso, Kahire'de İran, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Suudi Arabistan, Küveyt ve Irak yetkilileriyle görüşmeler yapmış ve bu devletler arasında bir "danışma komitesi" kurulmasını sağlamıştır. Bunu iz-

1. Venezuela'da petrolün maliyeti, Orta Doğu'ya göre oldukça yüksektir. Ayrıca, bu ülke üretimini yılda ancak % 3 artırabilirken, 1950'lerde bu oran Orta Doğu'da % 10-20³ yi bulmaktaydı. Böylece, petrol fiyatlarının düşmesi, Venezuela'nın petrolden elde ettiği geliri, önüne geçilmez biçimde azaltmaktaydı. Bkz.: Geoffrey Drayton, "The Travails of OPEC", *The World Today*, Vol. 19, No. 11 (Nov. 1963), s. 487.

leyen günlerde de, Alfonso ile Suudi Arabistan Petrol Bakanı Abdullah Tariki, ortak bir bildiriyle, Venezuela, Suudi Arabistan, İran, Küveyt ve Irak'ın katılacakları bir petrol anlaşmasının yapılması gerektiğini belirtmişlerdir².

8 Ağustos 1960'da petrol şirketlerinin Orta Doğu petrolünün afiyatını bir kez daha düşürmeleri, petrol ihracatçı ülkelerin bir örgütte birleşmelerine doğru gelişen süreci hızlandırmıştır³.

23 Ağustos'ta, Irak Petrol Bakanlığı, Suudi Arabistan, Küveyt, İran ve Venezuela temsilcilerini petrol fiyatlarını "tek yanlı olarak ve danışmadan" düşüren petrol şirketlerine karşı "ortak bir tavır" almak üzere, 10 Eylül'de Bağdat'ta toplanmaya çağırdı. Bağdat Konferansı'na katılan bu beş devlet, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (Organization of Petroleum Exporting Countries - O.P.E.C.) kurdular. Bu konferansta, ayrıca, şu üç önemli karar alındı: 1. Petrol fiyatlarını tek yanlı olarak düşüren şirketlere karşı çıkılması, 2. Fiyatlarını eski düzeyine çıkartılması için şirketlerin zorlanması, 3. Üye devletlerin, aralarında, fiyatların düşürülmesini engellemek üzere üretimi düzenleyici bir sistem kurmaya çalışmaları kararlaştırıldı⁴.

O.P.E.C. üyeleri, 16 Ocak 1961'de Karakas'ta ve 28 Ekim 1961'de Tahran'da İkinci ve Üçüncü Konferanslar'da biraraya gelerek, örgütün yapısını ve çalışma esaslarını düzenleyen kuralları saptadılar⁵. Bu toplantılarda kararlaştırıldığına göre, her üye devletten bir temsilcinin katılmasıyla oluşan ve yılda en az iki kez toplanması öngörülen Konferans, tüm üyelerin oybirliğiyle karar alabilecektir. Konferans, örgütün genel politikasını saptama ve Yönetim Kurulunun (Board of Governors) raporları ile önerileri üzerinde karar alma yetkileriyle donatılmıştır. Her kurucu devletten bir üyenin katılmasıyla oluşan Yönetim Kurulu'nun başkanı, aynı zamanda örgütün Genel Sekreteri'dir. Genel Sekreterlik ise, Teknoloji, Pazarlama, Üretim ve Maliye Yönetim, Halkla İlişkiler ve Yürütme bölümlerinden oluşmaktadır. Ayrıca, Sekreterliğe bağlı olarak bir Eşgüdüm Komisyonu ile bir Ekonomik Komisyon kurulmuştur. Örgütün uluslararası niteliğini sağlamlaştıırıp, korumak amacıyla, Genel Sekreterli-

2. Bkz.: Hirst, *op. cit.*, s. 107; Stocking, *op. cit.*, s. 351-352.

3. Shwadran, *op. cit.*, s. 506; Stocking, *op. cit.*, s. 350.

4. *Keesing's Contemporary Archives*, (bundan sonra *Keesing's*), s. 17862; Shwadran, *op. cit.*, s. 506.

5. *Keesing's*, s. 18865.

ğın, örgütün personelini, "uygun coğrafi dağılım"ı gözeterek seçmesi öngörülmüştür⁶.

Birinci Konferans'ta alınan bir karara göre, ham petrolün net ihracatçısı olan bir ülke, ancak tüm üyelerin onaylamasıyla örgüt üyeliğine kabul edilecektir⁷. 1961'den 1975'e dek, Katar, Libya, Endonezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Nijerya, Ekvador ve Gabon'un üyeliğe kabul edilmesiyle, 13 O.P.E.C. üyesi, dünya piyasasında yer alan tüm petrolün % 85'ini ihraç eder duruma gelmişlerdi⁸.

O.P.E.C.'in "sürekli, devletlerarası, siyasal-olmayan ve sınırlı üyeliğe sahip, ekonomik amaçlı bir örgüt"⁹ olarak ortaya çıkması, petrolden sağladıkları geliri artırmak amacıyla olan petrol ihracatçısı ülkelerin çabalarında bir dönüm noktası oluşturmuştur.

O.P.E.C., 1962 Kasım'ında Birleşmiş Milletler tarafından tanınmış ve 1955 Haziran'ında da Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Meclisi ile resmi ilişkisi kurulmuştur¹⁰.

B- O.P.E.C.'in Amaçları ve Politikası

1. Başlangıçta Saptanan Amaçlar

İlk Konferansta (Bağdat, Eylül, 1960), O.P.E.C., ilk amaç olarak fiyatların Ağustos 1960 öncesi dönemindeki düzeye çıkartılması için çalışılmasını kararlaştırmıştır. Bu amaca ulaşılması için, İkinci Konferansta (Karakas, Ocak, 1961), örgüt üyelerinin iki ay içinde Yönetim Kuruluna fiyatlar ve ülkelerindeki ayrıcalık anlaşmaları ile ilgili öneriler içeren raporlar vermeleri karara bağlanmıştır. Dördüncü Konferans (Cenevre, Nisan ve Haziran, 1962) daha kararlı bir biçimde, fiyat politikasının ilkelerini yeniden saptayarak üyelerine belirli görevler yüklemiştir: Fiyatların eski düzeyine çıkartılması için çalışmak, "royalty"lerin artırılmasını ve şirketlerce bir gider olarak gösterilmelerini, vergiden sayılmamalarını sağlamak ve "pa-

6. Örgütün yapısıyla ilgili olarak bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 345-355; K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 164-165, 321. Ekonomik komisyon 1964 yılının Aralık ayında kurulmuştur.

7. *Keesing's*, s. 17862.

8. Zuhayr Mikdashi "The OPEC Process", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 203. Örgütün üyelik durumuyla ilgili olarak bkz.: Shwadran, *op. cit.*, s. 510-511; *Keesing's*, s. 18863, 27355, 27529. Meksika'nın O.P.E.C.'e üye olmak istemesiyle ilgili olarak bkz.: *Ibid.*, s. 27396.

9. K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 162.

10. *Ibid.*, s. 165.

zarlama ödeneği" adı altında ayrıcalıklı şirketlere bir pay bırakma yükümlülüğünden kurtulmak. Bu Konferans, ayrıca, petrol fiyatlarının, üye ülkelerin ithal etmek zorunda oldukları mallarla bir en-dekse bağlanmasını da öngörmekteydi¹¹.

Petrol fiyatlarının düşürülmesine karşı bir tepki olarak doğan O.P.E.C., başlangıçta böylesine sınırlı amaçlar saptamıştı. Ancak, deneyimlerle gelişen örgüt, giderek amaçlarını ve politikasının alanını genişletmiştir.

2. Gelişen O.P.E.C. Politikası

a) Fiyatlar, Devlet Gelirleri ve O.P.E.C.

O.P.E.C., ilk döneminde, kuruluşunu izleyen Konferanslarda saptanan ilkeler doğrultusunda, fiyatların ve "royalty"lerin yükseltilmesi ve "pazarlama ödeneği"nin şirketlere ödenmemesi için çalışmıştır. Bu dönemde şirketler O.P.E.C.'i bir "toplu pazarlık örgütü" olarak tanımadıklarından, O.P.E.C. belirli üyelerini şirketlerle görüşmek üzere görevlendirmiştir. Ancak, örgüt üleriyle şirketler arasında yürütülen görüşmeler, gerek şirketler arasındaki ve gerekse de hükümetler arasındaki çıkar ve tavır farklılıkları dolayısıyla zorlu olmuş ve uzun sürmüştür¹².

1962'den 1964 sonuna dek süren pazarlıklarda, O.P.E.C. üyesi devletler ve şirketler arasında "royalty" sorunu ele alınmıştır¹³. Uzun görüşmeler sonuçsuz kalınca, 1964 Kasım'ında üyelerin bu konuyu şirketlerle ayrı ayrı çözmesi kararlaştırılmış ve Aralık 1964'de O.P.-E.C. üyeleri şirketlerle "royalty" konusunda anlaşmalar yapmışlardır. Bu anlaşmalara göre, "royalty"lerde varil başına 5 cent'lik bir artış sağlayan ihracatçı devletler, ilk istekleri olan 11 cent'lik bir artış elde edememişlerse de, şirketlere bir ölçüde olsun isteklerini kabul ettirebilmişlerdir¹⁴.

O.P.E.C.'in bundan sonraki başarısı, devletlerin şirketlere "pazarlama ödeneği" adıyla bıraktığı paydan kurtulmalarını sağlamak olmuştur. 1966 Nisanında Viyana'da toplanan O.P.E.C. Yürütme Ku-

11. *Keasing's*, s. 17862, 18865; Drayton, *op. cit.*, s. 488.

12. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 359-361.

13. "Royalty" konusundaki görüşmeler için bkz.: *PPS*, Vol. 30, No. 8 (Aug. 1963), s. 308; *PPS*, Vol. 30, No. 10 (Oct. 1963), s. 385; *PPS*, Vol. 30, No. 12 (Dec. 1963), s. 467; *PPS*, Vol. 31, No. 8 (Aug. 1964), s. 309; *PPS*, Vol. 31 No. 9 (Sept. 1964), s. 322-324; *PPS*, Vol. 31, No. 10 (Oct. 1964), s. 385-386.

14. Stocking, *op. cit.*, s. 368-369, 379.

rule, tüm üye devletlerin şirketlere verdikleri “pazarlama ödeneği”-ni tümüyle kaldırmalarını karara bağlamıştır¹⁵. 1968 başına dek sürdürülen görüşmeler sonunda şirketler O.P.E.C.’in isteklerine boyun eğerek, pazarlama ödeneğinin kademeli olarak kaldırılmasını kabul etmişlerdir¹⁶.

Petrol ihraç eden ülkelerin petrol yasalarının ve petrol şirketlerinden alınan vergilerin hesaplanması için kullanılan yöntemlerin niteliği, bu devletlerin petrolden sağladıkları gelir açısından önemli sonuçlar doğuragelmıştır. O.P.E.C. içinde bu konuda da çalışmalar yapılmıştır. O.P.E.C.’in kuruluşuna dek her üretici devlet, vergilerini ayrı yöntemlerle hesaplıyordu. Bu durum, değişik nitelikteki ham petrolerin karşılaştırılmasını da güçleştirmekteydi. 1962’den başlayarak, O.P.E.C. yeni bir mali sistemi oluşturmaya çalışmıştır¹⁷. Ayrıca, 1964’den başlayarak, O.P.E.C.’in, üyelerinin bir-örnek petrol yasalarına sahip olmaları doğrultusunda çalışmalar yaptığı görülmektedir¹⁸.

O.P.E.C.’in başlangıçtaki en önemli amaçlarından biri, şirketlerden alınan verginin doğrudan doğruya, hiç bir kesinti yapılmaksızın “afişe fiyat”¹⁹ üzerinden hesaplanmasını sağlamak olmuştur. Bu amaç, “royalty” ve “pazarlama ödeneği” afişe fiyatlardan düşürülmeden vergi hesaplanması yapılmasını şirketler kabul ettiklerinde gerçekleştirilmiştir²⁰. Ancak, O.P.E.C.’in fiyatlara ilişkin en önemli amaçları, afişe fiyatların 1960 Ağustos’u öncesi düzeyine çıkartılması ve bu fiyatların, ithal malları ile bir indekse bağlanması olmuştur. Bu konuda O.P.E.C. devletlerinin şirketler karşısında 1970’lere gelinceye dek başarılı oldukları söylenemez²¹. O.P.E.C. üyelerinin fiyatlar konusundaki nihai amacı ise, fiyatlara ilişkin karar süre-

15. *Ibid.*, s. 379-380.

16. Anlaşmaların içeriği için bkz.: *PPS*, Vol. 35, No. 2 (Feb. 1968), s. 44-47. Abu Dahi ve Katar’ın anlaşmalarındaki bazı değişiklikler için bkz.: *PPS*, Vol. 35, No. 8 (Aug. 1968), s. 304.

17. 1972’de bu amaç gerçekleştirilmiştir. Bu konuda bkz.: Jean-Marie Chevalier, *Le Nouvel Esprit Pétrolier*, France, Calmann-Levy, 1973, s. 58-59; K.S. Sayegh, *op. cit.*, Appendix C (The Standardization of Tax Payment), s. 318-319.

18. Bkz.: *PPS*, Vol. 31, No. 11 (Nov. 1964), s. 407-410.

19. “Piyasa fiyatı”, “transfer fiyatı” ve “afişe fiyat” tanımları için bkz.: *Supra.*, Giriş Bölümü, Birinci Bölüm, II.; Chevalier *op. cit.*, s. 57-58.

20. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 442-443.

21. 1970’lere dek fiyatlar konusunda O.P.E.C. devletleri-şirketler ilişkilerindeki gelişmeler için bkz.: *PPS*, Vol. 30, No. 8 (Aug. 1963), s. 308; *PPS*, Vol. 31, No. 2 (Feb. 1964), s. 42-44; *PPS*, Vol. 36, No. 1 (Jan. 1969), s. 23-24.

cinde şirketlerin gerisinde kalmamak ve giderek bu konuda "karar-veren" durumuna gelmek olmuştur²². 1970'lerde O.P.E.C. fiyatlar konusundaki bu amaçlarına da ulaşabilmiştir.

b) Üretim Düzeyi ve O.P.E.C.

Arz fazlasını ortadan kaldırmak ve petrol fiyatlarına istikrar kazandırmak için üretim düzeylerinin denetlenmesi, ilk kez İkinci O.P.E.C. Konferansı'nın 13 sayılı kararında ele alınmıştır²³. Bu karara göre, O.P.E.C. Konferansı, Yönetim Kurulu'na petrol fiyatlarının adil bir biçimde belirlenmesinin sağlanması için üretim düzeyinin denetlenmesinin gerekip gerekmediği konusunda araştırmalar yapma görevi yüklemektedir.

O.P.E.C. içinde üretim düzeyinin denetlenmesi gerektiğini savunan ülke Venezuela olmuştur. Çünkü, bu ülke, daha önce de değinildiği gibi, fiyatların düşmesinden en çok zarar gören örgüt üyesi idi ve Orta Doğu ülkelerinin tersine, üretimini artırılabilir düzeyde rezervleri bulunmamaktaydı. Ocak 1961'deki İkinci Konferansın sonra uzun süre üretim düzeyi konusu O.P.E.C. örgütünde ele alınmamış, ancak Venezuela, İkinci Konferansın bu konuya ilişkin kararını öteki üyelere sürekli olarak hatırlatmaktan geri kalmamıştır²⁴.

Kasım 1964'te Jakarta'da toplanan Yedinci O.P.E.C. Konferansı, Venezuela'nın ısrarları üzerine, "gerekirse bir üretim düzeyini denetleme programı" hazırlamak üzere bir Ekonomik Komisyon kurulmasını kararlaştırmıştır. Ekonomik Komisyon ancak 1965 yılının Nisan ayında Cenevre'de toplanan Sekizinci Konferansta O.P.E.C.'in "sürekli ve uzmanlaşmış" bir organı olarak tanımlanmıştır²⁵.

Ekonomik Komisyonun çalışmalarını değerlendiren Dokuzuncu O.P.E.C. Konferansı (Temmuz 1965), "üye ülkelerin hükümetlerine bir üretim programı sunmayı" kararlaştırmıştır. Bu programın amacı, 1965 Temmuz'undan 1966 Haziran'ına dek, üye ülkeler için belirli artış yüzdeleri saptanarak, üretimin düzeyini, pazarın alış kapasitesine uydurmak olarak tanımlanıyordu²⁶. Bu programa göre,

22. Stocking, *op. cit.*, s. 417.

23. *Keesing's*, s. 18865.

24. Bkz.: Drayton, *op. cit.*, s. 488.

25. Stocking, *op. cit.* s. 383.

26. K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 315.

12 aylık dönemde O.P.E.C. üyeleri için şu artış oranları saptanmıştır²⁷: Endonezya % 10, İran % 17,5, Irak % 10, Küveyt % 6,5, Libya % 20, Katar % 32, Suudi Arabistan % 12 ve Venezuela % 3,3. O.P.E.C. üyelerinin tümü için üretim artış oranı % 10 oluyordu.

Ancak, O.P.E.C.'in üretim düzeyini denetleme çabalarının, daha ilk yılın sonunda başarısız olduğu görülür. 1966 yılında, Suudi Arabistan ve Libya üretimlerini öngörülen oranlardan daha fazla arttırırken, İran gibi bazı O.P.E.C. üyeleri de kendileri için saptanmış olan oranda üretim artışı sağlayamadıkları için ayrıcalıklı şirketleri suçluyorlardı²⁸. 1966 yılının Nisan ayında Viyana'da toplanan Onbirinci O.P.E.C. Konferansı, üretimi üye ülkelerin "ulusal çıkarları aleyhine" ayarlayan ayrıcalıklı şirketleri yeren ve örgütün, meşru ulusal çıkarlarını korumaya çalışan üyelerini tam anlamıyla destekleyeceğini belirten bir karar almıştır²⁹.

Böylece, başlangıçta üretimi belirli bir düzeyin üzerine çıkartmamak için başlatılan çalışmalar, sonunda üretimi belirli bir düzeyin altına düşürmemek için sürdürülmeye başlanıyordu. O.P.E.C.'in üretim düzeyine ilişkin amaçlarının böylesine tersyüz oluşu, o dönemde üyelerinin çıkarlarının bağdaşmamasından ileri geliyordu. Ayrıca, üretim düzeyinin denetlenmesi, belirli bir üretim artış oranının hedef olarak saptanması yerine, ancak, belirli üretim kotaları saptanarak mümkün olabilecekti. Oysa, böyle bir kota düzeninin hangi esaslara dayandırılacağı üye ülkelerin üzerinde anlaşamayacakları bir konu idi. Çeşitli O.P.E.C. toplantılarında, bazı üye ülkeler kotaların petrol rezervleri esas alınarak düzenlenmesini isterken, bazıları da "tarihsel" unsurların gözönünde tutulmasını istemişlerdir³⁰.

Böylece, O.P.E.C.'in üretim düzeyini denetleme çabaları başarısız olduktan sonra, örgüt Konferansının doğrudan bu konuyu ele almadığını, ancak "kaynakların korunmasını" hedef alan bazı kararlara vardığını görmekteyiz. Örneğin, Bağdat'ta, Kasım 1968'de toplanan Onyedinci Konferans, üretim koşullarının yakından denetlenmesi yolu ile petrol kaynaklarının korunmasını öngören bir kararı kabul etmiştir³¹.

27. *MEEES*, June 10, 1966, s. 1.

28. Bkz.: *Oil and Gas*, Nov. 28, 1966, s. 59; *MEEES, Supplement*, Dec. 6, 1966; *MEEES*, July 22, 1966, s. 4-5; *MEEES*, June 10, 1966, s. 1; *MEEES*, Dec. 2, 1966, s. 5. Ayrıca bkz.: *Milkenell, et. al.*, s. 225; *PPS*, Vol. 35, No. 4 (April 1968), s. 127-128.

29. K.S. Sayegh, *op. cit.* s. 317.

30. Bkz.: *Drayton, op. cit.*, s. 487-488.

31. *PPS*, Vol. 36, No. 1 (Jan. 1969), s. 23.

Bundan sonra, 1970 Sonbaharına gelinceye dek, O.P.E.C. ülkeleri üretim düzeyinin denetlenmesi sorununu görüşmemişlerdir. Ancak Eylül 1970'de toplanan Yirminci Konferans, 1971-1975 döneminde dünya petrol talebinde ortaya çıkacak artışları karşılayacak düzeyde "akılcı" bir üretim planının Ekonomik Komisyon tarafından hazırlanmasını öngören bir karar tasarısını kabul etmiştir³². Böyle bir planın uygulanması daha önce de değinilen engeller dolayısıyla, olası değildi. O.P.E.C. ülkelerinin üretim düzeylerini dilediklerince denetleyebilmeleri, şirket-devlet ilişkilerinin ve piyasa koşullarının buna izin verdiği 1971 ertesine rastlar. Bu tarihten önce üretimini kısımlayan O.P.E.C. üyesi, Libya'dır. Libya hükümeti, 1970 yılının Temmuz ve Eylül aylarında, şirketlerden üretimi önemli oranlarda kısımlarını istemiş ve buna şirketler boyun eğmişlerdir³³.

c) "Katılma", Ulusallaştırma ve O.P.E.C.

Öteden beri, petrol üreten ve ihraç eden ülkelerin başlıca sorunlarından biri, ülkelerinde petrol kaynaklarının sahipliği ve denetlenmesi ile ilgili olmuştur. 1940'larda ve 1950'lerde önce Latin Amerikada, sonra da İran'da ulusallaştırma denemeleri yapılmıştır. Ancak bu çalışmada da incelendiği gibi, İran'ın ulusallaştırma denemesi, çeşitli nedenlerle ve özellikle uluslararası alanda destek görmeyişinden ötürü başarısızlığa uğramıştır. 1960'larda, giderek güçlenen bir "toplu pazarlık" örgütü olarak beliren O.P.E.C.'te toplanan petrol ihracatçısı ülkeler, petrol kaynakları üzerindeki sahiplik ve denetim sorununu unutmuş değillerdi. Üstelik artık bu ülkelerin ayrıcalıklı şirketler ve bu şirketlerin uyrukluk devletleri karşısında yalnızlığı düşmelerini engelleyecek bir dayanışmaya yöneldikleri görülüyordu.

O.P.E.C. petrol kaynaklarını işleten şirketlerin sahipliğine devletlerin de "katılması" yolunda bir karar almadan önce, ilk adım Suudi Arabistan Petrol Bakanı Ahmet Zeki Yamani'den geldi. 1968 Yazında Beyrut Amerikan Üniversitesi'ndeki bir seminerde konuşan Yamani, Orta Doğu'daki büyük petrol şirketlerinin, üretici devletlerin de sahipliklerine "katılması"na razı olmaları gerektiğini bildirerek bunun son Arap-İsrail Savaşı ertesinde bölgede oluşan gerginlik dolayısıyla şirketlerin "barış içinde" işlerini yürütebilmeleri için gerekli olduğunu belirtiyordu. Yamani'ye göre, başlangıçta, sa-

32. PPS, Vol. 37, No. 9 (Sept. 1970), s. 318-320.

33. Bkz.: *Infra*, Üçüncü Bölüm, III-B.

hipliğe katılmanın oranı değil, böyle bir ilkenin herkesce kabul edilmesi önemliydi³⁴.

1968 Baharından başlayarak “katılma” konusunda O.P.E.C. çerçevesinde de çalışmalara başlanmıştır³⁵. Temmuz 1968’de Viyana’da toplanan XVI. O.P.E.C. Konferansı’nda yayınlanan bir bildiriyle O.P.E.C.’in “katılma” konusundaki amaçları belirleniyordu³⁶. Bildiride Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 25 Kasım 1966 tarih ve 2158 sayılı Kararı’na gönderme yapılarak ülkelerin doğal kaynakları üzerindeki vazgeçilmez ve sürekli egemenlik haklarını ulusal kalkınmaları için kullanmaları gerektiği belirtiliyor ve O.P.E.C. üyelerinin de petrol kaynakları açısından bu haklarını kullanmak istedikleri bildiriliyordu. Bu metinde ayrıca, örgüt üyesi ülkelerin petrol kaynaklarını en iyi biçimde kullanmaları için bu kaynaklar üzerinde tam bir denetim sağlamaları gerektiği kaydedildikten sonra, üye devletlerin çağrısıyla ülkeye gelen yabancı sermayenin de ancak ülke devletinin denetimi altında olmak koşuluyla yararlı bir biçimde petrol kaynaklarını işletebileceği belirtiliyordu. Son olarak da, bu ilkelere üye devletlerin petrol politikalarının esaslarını oluşturması tavsiye edilmektedir.

1969 Temmuz’unda Viyana’da toplanan XVIII. O.P.E.C. Konferansı’nda “katılma” konusu, gündemin en önemli maddesini oluşturuyordu. Üye ülkelerden çoğunluğu, “katılma”nın etkili olabilmesi için yalnızca üretim alanındaki faaliyeti değil, aynı zamanda, ham petrolün işlenmesi ve pazarlanmasını da kapsamaması gerektiğini belirtiyorlardı.³⁷

Ancak, O.P.E.C.’in “katılma” konusunda ayrıntıları belirleyen bir kararı yoktur. İleride değinileceği gibi, 1971’de örgütün gücünün belirginleştiği bir sırada, O.P.E.C. “katılma”ya ilişkin en açık kararını almıştır. Bu, 1971 Eylül’ünde Beyrut’ta toplanan XXV. O.P.E.C. Konferansı’nın 139 Sayılı Kararı’dır:

1. (T)üm üye ülkeler, bireysel ya da toplu olarak, petrol şirketleriyle (sahipliğe) etkin katılma amacıyla Bakanlar Komitesi’nin çizdiği çerçeve içinde görüşmeler başlatacaklardır ve 2. görüşmelerin sonuçları eşgüdümü sağlamak amacıyla Konferansa sunulacaktır. Bu görüşmelerin amacına ulaşmaması

34. Stocking, *op. cit.*, s. 444.

35. Bkz.: *PPS*, Vol. 35, No. 5 (May 1968), s. 164-166.

36. Bildiri için bkz.: *PPS*, Vol. 35, No. 8 (Aug. 1968), s. 282-283.

37. *PPS*, Vol. 36, No. 8 (Aug. 1969), s. 282-284.

halinde, Konferans, ortak eylemle, (sahipliğe) etkin katılma amaçlarına ulaşılması için bir yöntem saptayacaktır³⁸.

“Katılma”, yalnızca pazarlık yoluyla fazla birşey elde edilemeyeceğine ve ulusallaştırmanın da tehlikeli ve pahalı bir yol olduğuna inanan devlet yöneticilerinin gözünde en iyi seçenek olmuştur³⁹. “Katılma”, bazı devlet yöneticilerine de bir ulusal saygınlık ve moral sorunu olarak görünmüştür. Bu yöneticiler, şirketlerin sahipliğine katılarak daha çok gelir elde etmekten çok bu katılmanın devlete ekonomik kaynaklar üzerinde daha etkin denetim sağlanmasıyla, egemenlik haklarınıu geçerli kılmasına önem vermişlerdir⁴⁰.

Ayrıca, “katılma”, devletler için, şirketlerle ortak olarak girecekleri dünya piyasasında değerli deneyimler edinerek ulusallaştırmaya hazırlanmayı kolaylaştırıyor ve şirketlerin denetlenmesini de kolaylaştırıyordu. Ancak ortaklık oranının ve kapsamının ne olacağı ve şirketlere ödenecek tazminatın miktarı gibi sorunları da “katılma” konusu birlikte getiriyordu.⁴¹

“Katılma” konusuna şirketler açısından bakıldığında, bu çözümün, şirketlere siyasal, ekonomik ve moral açılardan bir rahatlık sağladığı söylenebilir. Böyle bir çözüm yolu, şirketlere, ekonomik açıdan fazla kayıp verdirmeden “sömürücü görüntülerini yumuşatarak... ev sahibi ülke halkının duygularını okşayarak”⁴² daha rahat çalışma ortamı sağlayacak niteliktedir. Bunlara karşın, başlangıçta, şirketler “katılma” konusunda devletlere karşı direnmişler⁴³ ve bu alanda O.P.E.C. üyeleri ancak 1970’lerde olumlu adımlar atabilmişlerdir.

“Katılma”nın bir O.P.E.C. politikası olmasından sonra, 1969 ve 1970’de Cezayir ve 1970’de Libya’da bazı ham petrol üreticisi, rafineri sahibi ve pazarlamacı şirketlerin tümüyle ya da kısmen ulusallaştırıldığı görülmektedir⁴⁴. Bundan sonraki kesimlerde de ele

38. PPS, Vol. 38, No. 11 (Nov. 1971), s. 403.

39. K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 177.

40. Hirst, *op. cit.*, s. 52, 65.

41. Bu konuda bkz.: Issawi, *op. cit.*, s. 47-49.

42. Hirst, *op. cit.*, s. 71.

43. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 446-447.

44. Cezayir, 1969’da *Esso* ve *Mobil*’in ülkesindeki beş pazarlama ve rafineri şirketini, 1970’de dört yabancı ham petrol üreticisi şirketi (*Shell*, *Phillips*, *Elwerath* ve *AMIF*) ulusallaştırmıştır. Bkz.: *Oil and Gas*. Sept. 4, 1967 s. 92 ve PPS. Vol. 37, No. 7 (July, 1970), s. 260-261.

Libya hükümeti de, 1970’de *Shell*, *Esso* ve *AGIP*’in pazarlama şirketlerini ulusallaştırmıştır. Bkz.: PPS, Vol. 37, No. 8 (Aug. 1970), s. 279-281.

alınacağı gibi, Orta Doğu'da özellikle üretici ülkeler şirketler karşısında güç kazandıkça, ulusallaştırma ve sahipliğe "katılma" işlemleri yaygınlık kazanacaktır.

II. ARAP PETROL POLİTİKASI

A- Arap Petrol Kongreleri

1950'lerden başlayarak, Arap petrolünü tüm Arap devletlerinin ekonomik ve siyasal kullanımına açmak yolunda bazı girişimler görülmekteydi. Bu girişimler önceleri bazı Arap devletlerinin bireysel girişimleri, sonra da Arap Birliği (Arab League) içindeki bazı tasarımlar olarak görülmüştür.

Petrol ihraç etmeyen bir Arap devleti olan Suriye, 1957'de, öteki Arap devletlerine şu önerilerde bulunuyordu⁴⁵: Arap petrol gelirleri, Arap ülkeleri arasında endüstrileşme ve yaşam düzeylerini yükseltme gereksinimleri oranında bölüştürülmelidir; petrol ulaşım birimleri, petrol endüstrisinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmelidir.

Yine 1950'lerde, Arap Birliği'nin yöneticileri, sürekli olarak Arap petrolünü Arap Birliği'nin siyasal kanatları altına sokmaya çalışmışlardır. Ancak, petrol ihraç eden Arap devletleri de, yine sürekli olarak, bunun gerçekleşmesinden kaçınmışlardır. Arap Birliği'nin petrole ilişkin bir kurulu vardı ama, Suudi Arabistan ve Irak'ın "kıskançlıkla Arap Birliği önderi Mısır'ı petrol işinden uzak tutmaları dolayısıyla"⁴⁶ bu kurul iş göremiyordu.

1958 Temmuz'undaki yönetim değişikliğinden sonra, Irak'ın bu konudaki tutumunda bir değişiklik görülmektedir. Irak'a göre, birbirleriyle rekabet içinde oldukları varsayılan petrol şirketleri, aslında petrol üreten devletlere -ve dolayısıyla petrol üreten Arap devletlerine- karşı ortak bir cephe kurmuş bulunmaktaydılar ve bu nedenle de ortak bir devletler cephesinin de kurulması gerekmekteydi. Böyle bir gerçekten yola çıkan Irak hükümeti, 15 Ocak 1959'da Arap Birliği Ekonomik Konseyine şu önerilerde bulunuyordu⁴⁷: Tüm petrol üreten Arap devletlerinde bir yasal düzenleme birliğine geçilmesi; Arap petrol rezervlerinin üretim denetlenerek korunması, böylece fiyatların da yüksek tutulmasının sağlanması;

45. Hirst, *op. cit.*, s. 106.

46. Shwadran, *op. cit.*, s. 499-500.

47. Hirst, *op. cit.*, s. 107.

Arap devletleri arasında petrol teknisyenleri değişiminin sağlanması; Arap petrolünün yalnızca Arap devletlerinin topraklarından ulaştırılmasının sağlanması ve Arap Birliği çerçevesinde bir petrol Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulması.

Irak'ın bu önerisinden sonra, Arap Birliği Genel Yazmanlığı, Birlik üyelerinin yanı sıra, Küveyt, Bahreyn ve Katar'ı bir Arap Petrol Kongresi için toplanmaya çağırdı⁴⁸. 16-23 Nisan 1959'da Kahire'de toplanan Birinci Arap Petrol Kongresi'ne, Birleşik Arap Cumhuriyeti ile bozulan ilişkileri dolayısıyla katılmayan Irak dışındaki tüm Arap devletleri temsilci göndermişlerdi. Ayrıca, İran ve Venezuelanın da gözlemcileri Kongreyi izlediler⁴⁹. Arap devletlerinin petrol alanında ortak bir politika saptamalarında ilk adım olmasının yanı sıra, bu kongre, bir anlamda da olsa -özellikle İran ve Venezuelanın da gözlemci göndermeleri nedeniyle- petrol üreten devletlerin toplu hareketi O.P.E.C.'in bir önceli sayılır.

Kongre boyunca, uzmanlar tarafından hazırlanmış pek çok tebliğ ve araştırma raporu sunulmuştur⁵⁰. Kongre'nin en ilgi çekici yanı, Arap delegelerden hiç biri ulusallaştırmadan söz etmezken, Suudi Arabistan Petrol ve Maden İşleri Direktörlüğünün Amerikalı hukuk danışmanı Frank Hendryx'in sunduğu çalışmada, ayrıcalık anlaşmalarının hukuka uygun olarak, üretici devletlerce tek yanlı olarak feshedilebileceğini öne sürmesi olmuştur⁵¹. Hendryx'in bu savına en sert tepkiler Kongre'nin Arap üyelerinden gelmiştir: Libya heyetinin başkanı, "özgürce görüşülerek yapılmış olan anlaşmaların kutsallığı"nı öne sürerek Hendryx'i yererken, Birleşik Arap Cumhuriyeti heyetinden bir üye de, hükümetinin anlaşmalardaki tüm hükümlere bağlılığından söz etmek gereğini duymuştur⁵². Kongre'ye sunulan öteki iki ilginç çalışma ise, Şuudi Arabistan heyeti başkanı Abdullah Tariki'nin ve Lübnan'dan Emile Bustani'ninkilerdir. Tariki Arap devletlerinin tümüyle sahibi olacakları bir boru hattının yapılmasını önermiş ve bunun için ayrıntılı bir tasarı sunmuştur⁵³.

48. PPS, Vol. 26, No. 4 (April, 1959), s. 125.

49. PPS, Vol. 26, No. 5 (May 1959), s. 170.

50. Bu çalışma ve tebliğlerin niteliğiyle ilgili olarak bkz.: "The First Arab Petroleum Congress", *The World Today*, Vol. 15, (June 1959), s. 246-247.

51. Hendryx'in bu çalışmasıyla ilgili olarak bkz.: Harley C. Stevens, "Some Reflections on the First Arab Petroleum Congress", *The Middle East Journal*, Vol. 13, No. 3 (Summer 1959), s. 276-277.

52. "The First Arab Petroleum Congress", *op. cit.*, s. 248.

53. Bkz.: Stevens, *op. cit.*, s. 278-279.

Bustani ise, Arap devletlerindeki ekonomik girişimleri desteklemek üzere, petrol üreten Arap devletlerinin katkısıyla bir finansman sistemi kurulmasını önermiştir⁵⁴.

Birinci Arap Petrol Kongresi'nin sonunda, "tavsiye" niteliğinde kararlar alınmıştır. Bu kararlar iki düzeyde olmuştur: Şirket-devlet ilişkileri düzeyinde ve devletler arasındaki ilişkiler düzeyinde. İlk düzeydeki kararlarda hükümetlerin şirket yönetiminde temsil edilmesi, yönetsel alanlarda Arapların görev almak üzere eğitilmeleri, petrolü işlenmeyen ayrıcalık alanlarının şirketlerce devletlere bırakılması ve devletlere danışılmadan fiyatların düşürülmemesi önerilmektedir⁵⁵. İkinci grup kararlar arasında ise, en önemlisi, Arap devletlerinde ulusal petrol şirketleri kurulmasını öneren tavsiye kararı idi⁵⁶. Arap Birliği Petrol Uzmanları Komitesi Ekim ayında Ciddede toplanarak kararları gözden geçirdi ve Arap Birliği Ekonomik Konseyi'ne sundu⁵⁷. Ama tüm bu kararlar Birlik üyeleri için bağlayıcı olmuyordu ve önemli üretici Arap devletlerinden biri olan Küveyt, Arap Birliği üyesi bile değildi.

1960'da O.P.E.C. kurulduktan sonra da Arap Birliği, Petrol Kongrelerini toplamaya devam etmiştir. İkinci Kongre, 17-22 Ekim 1960'da Beyrut'ta yapılmış ve 600 delege ile, şirketlerden, Güney Amerika, Batı ve Doğu Avrupa devletlerinden ve Endonezya ile Japonya'dan gözlemciler katılmıştır. İran da gözlemci olarak katılmak istemiş, ancak Arap Birliği, İran İsrail'e petrol sağlamaya devam ettiği için bu Kongreye gözlemci göndermesini kabul etmemiştir⁵⁸. Bu Kongre'de görüşülen en önemli konu, şirketlerin ikinci kez tek yanlı olarak petrol fiyatlarını indirmeleri olmuştur. Bir Fransız uzmanın, ucuz Sovyet petrolünün yakın gelecekte dünya pazarlarını dolduracağını öne süren konuşmasını yanıtlayan Sovyet gözlemci E.P. Gurov, Sovyetlerin petrol piyasasındaki Savaş öncesi yerlerini sağlayabilmek ve yapay olarak oluşturulan yüksek fiyat düzeyini yıkmak için dünya petrol pazarına ağırlıklarını koyacaklarını söylemesi, Arap delegeleri arasında olumsuz yankılar bulmuştur⁵⁹. Bu Kongre'nin aldığı kararlar da şunlar olmuştur: Arap devletleri ayrıcalık anlaşmalarının düzeltilmesi için çalışacaklardır; şirketlerin tek yanlı olarak

54. K.S. Sayegh, *op. cit.*, s. 208-209.

55. *Ibid.*, s. 162-163.

56. *PPS*, Vol. 26, No. 5 (May 1959), s. 169.

57. Shwadran, *op. cit.*, s. 501.

58. *Ibid.*, s. 515, dn. 4.

59. *Ibid.*, s. 502.

fiyatları düzenlemelerine engel olunacaktır ve Arap Petrol Kongreleri'ne daha yaygın Arap katılımı sağlanacaktır⁶⁰.

Sovyet petrolünün, Orta Doğu petrolünün geleneksel pazarlarını tehdit etmesi, 15-21 Ekim 1961'de İskenderiye'de toplanan Üçüncü Arap Petrol Kongresini en çok meşgul eden konu olmuştur. 5-12 Kasım 1963'de Beyrut'ta toplanan Dördüncü Kongre'de de, O. P.E.C.'i destekleyen kararlardan başka önemli bir sonuç alınamamıştır⁶¹.

Beşinci Arap Petrol Kongresi, bu toplantıların ilk kez siyasal bir niteliğe bürünmesiyle sonuçlanmıştır. 16-23 Mart 1965'te Kahire'de toplanan bu Kongrede üretici devletlerin ekonomik savaşımının ancak O.P.E.C. çevrevesinde yapılabileceği ve Arap Petrol Kongreleri'nin ancak propoganda amaçlı olabileceği anlaşılmıştır. Bu Kongre'nin başkanlığını yapan Ahmet Kemal el Bedri, "eğer kolonyalizm ve siyonizm yeni bir saldırıya geçerse, Arap petrolünün oluşturduğu silahın onlara doğru çevrilmesini sağlamak gerekir"⁶² diyerek, Kongre'nin niteliğini belirlemiştir. Ayrıca, Kongre'nin kabul ettiği kararlar arasında da, "petrolün ve öteki ekonomik güçlerin Filistin'in kurtarılması yolundaki Arap savaşımında etken bir silâh olarak kullanılmasının sağlanması ve Arap devletlerinin öteki devletlerle olan ilişkilerinde Filistin sorununa karşı takınılan tavrın başlıca etmen sayılması" yer almaktaydı⁶³.

6-13 Mart 1967'de Bağdat'ta toplanan Altıncı Arap Petrol Kongresi, bir öncekine göre daha ılımlı bir ortamda geçmiştir, ama yine de Kongre'nin sonunda siyasal nitelikli kararlar alınmıştır. O. P.E.C.'i destekleyen Kongre kararlarının⁶⁴ yanı sıra, delegeler "petrolün Filistin sorununa ilişkin önemini" de hatırlatarak, "Filistin için savaşta petrolün yerini" bir kez daha belirten, vurgulayan bir karara varmışlardır⁶⁵.

Yedinci Arap Petrol Kongresi ancak bir yıl gecikmeyle, 16-23 Mart 1970'de Küveyt'te toplanabilmiştir. Bu Kongre'de siyasal nitelikli bir karar alınmamış ve yalnızca, Arap ulusal şirketlerinin des-

60. PPS, Vol. 27, No. 11 (Nov. 1960), s. 389-406.

61. PPS, Vol. 30, No. 12 (Dec. 1963), s. 443-446.

62. Shwadrân, *op. cit.*, s. 504.

63. PPS, Vol. 32, No. 5 (May 1965), s. 166-170.

64. PPS, 34, No. 4 (April 1967), s. 124-126.

65. MEES, *Supplement*, April 14, 1967, s. 12-13.

tekleme ve şirketlerin yönetimine daha çok Arap katılımının sağlanması gibi konularda karara varılmıştır⁶⁶.

28 Mayıs-3 Haziran 1972'de yapılan Sekizinci Arap Petrol Kongresi'nin yarısına gelindiğinde Irak'ın *Iraq Petroleum Company*'yi ulusallaştırdığı haberi Kongrenin havasını değiştirmiş ve başlıca konu, "ulusallaştırma" olmuştur. Kongre, Irak'ın desteklenmesi için, Arap devletlerinin ülkelerindeki şirketlerin üretimi arttırmalarını engellemelerine ve ulusallaştırılmış Irak petrolünü boykot eden şirketleri kara-listeye almalarına karar vermiştir. Ayrıca, Irak ve *Iraq Petroleum Company* boru hattının geçtiği Arap devleti olan Suriye'ye parasal yardım yapılmasına da karar verilmiştir. Dokuzuncu Kongrenin Kasım 1974'te Abu Dabi'de, Onuncunun da Mayıs 1976'da Trablus'ta yapılması kararlaştırılmış ve böylece 1973 petrol bunalımına dek yapılan Arap Petrol Kongreleri'nin sonuncusu da bitmiştir⁶⁷.

Birinci Kongre'de ulusallaştırmadan tek Arap delegesi olumlu biçimde söz etmezken, Sekizinci'de Irak'taki ulusallaştırmayı desteklemek üzere kararlar alınması, 1959'dan 1972'ye dek geçen süre içinde Arap Petrol politikasındaki değişikliği göstermektedir. Ancak, kuşkusuz, Orta Doğu'daki petrol üreticisi devletlerin durumlarını değiştirmekte en temelden yararlı olan toplu devinim örgütü, Arap Petrol Kongreleri değil, O.P.E.C. olmuştur. Zaten bir yürütme kuruluna sahip olmayan, sürekliliği ve bağlayıcılığı da bulunmayan Arap Petrol Kongreleri'nden bunu beklemek de yanlış olurdu. Ancak, Arap Petrol Kongreleri'nin hiç değilse 1968'e, O.A.P.E.C.'in kuruluşuna dek Arap petrolünün giderek "siyasallaşmasını" sağlayan bir kurum olduğu söylenebilir.

B- 1967 Arap-İsrail Savaşından Sonra Arap Petrol Politikası

4 Haziran 1967'de, Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'ndan hemen önce, Irak, Suudi Arabistan, Libya, Küveyt, Cezayir, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Bahreyn, Katar, Abu Dabi, Lübnan ve Suriye'nin temsilcileri, Bağdat'ta toplandılar⁶⁸. 5 Haziran'da, toplantıdaki devlet temsilcileri, Arap devletlerine karşı saldırgan eylemde bulunan ya da İsrail'e yardım eden devletlere petrol ambargosu uygulanmasını kararlaştırdılar. Ayrıca, petrol ihraç eden öteki dost devletlere de-özel-

66. *PPS*, Vol. 37, No. 4 (April 1970), s. 153, 177-179.

67. Bu Kongre için bkz.: *PPS*, Vol. 39, No. 7 (July 1972), s. 239-240.

68. Bu toplantı ve alınan kararlar için bkz.: *Keesing's*, s. 22135.

likle İran'a- İsrail'e petrol verilmemesini sağlamaları için çağrıda bulunuldu. Son olarak da, bu toplantıda alınan kararların yürütülmesini denetlemek üzere bakanlardan kurulu bir komite görevlendirildi.

Mısır'ın, Üçüncü Arap-İsrail Savaşı sırasında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e yardım ettiğini öne sürmesi, Bağdat toplantısına katılan tüm Arap devletlerinin bu iki Batılı devlete petrol ambargosu uygulamaya başlamalarına yetti. Bazı Arap devletleri de İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile diplomatik ilişkilerini de kestiler⁶⁹. Cezayir, ülkesinde petrol arayan 13 Amerikan şirketini devlet denetimine soktu ve İngiliz- Hollanda şirketlerinin de belgelerine el koydu; Ağustos ayında ise bu ülkedeki Amerikan rafinaaj ve pazarlama şirketleri ulusallaştırıldı⁷⁰.

Amerika Birleşik Devletleri İçişleri Bakanlığı, bir olağanüstü petrol planını yürürlüğe soktu. Bu arada Amerikan hükümet yetkilileri, Arap petrol ambargosundan asıl etkilenenlerin öteki O.E.C.D. üyeleri olduğunu söyleyerek, bu konuda ortak bir çabanın gerektiğini belirttiler⁷¹.

Aslında, 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın sonrasındaki bu petrol ambargosu, daha uygulanmaya başlamasının ilk ayında etkisini fazla sürdüremeyeceğini belli etmeye başlamıştı. 30 Haziran'da Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, petrol üreten Arap devletlerini, ambargo uygulamasının yarar ve zararlarını yeniden gözden geçirmeye çağırıyor ve ambargonun ilk 24 gününde kendi devletinin kaybının çok büyük olduğunu söylüyordu. Aynı gün, Küveyt Hükümeti de bir açıklama yaparak, "görevini yerine getirmek uğrunda" ulusal gelirde %40'lık bir azalmaya katlandıklarını belirtiyordu. 7 Temmuz günü Suudi Arabistan Hükümeti, "İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin İsrail'e yardım ettiğine ilişkin kesin kanıt bulunmadığına göre," ambargonun sürdürülmesinin bir anlamı olmayacağını bildirdiyordu⁷². 1-6 Ağustos'ta Hartum'da toplanan Arap Dış İşleri Bakanları, 15 Ağustos'ta Bağdat'ta bir Maliye ve Petrol Bakanları

69. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile diplomatik ilişkilerini kesen Arap devletleri şunlardır: Cezayir, Irak, Sudan, Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Yemen. Öte yandan, Küveyt, Libya, Basra Körfezi Şeyhlikleri ve Suudi Arabistan, yalnızca, bu iki devlete petrol ambargosu uygulamaya başlamışlardır. Bkz.: *Ibid.*, s. 22135.

70. *Oil and Gas*, Sept. 4, 1967, s. 92.

71. Bkz.: *Keasing's*, s. 22152.

72. *Ibid.*, s. 22136.

toplantısı yapılmasını ve 26 Ağustos'ta da Dış İşleri Bakanlarının yeniden toplanmasını kararlaştırdılar⁷³. 15-20 Ağustos'taki Maliye ve Petrol Bakanları toplantısında, Irak, İsrail ve destekleyicilerine karşı daha etkin ekonomik zorlama önlemleri alınmasını istediye de, bu öneri kabul edilmedi⁷⁴. 26- 27 Ağustos'taki Dış İşleri Bakanları toplantısını, 29 Ağustos'ta Hartum Arap zirve toplantısı izledi. 13 Arap devletinin temsil edildiği bu toplantıda⁷⁵ zaten etkili olamayan petrol ambargosunun tümüyle kaldırılması ve başlıca petrol üreten Arap devletleri olan Suudi Arabistan, Libya ve Küveyt'in Mısır ve Ürdün'e para yardımı yapmaları kararlaştırıldı.

Kısa süren bu ambargo uygulamasının en belirgin sonucu, üretici Arap devletlerinin bu süre içinde yitirdikleri pazarlar için, Venezuela ve İran'ın üretimlerini arttırmaları olmuştur⁷⁶. 1967 yılında İran'ın üretiminin bir önceki yıla oranla %21.7 artmış olması da bunu göstermektedir⁷⁷. 1967 Temmuz'u sonunda, Küveyt Ulusal Petrol şirket yöneticisi Seyid Ömer, İran, Venezuela ve Endonazya'yı Arap petrol ambargosundan "yaralandıkları" için kınamıştır. Ömer, bu devletlerin bu tutumunun, O.P.E.C.'in en temel ilkesi olan "öteki üyelerin zararına kâr sağlamama" ilkesine en büyük darbeyi vurduğunu da söylemiştir⁷⁸. Arap petrol ambargosu sırasında İran'ın İsrail'e petrol vermeyi sürdürmesi de ayrıca sorun olmuştur. Mısır, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın İran'a İsrail'e petrol satmaması için başvurularından sonra, İran hükümeti, Konsorsiyum'un nereye petrol sattığına karışamayacağını açıklamıştır⁷⁹.

1967 Arap-İsrail Savaşı ile birlikte Süveyş Kanalı'nın tümüyle ulaşımına kapanması, petrol dünyasının köklü değişikliklere yol açan sonuçlar vermiştir. Bu önemli petrol ulaşım yolunun kapanmasının sonuçları, hem ulaşım yolları ve biçimleri üzerinde, hem de petrol üretiminin coğrafya dağılımı üzerinde görülmüştür.

73. *Ibid.*, s. 22192.

74. Irak, tüm petrol üretiminin 3 ay süreyle durdurulmasını ve ardından da yalnız "dost" ülkelere petrol verilmeğe başlanmasını önermişti. Bkz.: *Ibid.*, s. 22275.

75. 8 Arap devleti başkanları düzeyinde temsil edilirlerken, 5 Arap devletinin başkanları bu toplantıya gelmediler. Suriye ise toplantıya hiçbir düzeyde katılmadı. Toplantı için bkz.: *Ibid.*, s. 22276; *Oil and Gas*, Aug. 21, 1967, s. 60.

76. Bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 458.

77. Mikesell, *et. al.*, *op. cit.*, s. 248, dn. 31. 1967 yılının Ocak-Temmuz döneminde İran'ın üretimi, 1966 yılının aynı dönemine oranla % 19 artmıştır. Bkz.: *PPS*, Vol. 34, No. 8 (Aug. 1967), s. 285.

78. *Oil and Gas*, Aug. 7, 1967, s. 96.

79. *Ibid.*, June 5, 1967, s. 56.

Süveyş Kanalı, 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında kapanmasına dek, Orta Doğu'dan Avrupa'ya ulaştırılan petrolün en büyük bölümünün geçtiği bir ulaşım yolu olmuştur⁸⁰. 1966 yılında, Süveyş'ten Kuzey yönlü geçirilen petrolün toplamı 166 milyon ton (günde 3.4 milyon varil) kadarken, *Iraq Petroleum Company* boru hattı ile *Tapline* aracılığıyla Batıya ulaştırılan petrol 62 milyon ton (günde 1.31 milyon varil) olmuştur⁸¹. Süveyş'in kapanmasından sonra, boru hatları ve Basra Körfezi-Ümit Burnu-Batı Avrupa yoluyla yapılan petrol ulaşımı önem kazanmıştır. Ancak boru hatlarının taşıma kapasitelerinin kısa dönemde artırılması olası olmadığından, asıl ağırlık Ümit Burnu'nu dolaşarak yapılan tanker ulaşımının olmuştur. 1966'da bu yolla günde yalnız 515,000 varil petrol taşınmışken, 1967'de bu sayı 2,600,000'e, 1968'de de 4,200,000'e ulaşmıştır⁸².

Tablo III-1

Petrol Ulaşım Yolları ve Taşınan Petrol (1966-1968)

	Varil/gün olarak taşınan petrol		
	1966	1967	1968
Tapline ve IPC boru hatları	1,310,000	1,140,000	1,475,000
Süveyş Kanalı'ndan tankerle	3,400,000	1,500,000	0
Ümit Burnu'ndan tankerle	151,000	2,600,000	4,200,000
Toplam	5,225,000	5,240,000	5,675,000

Kaynak: *The Oil and Gas Journal*, May 27, 1968, s. 52.

Zaten kısa dönemde kapasiteleri arttırılamayan boru hatlarının, bir de uzunca sürelerle kapalı kalmaları, Ümit Burnu'nu dolaşarak yapılan tanker ulaşımının önemini daha da pekiştirmiştir. Gerçekten, 1967 Savaşı sırasında kapanan *Tapline*, ancak 16 Eylül 1967'de yeniden açılabilmiş; 30 Mayıs 1969'da Filistin'li gerillalar Golan tepelerindeki İsrail-Suriye sınırında *Tapline*'in bir bölümünü tahrip edince, bu boru hattı yeniden 18 Eylül'e dek, 112 gün kapalı kalmıştır. 3 Mayıs 1970'de de bir Suriye buldozerinin kaza ile *Tapline*'a zarar vermesi, boru hattının 29 Ocak 1971'e dek petrol taşınmasını engellemiştir⁸³.

80. 1967'ye dek Süveyş'ten yapılan petrol ulaşımı ile ilgili teknik bilgi için bkz.: Michael Hubbard, *The Economics of Transporting Oil to and within Europe*, London, MacLaren and Sons Ltd., 1967, s. 11-13.

81. *PPS*, Vol. 34, No. 7 (July 1967), s. 244.

82. *Oil and Gas*, May 27, 1968, s. 51-52.

83. Bkz.: "A Chronology..." *Multinationals*, Part 6, s. 344-346; *PPS*, Vol. 36, No. 7 (July 1969), s. 264; *PPS*, Vol. 37, No. 6 (June 1970), s. 220-221.

Süveyş Kanalı'nın kapanmasıyla birlikte, Kuzey Afrika, Batı Avrupa pazarlarına yakınlığı dolayısıyla avantaj kazanınca, Cezayir ve özellikle Libya'da petrol üretiminin artırıldığı görülmektedir⁸⁴. Ancak, 1970'in ikinci yarısından başlayarak Cezayir ve Libya'da üretimin kısılması, dünya petrol piyasasında 1971-1973 döneminde ortaya çıkan nitelik değişikliğini hazırlayan önemli etmenlerden olmuştur⁸⁵.

1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında, petrolün İsrail'e karşı kullanılması, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'ye ambargo uygulanması, petrol üreten Arap devletlerinin, özellikle Suudi Arabistan ve Libya'nın petrolden elde ettikleri gelirden önemli ölçüde azalmalarına yol açmıştı. Suudi Arabistan, Libya ve Küveyt, petrolü olmayan öteki Arap devletlerinin, petrolü İsrail'e karşı bir kez daha kullanmaya kalkarak, yine kendi zararlarına yol açmalarını engellemek için, aralarında birleşmeye karar verdiler. Böylece, petrolü olmayan Arap devletlerinin kendi petrol politikalarına karışmalarını engellemek isteyen Suudi Arabistan, Libya, ve Küveyt, 1968 Ocak'ında Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nü (Organization of Arab Petroleum Exporting Countries - O.A.P.E.C.) kurdular⁸⁶. O.A.P.E.C.'in kuruluşundaki en önemli amacı, örgütün dışında kalan Arap devletlerinin, özellikle Mısır'ın, petrol politikalarına karışmalarını ve örgüte üye devletlerin ekonomik çıkarlarına zarar vermelerini engellemek oluyordu⁸⁷.

O.A.P.E.C.'in organları şunlardı⁸⁸: Üye devletlerin petrol bakanlarının oluşturduğu bir konsey; bir yürütme bürosu; bir sekreterlik ve hukuk işlerine bakacak bir komite.

Libya'da Kaddafi'nin yönetimi almasından sonra, bu devletin O.A.P.E.C. içinde kalıp kalmayacağı tartışılmaya başlanmıştı. Ancak, Libya örgüt içinde kalmayı yeğledi ve 1970 ilkbaharında örgüt için başka Arap devletlerinin de adaylıkları söz konusu olmaya başladı⁸⁹. 1970 Mayıs'ında Cezayir, Dubai, Bahreyn, Abu Dabi ve Ka-

84. Bkz.: *PPS*, Vol. 34, No. 10 (Oct. 1967), s. 385-386; *PPS*, Vol. 35, No. 1 (Jan. 1968), s. 7-8; *PPS*, Vol 35, No.3 (March 1968), s. 87-90; *PPS*, Vol 35, No.7 (July 1968), s. 245-247; *PPS*, Vol.36, No.6 (June 1969), s. 225; *Oil and Gas*, March 25, 1968, s. 95-96.

85. Bu konuya bundan sonraki kesimde değinilmektedir.

86. O.A.P.E.C.'in kuruluşuyla ilgili olarak bkz.: Shwadran, *op.cit.*, s. 513-514.

87. Congressional Quarterly, *The Middle East, U.S. Policy, Israel, Oil and the Arabs*, Washington, D.C., Congressional Quarterly Inc., April 1974, s. 32.

88. *PPS*, Vol. 35, No. 2 (Feb. 1968), s. 46-47; *PPS*, Vol. 35, No 10 (Oct. 1968), s. 393.

89. Bkz.: *PPS*, Vol.37, No.2 (Feb. 1970), s. 67; *PPS*, Vol. 37, No.5 (May 1970), s. 186.

tar'ın da girmesiyle, O.A.P.E.C.'in üye sayısı 8'e çıktı⁹⁰. 9 Aralık 1971'de Abu Dabi'de yapılan O.A.P.E.C. toplantısında, üyelik koşulları daha esnek bir biçimde düzenlendi. Daha önce, petrolün üye devletlerin "başlıca" gelir kaynağı olması öngörülmüşken, artık, bir Arap devletinin O.A.P.E.C.'e alınması için, petrolün bu devletin "önemli" gelir kaynaklarından biri olması yetecekti⁹¹. 1973 Yazına gelinceye dek, Dubai üyelikten ayrıldı ama, Mısır, Irak ve Suriye O.A.P.E.C. üyesi oldular ve böylece üye sayısı 10'u buldu⁹².

1973 Arap-İsrail Şavaşı'na gelinceye dek, O.A.P.E.C. çerçevesinde yalnızca ekonomik işbirliği konusunda çalışmalar yapılmış ve bir Arap tanker filosunun kurulması, bir tersane tasarımı ve ortak bir petrol şirketinin kurulması söz konusu edilmiştir⁹³. 1973'deki Arap petrol ambargosunun yürütülmesinde ise, O.A.P.E.C.'in önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Ancak, 1973 Sonbaharına gelinceye dek, Arap devletlerinin petrolleri ile ilgili tutumlarını giderek "siyasallaştırmaları", bunda başlıca etken olmuştur.

Bu çalışmanın bundan sonraki kesim ve bölümlerinde ayrıntılı bir biçimde inceleneceği gibi, 1970 Yazından başlayarak, Libya, Cezayir ve Irak, şirketlerle yürüttükleri pazarlıklarda, şirketlerin ulusallaştırılmasında ve genel petrol politikalarında, Arap-İsrail sorunu ile sürekli olarak bağlantı kurmuşlar ve petrollerini giderek siyasal amaçlara yöneltmişlerdir. Suudi Arabistan, 1973'e gelinceye dek, petrol politikası ile Arap-İsrail çatışmasını bir arada ele almamayı yeğlemiştir. Ancak, 1973'de, Amerika Birleşik Devletleri, Suudi Arabistan'dan petrol üretimini günde 9 milyon varil arttırmasını istediğinde, bu devletin Amerika Birleşik Devletlerinden İsrail sorunu ile ilgili bazı ödünleri karşılık olarak istediği görülmektedir⁹⁴. Böylece, 1973'e gelindiğinde, başlıca petrol üreticisi Arap devletlerinin -Suudi Arabistan, Libya, Cezayir ve Irak'ın- petrol politikalarını açıkça Arap-İsrail sorununa bağlamaya başladıklarını ve petrollerini giderek "siyasallaştırdıklarını" görmekteyiz. Bu tutum, Dördüncü Arap İsrail Savaşı'nın dünya petrolü açısından önemli sonuçlar vermesinin hazırlayıcılarından olmuştur.

90. *PPS*, Vol. 37, No.7 (July 1970), s. 296; *PPS*, Vol. 37, No. 8 (Aug. 1970) s. 301

91. *PPS*, Vol. 39, No. 1 (Jan. 1972), s. 29.

92. *PPS*, Vol. 40, No. 7 (July, 1973), s. 270.

93. Bkz.: *PPS*, Vol. 37, No.2 (Feb, 1970), s. 270.s. 52-53; *PPS*. Vol. 40, No.1 (Jan. 1973) s. 31; *PPS*, Vol. 40, No.7 (July, 1973), s. 269-270.

94. *Multinationals*, Part 5, s. 165-166.

III. ÜRETİCİ DEVLETLERİN ÜSTÜNLÜK KAZANMALARI

1970 yılında petrol üreten ve ihraç eden devletler, örgütlü hareketlerini, petrol piyasasının niteliğini değiştirecek ölçüde başarıya ulaştırabilmiş değillerdi. 1960'lardaki O.P.E.C. toplu hareketine rağmen, petrol dünyasındaki güçlerin durumunda pek az değişiklik ortaya çıkabilmişti. 1970 yılına gelindiğinde, büyük şirketler, halâ, petrol üretimini ve pazarını düzenleyip, denetlemekteydiler. Bu yılda, büyük petrol şirketleri dünya ham petrol ihracatının % 80'ini ve Orta Doğu'daki üretimin % 90'ını ellerinde tutmaktaydılar⁹⁵.

Ancak, 1960'lardaki O.P.E.C. hareketinin giderek güçlenmesi, yine bu dönemde uluslararası petrol piyasasının iç dinamiğinin önemli etkenler yüzünden değişime elverişli bir devreye girmesiyle çakışınca, 1970-1973 döneminde ardarda gelen olaylar, petrol piyasasının genel niteliğini değiştirmiş ve bir "bunalım" için gerekli koşullar hazır olmuştur.

A- Uluslararası Petrol Piyasasındaki Nitelik Değişimini Hazırlayan Koşullar

1970'de, Batı Avrupa ve Japonya'ya arz edilen petrol miktarı azalıp, bu bölgelerdeki talep de beklenmedik biçimde artınca, petrol fiyatlarını yukarı iten bir süreç oluşmaya başlıyordu. Arzı düşüren etkenler, daha çok uluslararası politika gelişmelerinden kaynaklanmaktaydı. Arzın düşmesiyle talebin artışının çakışması, afişe fiyatlar üzerinden devletlerine gelir sağlayan O.P.E.C. ülkelerinin fiyatları yükseltme çabalarını güçlendirmiştir.

1960-1970 döneminde, dünya petrol tüketiminin yıllık artış hızı (% 7.6), genel enerji tüketiminin artış hızından fazla olmuştur (% 5.4)⁹⁶. 1970'e dek Batı Avrupa ve Japonya'da petrol talebi yılda % 8 artarken, 1970 yılında Batı Avrupa'da % 13, Japonya'da ise % 20 artmıştır⁹⁷. Amerika Birleşik Devletlerinde de, 1970 yılında, daha önceki yıllara oranla çok büyük bir petrol talebi oluşmuş ve Amerika, Avrupa'daki rafinerilerin üretimini önemli bir kısmını itilerek Batı Avrupa'nın petrol gereksinmesini daha da arttırmıştı⁹⁸.

95. Chevalier, *op.cit.*, s. 62.

96. Edward R.Fried, Charles L.Schultse (Eds), *Higher Oil Prices and the World Economy, the Adjustment Problem*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1975, s. 230

97. Chevalier, *op.cit.*, s. 75.

98. PPS, Vol. 37. No.9 (Sept.1970), s. 340; PPS, Vol. 37, No. 10 (Oct. 1970), s. 358.

1967 Arap-İsrail Savaşı'nın sonucu olarak Süveyş Kanalı'nın kapanması ve açılması için girişilen çabaların uzun süre sonuçsuz kalması, Batı Avrupa'yı Kuzey Afrika ve Nijerya'dan gelen petrole bağımlı kılmaktaydı. Bu bölgelerden Avrupa'ya gelen petrolün yanı sıra, Basra Körfezi- Ümit Burnu yoluyla Batı Avrupa'ya petrol taşımacılığı da önem kazanmaktaydı. Ayrıca Suudi Arabistan petrolünü Doğu Akdeniz'e ulaştıran *Trans-Arabian* boru hattı (*Tapline*) da Avrupa'yı besleyen en önemli petrol damarı durumuna geliyordu⁹⁹. 1970'lere doğru ve özellikle 1970'de, Kuzey Afrika ve Nijerya'da petrol üretimi düşüncü tanker taşımacılığını olumsuz yönde etkileyen olaylar ortaya çıkmış ve *Tapline* da petrol taşımaz duruma gelince, Orta Doğu dışındaki bölgelerdeki artmış olan petrol talebi, yeterince arzla karşılanamaz olmuştur.

3 Mayıs 1970'de, bir Suriye buldozeri kaza ile *Tapline*'ı tahrip edince, Suudi Arabistan'dan Doğu Akdeniz'e günde 490,000 varil petrol taşımakta olan bu boru hattı çalışmaz duruma giriyordu¹⁰⁰. Nijerya'nın iç savaştan sonra petrol dünyasındaki eski yerine kavuşması zaman alacaktı¹⁰¹. Bu arada, 1964'te Cezayir üretimini geçen, 1966'da günde 1,500,000 varil, 1969'da 3,100,000 varil üretilebilecek duruma gelen Libya, Batı Avrupa'nın petrol gereksinmesinin % 30'unu karşılıyordu¹⁰². Kaddafi hükümeti, 1970 Mart'ından itibaren, yabancı şirketlerle olan ilişkileri yeniden gözden geçirmeye başladı ve görüşmeler sırasında yabancı şirketlerden üretimi azaltmalarını istedi¹⁰³. Libya, üretimin düşürülmesini, hem şirketler üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanıyor, hem de uzun dönemdeki petrol politikasına uygun düştüğü için istiyordu¹⁰⁴. Böylece, Libya'nın üretimini günde 400,000 varil kadar kısmasıyla¹⁰⁵, Batı Avrupa'daki petrol kıtlığı daha da artıyordu.

99. Bu konuda bkz.: "A Chronology..." *Multinationals*, Part: 6, s. 343-347.

100. *Ibid.*, s. 345; J.E. Harthorn, "From Tripoli to Teheran and Back: The Size and Meaning of the Oil Game", *The World Today*, Vol. 27, No. 7 (July 1971), s. 291. *Tapline* ancak 29 Ocak 1971, de açılabilirdi. Bkz.: *Oil and Gas*, Feb. 8, 1971, s. 22.

101. Bu konuda bkz.: Martin Dent, "Nigeria-the Task of Conflict Resolution", *The World Today*, Vol 24, No. 7 (July 1968), s. 225-229; Martin Dent, "Nigeria After the War," *The World Today*, Vol. 26, No. 3 (March 1970), s. 103-109.

102. Chevalier, *op.cit.*, s. 69; Issawi, *op.cit.*, s. 38.

103. "A Chronology..." *Multinationals*, Part: 6, s. 7-8.

104. Chevalier, *op. cit.*, s. 70.

105. Sidney S. Alexander, "Background Paper", *Paying for Energy-Report of the Twentieth Century Task Force on the International Oil Crisis*, Twentieth Century Task Force, New York, Mc Graw-Hill, 1975, s. 48.

Basra Körfezi'ndeki üretimin arttırılabilmesi ve buradan artan oranlardan petrolün Batı Avrupa'ya ulaştırılabilmesi için, Basra Körfezi-Ümit Burnu-Batı Avrupa yolunu katedebilecek büyüklükteki tanker sayısının arttırılması gerekmektedir. Oysa, Süveyş Kanalı'nın kısa sürede açılacağına ümit büyük petrol şirketleri yeni tanker filoları kurmayı düşünmemişler, yalnızca bağımsız taşıyıcıların filolarından yararlanmaya çalışmışlardır. Büyük şirketler 1968-1969 yıllarında yeni tankerler ısmarlamışlardı, ama, bunlar da ellerine 1971-1972'den önce geçmeyecekti. Böylece, büyük şirketler Batı Avrupa'nın gereksinmesini karşılayabilmek için Basra Körfezindeki üretimi arttırmaya karar verdikleri sırada, bir tanker kıtlığı söz konusuydu ve bu bunalım 1967'den sonra zaten artmış bulunan taşıma fiyatlarını bir kat daha arttırıyordu¹⁰⁶.

Şirketlerin tanker kıtlığından bağımsız olarak üretimi arttırabilecekleri tek yer, yine Kuzey Afrika oluyordu. Ancak, daha önce de değinildiği gibi, Libya, üretimi arttırmak bir yana, azaltmaktaydı. Böylece, yalnızca Cezayir'deki üretimi arttırmak tek seçenek oluyordu ki, burada da şirketler Cezayir hükümetini karşılarında buldular. Cezayir'de 1969 Nisan'ında başlayan şirket-devlet görüşmeleri 1970 Sonbaharında çıkmaza girmişti¹⁰⁷. Özellikle 1970 başından itibaren düzenlenen Libya -Cezayir işbirliği ve dayanışmasının¹⁰⁸ bunda etkin olduğu söylenebilir.

Böylece, petrol piyasasında en çok kâr eden şirketler, Kuzey Afrika'da petrol üretip, Avrupa'daki rafinerilerinde bunu işleyenler oluyordu¹⁰⁹. Bu şirketlerden Kuzey Afrika'daki üretici devletlerin daha çok pay istemesi ve şirketlerin de bu elverişli durumları dolayısıyla bu isteğe boyun eğmeleri 1970-1973 döneminde Libya'dan başlayarak tüm Orta Doğu'ya yayılan fiyat artışlarının ve şirket-devlet ilişkilerindeki nitelik değişiminin kaynağını oluşturuyordu.

Bu dönemde, Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal ve iktisadi çıkarları, bu devletin dünya petrol piyasasındaki fiyat artışlarını engellemek bir yana, bu artışları desteklemek istemesini gerektiriyordu.

106. Chevalier, *op. cit.*, s. 74-75. Basra Körfezi-Rotterdam yolu için 1 dwt. ton başına taşıma ücreti 1969 Kasımında 12 dolar iken, 1970 Kasımında 25.50 dolar olmuştur. *PPS*, Vol. 38, No. 1 (Jan. 1971), s. 8.

107. Bkz.: *PPS*, Vol. 36, No. 4 (April 1969), s. 124; *PPS*, Vol. 36, No. 5 (May 1969), s. 166; *PPS*, Vol. 37, No. 9 (Sept. 1970), s. 320-321.

108. Bkz.: "A Chronology..." *Multinationals*, Part: 6, s. 4, 6, 13.

109. Adelman, *op. cit.* s. 251.

1959'dan beri uygulanmakta olan ithalat kotaları sistemi, belirli rafineri sahiplerinin elinde bulunan ithalat izinlerini çok kârlı kılmış bulunuyordu. 1970'de, ithal edilen ham petrol, içerde üretilenden ortalama 1.45 dolar daha ucuzdu ve aradaki bu fark ithalat iznine sahip olanların kârını oluşturuyordu¹¹⁰. İthalat yapabilen rafineri sahipleriyle, çokuluslu Amerikan petrol şirketleri, dışardan ucuza getirebildikleri petrolü, yüksek fiyata içerde satabildiklerinden, ithalatın arttırılmasını isterken, iç piyasanın korunmasını isteyen bağımsız-küçük Amerikan üretici şirketleriyle çıkarları çatışıyordu. Bu arada, yalnız içerde üretim yapan bu küçük şirketlerin durumu, güvenlik nedenleriyle Amerika'nın dışa bağımlılığını azaltmak isteyen Savunma Bakanlığı tarafından da destekleniyordu¹¹¹.

Amerika Birleşik Devletleri, 1970'de, petrolünün % 80'ini iç üretimden varili 3.50 dolara, % 20'sini de dışardan varili 2.17 dolara sağlarken, Batı Avrupa ve Japonya tüketimlerinin tümünü varili 2 dolara ithal ettikleri petrolle sağlamaktaydılar. Bu durum, mamul endüstri maddelerinin maliyetinde % 15-20'lik bir payın enerjiye ait olduğu varsayıldığında, Batı Avrupa ve Japonya'ya dış pazarlarda büyük avantaj sağlıyordu¹¹².

Bu nedenlerle, Amerikan hükümeti, bağımsız-küçük üreticilerden, Savunma Bakanlığı çevrelerinden ve dış pazarlardaki elverişsiz durumlarından kurtulmak isteyen mamul madde üreticilerinden gelen baskılara karşı iç petrol üretimini teşvik etmek zorundaydı. Amerika dışındaki ham petrol fiyatlarının yükselmesi, Amerika Birleşik Devletleri'ne petrol ithal etme iznine sahip olanların elverişli durumlarını ortadan kaldıracağı ve dolayısıyla iç üretimi teşvik edeceği için; ayrıca da, Japonya ve Batı Avrupa'nın mamul üretimindeki avantajına son vereceği için, Amerikan hükümetinin isteklerine uygun düşecekti¹¹³, 1970-1971'de Libya ve Basra Körfezi'nde şirketlerle O.P.E.C. üyesi devletler arasında fiyatlar ve öteki konularla sürdürülen pazarlıklarda, bundan sonraki kesimde de değinileceği gibi, Amerikan hükümetinin büyük Amerikan petrol şirketlerine tüm desteğini vermemiş olması ve onları O.P.E.C. devletleri karşısında bir anlamda yalnız bırakması böylece açıklanabilmektedir. Gerçekten, 1974 yılında Amerikan Senatosu Dış İlişkiler Komisyo-

110. Chevalier, *op. cit.*, s. 91.

111. *Ibid.*, s. 91.

112. *Ibid.*, s. 92-93.

113. *Ibid.*, s. 94.

nu üyelerinden birine, bir şirket temsilcisi, Amerikan hükümetinin 1970-1971'deki tutumunu hatırlatarak Amerika'nın Orta Doğu ve petrol politikasının içerde üretim yapan bağımsız-küçük şirketlerin çıkarlarına uygun olarak yürütüldüğü suçlamasını yöneltmektedir¹¹⁴.

Ayrıca, 1971'den sonraki üretici devletler-şirketler arasındaki pazarlıklar sürerken, Amerika Birleşik Devletleri Dış İşleri Bakanlığı, açıkça, petrol fiyatlarının artmasından değil, petrol arzının düzensiz olmamasından kaygı duyduğunu açıklıyordu. Ocak 1971'de, Washington'da, Amerikan Dış İşleri Bakanlığı sözcüsü, bunu yalnız bir biçimde belirtiyordu¹¹⁵. 28 Mayıs-3 Haziran 1972'de Cezayir'de toplanan Sekizinci Arap Petrol Kongresi'ne gözlemci olarak katılan Amerikan Dış İşleri Bakanlığı enerji bölümü başkanı James E. Akins de, Arap petrolü karşısında kısıdönemli bir seçenek bulunmadığından, petrol fiyatlarının kısa sürede hızla artmasının "önüne geçilemeyecek" bir gelişme olacağını, yaptığı konuşmada belirtiyordu¹¹⁶. Yine Akins, V.H. Oppenheim ile 1976'da yaptığı görüşmede, 1971-1973 döneminde Avrupa ve Japonya'ya karşı Amerika Birleşik Devletleri'nin O.P.E.C.'i "merkantilist bir araç" olarak kullandığını öne sürebiliyordu¹¹⁷.

1973 Mayıs'ında, Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'nın sözcüsü, bir petrol amborgosu karşısında Amerika Birleşik Devletleri'nin "güç kullanmayacağını" açıklıyor ve 26 Eylül 1973'de de Dış İşleri Bakanı Henry Kissinger'in başkanlığında toplanan Ulusal Güvenlik Konseyi de aynı yolda bir bildiri yayınlıyordu¹¹⁸.

Amerika Birleşik Devletleri'nin bu tutumunun Arap devletleri ve öteki üretici devletlerce de anlaşılması için bir neden yoktu. Nitekim, 3 Eylül 1975'te Amerikan Maliye Bakanı William E. Simon'a mektup yazan Suudi Arabistan Petrol Bakanı Ahmet Zeki Yamani, şunları söylüyordu¹¹⁹:

114. "Letter from John J. McCloy to Sen. Frank Church, March 25, 1974", *Multinationals*, Part 6, s. 291.

115. *Platt's Oilgram*, January 9, 1971.

116. *Ibid*, June 6, 1972.

117. V.H. Oppenheim, "The Past: We Pushed Them", *Foreign Policy*, No. 25 (Winter 1976-1977), s. 50.

118. *Ibid.*, s. 37-38.

119. *Ibid.*, s. 45'den, Jack Anderson, *The Washington Post*, September 21, 1976. James E. Akins bu mektubun basına kendisi tarafından sızdırılmadığını söylemiş, ancak mektubunu asıl olarak yukarıdaki gibi yazılmış olduğunu doğrulamıştır.

“Bizim aramızda Amerikan yönetiminin aslında petrol fiyatlarının artışına karşı olmadığını düşünenler olduğunu bilmenizi isterim. Hatta, aramızda bunu (petrol fiyat artışlarını) açık siyasal nedenlerle teşvik ettiğinizi ve tersine takınılan resmi tavrın yalnızca bu gerçeği örtme amacına yönelik olduğunu düşünenler de var.”

Böylece, tüm koşulların elvermesiyle, 1970-1973 dönemi, dünya petrol piyasasını temelinden değiştiren ve 1973 yılının son aylarında başlayan petrol bulanımının kökenlerini hazırlayan olayları getiriyordu.

B- Trablus ve Tahran Anlaşmaları ile Devletlerin Üstünlük Kazanması

1970-1971 döneminde, dünya petrol piyasasının nitelik değiştirmesine neden olan gelişmelerin başlangıç noktası, 1970 Eylülünde Libya ile yabancı şirketler arasında varılan anlaşma oldu. 1971 de Libya'yı Basra Körfezi ülkeleri de izlediler ve şirketlerden Libya'nın sağladığı ödümlerin benzerlerini elde ettiler. Bu arada Libya da isteklerini daha da genişletip şirketlere kabul ettirince, O.P.E.C.-şirketler ilişkilerindeki nitelik değişikliği, geriye dönülmez biçimde gerçekleşmiş oluyordu.

29 Ocak 1970'de 21 şirket temsilcisi ile Libya hükümeti arasındaki görüşmelerin ilk toplantısında bir konuşma yapan Libya Devrim Komuta Konseyi Başkanı Muammer Kaddafi, üretim maliyetlerine, yüksek kalitesine ve pazarlama kolaylıklarına bakıldığında, Libya petrolünün gerçek değerini bulmadığını; şirketlerin Libya'lı işçilere haklarını vermediklerini ve Libya'nın kendi petrol teknisyenlerini yetiştirinceye dek petrol gelirinden yoksun da kalsa varlığını sürdürebileceğini söylüyordu. Libya hükümeti, şirketlerden 2.21 dolarlık afişe fiyatta %10'luk bir artış istiyordu¹²⁰.

1955 yılında yabancı şirketler tarafından yapılmış olan Libya Petrol Yasası¹²¹, 1970 Şubat'ında şirketlerle görüşmeler sürdürülürken değiştirildi. Bu değişiklikte, Devrim Komuta Konseyi, ayrıcalıkların verilmesi, sürdürülmesi ve sona erdirilmesiyle ilgili tüm yetkileri elinde topluyordu¹²².

120. “A Chronology...”, *Multinationals*, Part 6, s. 4.

121. Bu konuda bkz.: Stocking, *op. cit.*, s. 374.

122. “A Chronology...”, *Multinationals*, Part 6, s. 4.

Libya hükümeti, görüşmelerde başlıca iki şirketi hedef alıyordu: *Esso* ve *Occidental Petroleum*. *Occidental Petroleum*, büyük Amerikan bağımsız şirketlerden olup, tüm ham petrolünün yarısını Libya'dan sağladığı ve Batı Avrupa'daki rafinerilerde işlediği ham petrolün tümü Libya'dan geldiği için, buradaki petrol alanlarını gözden çıkartabilecek durumda değildi. Buna karşılık, *Esso*'nun sahibi olan yedi büyüklerden *Exxon*, Libya dışındaki, Irak, Suudi Arabistan ve İran'da da geniş petrol alanlarında ayrıcalık sahibi olduğundan, Libya'ya, daha sonra da öteki devletlerin de isteyebilecekleri ödümler vermek istemiyordu¹²³.

Libya, 1970 yılı boyunca, şirketlerle görüşmelerini sürdürürken, uluslararası alanda bulabileceği tüm desteği kullanmak istemiştir. Bu dönemde, Libya, şirketlere kendi ülkesindeki petrol alanlarından yararlanmak isteyen başka yabancıların da olduğunu göstermek istemesine, gerçek ülkedeki petrol alanlarının işlenmesi, gerekse de petrol işleme alanına yatırımlar yapılmasıyla ilgili yabancı konuklar kabul etmiş, görüşmeler yapmıştır¹²⁴. Örneğin, 1970 Şubat'ında Tito Libya'ya gelmiş ve Libya yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde Libya petrolünün ele alındığı açıklanmıştır. Mart ve Nisan'da Sovyetler Birliği ile benzer görüşmeler yapılmış ve Mayıs'ta bir Sovyet jeolojik araştırma ekibi Libya'ya gelmiştir. Yine Mayıs ayında Japon ilgilileriyle benzer görüşmeler yapılmıştır.

Ancak, Libya'nın şirketlerle pazarlıklarını başarıyla sonuçlandırmasına en çok yardım eden öteki O.P.E.C. üyeleri ve özellikle Cezayir ve Irak olmuştur¹²⁵. Libya, Cezayir'e sürekli görüşmelerle ilgili olarak danışmış ve bu iki devlet petrol politikalarında eşgüdüm sağlamışlardır. 1970 Haziran'ında Cezayir bazı yabancı şirketlerin pazarlama ünitelerini ulasallaştırırken ve Temmuz'da tek yanlı olarak vergiye esas afişe fiyatları arttırırken, Libya'daki görüşmeler de sürdürülmekteydi. 23 Mayıs 1970'de Irak, Cezayir ve Libya ortak bir bildiriyle yabancı şirketlere karşı ortak bir cephe oluşturulmasını kararlaştırdıklarını ve petrollerini ortak girişimlerle üretip, işleyeceklerini açıklamaktaydılar¹²⁶.

Şirketlerle sürdürülen görüşmeler sırasında Libya hükümeti, şirketlere karşı tüm baskı yöntemlerini uygulamıştır. Ülkede bulunan

123. Edith Penrose, "The Development of Crisis", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 41.

124. Bkz.: "A Chronology...", *Multinationals*, Part 6, s. 4-7, 13.

125. Penrose, *loc. cit.*, s. 41.

126. "A Chronology...", *Multinationals*, Part 6, s. 6.

21 yabancı şirketten 20'si üretimlerini düşürmek zorunda bırakılmış¹²⁷ ve Libya, yabancı şirketler öne sürülen koşulları kabul etmezlerse tek yanlı hareket edeceğini ve ulusallaştırmaya gideceğini de şirketlere sık, sık hatırlatmıştır¹²⁸.

4 Temmuz 1970'de de, ülkedeki tüm petrol pazarlama ve dağıtım şirketlerinin mülkiyeti Libya Ulusal Petrol Şirketine (Linoco), devredilmiştir¹²⁹.

Libya'nın bu güçlü ve kararlı durumuna karşılık şirketler cephesi dağınık ve güçsüz bir görünümdeydi. Libya dışında petrol alanı bulunmayan bağımsız şirketlerin durumuyla, büyük şirketlerin durumu bağdaşmıyordu. Üstelik daha önce de değinildiği gibi, şirketler uyrukluk devletlerinin, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin tüm desteğinden yoksun durumdaydılar¹³⁰.

Bu durumda, şirketlerin Libya'nın isteklerine boyun eğmesi doğal olacaktı. Gerçekten, 4 Eylül 1970'te *Occidental Petroleum* şirketi ile yapılan anlaşmayı, *Oasis* grubu, *British Petroleum* ve *Esso, Texaco, Mobil, Shell* ve *Aquitaine* şirketleri ile yapılanlar izledi. Böylece, Ekim ayı ortasında Libya isteklerini tüm yabancı şirketlere kabul ettirmiş oluyordu. 1970 Eylül ve Ekim'inde yapılan bu anlaşmalara göre¹³¹:

1. Afişe fiyatlar varil başına 30 cent arttırılıyordu.
2. Afişe fiyatlara 5 yıllık sürede, yılda varil başına 2 centlik bir prim artış öngörülüyordu.
3. Libya petrolünün iyi niteliği (düşük sülfür oranı) için konulan prim arttırılıyordu.

127. Libya hükümeti, "kaynaklarının erken tüketilmemesi için" şirketlerin üretimlerini kısımlarını istemiş ve şirketler buna boyun eğmişlerdir. Bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 108.

128. "A Chronology...", *Multinationals*, Part 6, s. 4.

129. *Ibid.*, s. 8.

130. Bu konuda ayrıca bkz.: Penrose, *loc. cit.*, s. 42 ve özellikle Adelman, *op. cit.*, s. 254. M.A Adelman'a göre, ilk Libya baskıları ve üretim kısımları ortaya çıktığında, Amerikan hükümeti kolayca şirketleri biraraya toplayabilecekti. Böyle bir birlik içinde şirketler üretimleri kısılsa da yardımlaşarak ham petrol sağlayabilirler ve Libya'nın tehditleri ve baskıları boşa gidebilirdi. Böylece de, daha O.P.E.C. üyeleri tam bir çatışmaya hazır değilken, birlikleri son sınırına kadar zorlanabilirdi. Çünkü, Libya'da düşürülen üretim, öteki O.P.E.C. üyelerinin kazancı durumuna sokulacaktı. Adelman dahada ileri giderek, A.B.D.'nin Libya'da bir hükümet darbesi düzenleyebileceğini ima etmekte ve bu bunalım anında, "herhangi bir Libya'lı komutan gereken emirleri vererek kaç milyar dolar kazanacağını hesaplayacaktı", demektedir.

131. Anlaşmaların içeriği için bkz.: *PPS*, Vol. 37, No. 10 (Oct. 1970), s. 379-380; *PPS*, Vol. 37, No. 11 (Nov. 1970), s. 398-399, 419; *Multinationals*, Part 5, s. 110.

4. Libya'nın afişe fiyatlar üzerinden aldığı vergi, % 50'den, % 54 - % 58'e çikartılıyordu.

Böylece, 1970 Eylül-Ekim Trablus anlaşmaları, afişe fiyatları, dolayısıyla devlet gelirlerini arttırıyor, iyi nitelikli Libya petrolüne prim sağlıyor ve gelecek için de fiyat artışlarına bir kendiliğindenlik sağlıyordu. En önemlisi, bu anlaşmalar, bundan sonraki şirket-devlet görüşmelerinde devletlerin pazarlıklarını dayandıracakları bir örnek oluşturmaktaydı. Libya'nın şirketlerden istediklerini kolayca elde etmesi, öteki O.P.E.C. üyelerinin de şirketlere karşı daha etkin ve sert bir tutum içine girmelerine neden olmuştur.

Trablus anlaşmalarının hemen ardından İran, Küveyt ve Suudi Arabistan, şirketlerden, afişe fiyatları attırmalarını ve vergilerin yükseltilmesini istemeye başladılar¹³². Venezuela da, tek yanlı olarak, şirketlerden aldığı vergiyi % 52'den % 60'a çikarttı¹³³.

Aralık 1970'de Karakas'ta yapılan O.P.E.C. toplantısında, tüm üye devletlerin şirketlerden en az % 55 vergi almasını; afişe fiyatlardaki ayrılıkların ortadan kaldırılmasını; bunu sağlamak için tüm ham petrol üretiminin o sıradaki en yüksek afişe fiyata bağlanmasını öngören Karar XXI-120 kabul edildi. Kararda ayrıca, Basra Körfezi'ndeki O.P.E.C. üyeleriyle şirketler arasında, bir ay içinde, Tahran'da görüşmelere başlanması öngörüliyordu¹³⁴. Bu durumda, Basra Körfezi'ndeki O.P.E.C. devletlerinden de Libya'da şirketlere kabul ettirilen koşulları içeren anlaşma önerilerinin şirketlere sunulacağı anlaşılıyordu.

Üstelik, Libya da şirketlere karşı yeniden harekete geçmek için hazırlanıyordu¹³⁵. 3 Ocak 1971'de Başbakan Jallud, Orta Doğu politikasını değiştirme için Amerikan hükümetine baskıda bulunmaları için büyük petrol şirketlerinin yeniden sıkıştırılmaları gerektiğini açıklıyordu. Libya hükümeti, şirketlerin Libya'dan kazandıklarının daha çoğunu Libya'ya yatırmalarını; afişe fiyatların 60 cent daha yükseltilmesini; vergi oranlarının %59-63'e çıkarılmasını istiyordu. 3 Ocaktaki bu açıklamada, ayrıca Tahran'da başlayacak olan görüşmeler nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın, Libya'nın bu isteklerinde ısrar edeceği belirtiliyordu. 9 Ocak'ta *Nelson Bunker Hunt* ve *Occidental*

132. *PPS*, Vol. 37, No. 12 (Dec. 1970), s. 459.

133. Alexander, *op. cit.*, s. 49.

134. Karakas toplantısıyla ilgili olarak bkz.: *Oil and Gas*, Jan 4, 1971, s. 48; *PPS*, Vol. 38, No.1 (Jan. 1971), s. 2-3; *Multinationals*, Part. 6.

135. Ocak 1971'de Libya'da ortaya çıkan gelişmelerle ilgili olarak bkz.: *Ibid.*, s. 7.

şirketlerinin temsilcilerine bu istekler iletiliyordu. Libya hükümeti, bu şirketlere bir hafta süre tanımıştı.

Bu arada, Orta Doğu'da ayrıcalık sahibi olan tüm şirketlerin, yani yedi büyüklerin, büyük bağımsızların, *C.F.P.*'nin, *Japanese Arabian Oil Company*'nin, Belçika *Petrofina* şirketinin ve Alman *Elverath* şirketlerinin temsilcileri 11-14 Ocak 1971'de New York'ta toplanarak son durumnu görüşüyorlardı. O.P.E.C. devletlerinin karşısına bir bütün olarak çıkmayı gerekli gören bu şirketlerin toplantısına, Amerikan Dış İşleri ve Adalet Bakanlıklarının birer temsilcisi de katılıyordu¹³⁶. Toplantı sırasında şirketler, üretici devlet dayanışmasına karşı, üretici şirket dayanışmasının bir "olmazsa olmaz" olduğuna karar vererek, "tüm O.P.E.C. devletleriyle birarada ve aynı anda görüşme koşulu dışında, şirketlerin O.P.E.C. ile hiç bir biçimde görüşmeye gitmeyeceklerini"¹³⁷ açıklayan bir bildiriye O.P.E.C.'e sunmayı kararlaştırdılar. Şirket temsilcileri, aynı toplantıda ayrıca, "Libya üreticileri anlaşması" diye anılacak bir belgeye de imza koymuşlardı ki, bu belgeye göre, hiç bir şirket ötekilere dayanışmadan Libya hükümetiyle anlaşma yapmayacak ve eğer Libya hükümeti bir şirketi üretimini azaltmaya ya da tümüyle durdurmaya zorlarsa, öteki şirketler bu baskı altındaki şirketin üretim açığını belli oranlarda kapatacaklardı¹³⁸. Bu anlaşma ve şirketlerin O.P.E.C.'e sunacakları ortak bildiri, Amerika Birleşik Devletlerindeki anti-tröst yasalara göre şirketlerin ortak hareketleri sınırlandırıldığı için Adalet Bakanlığının onayına sunuldu ve bu onayı sağladı. Adalet Bakanlığı, bu bildiri ve anlaşmayla ilgili olarak bir yasa uygulamasına girişmeyeceğini ancak bundan sonra sonra şirketlerin girişecekleri ortak çabaların denetleneceğini bildiriyordu¹³⁹. 20 Ocak'ta da O.P.E.C.'e karşı hareketin birliğini sağlamak üzere, şirketler, temsilcilerinden oluşan bir eşgüdüm kurulu olan Londra Siyasa Gurubunu (*London Policy Group*) kurdular.¹⁴⁰

136. Anthony Sampson, *The Seven Sisters, The Great Oil Companies and the World They Shaped*, New York, Viking Press, 1975, s. 216-217. Toplantıya 23 Petrol şirketi katılıyordu.

137. *Multinationals*, Part 6, s. 8. 20 Ocak'ta *E.N.I.*, bir devlet şirketi olarak çıkarlarını ve politikasını özel büyük şirketlerinkiyle bağdaştıramadığı için bu şirketler karteline katılmadığını açıkladı. Bkz.: Chevalier, *op.cit.*, s. 98., dn. 2 den, *Le Monde*, 22.1.1971.

138. Bu anlaşma, ancak 31 Ocak 1974'te Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'nca gizliliği olan belge niteliğinde sayılmamaya başlanmış ve açıklanmıştır. Bkz.: *Multinationals*, Part 5, s. 100-101. Anlaşmanın metni için bkz.: *Ibid.*, Part 6, s. 224-230.

139. Bu konuda bkz.: "Correspondance Between Jonh J. McCloy, Attorney for London Policy Group and Anti - Trust Division, Department of Justice," *Ibid.*, Part 6, s. 223-224, 13. Ocak 1971 ve 15 Ocak 1971 tarihli karşılıklı mektuplar. Ayrıca bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 113.

140. "*London Policy Group*"un kuruluşu ve niteliği için bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 114-115, Part 6, s. 13.

Şirketler O.P.E.C. ile bir bütün olarak görüşüp, anlaşmayı çıkarlarına uygun bulurlarken, O.P.E.C. üyesi devletler de -hem Basra Körfezi devletleri, hem de Libya- şirketlerle ayrı ayrı görüşmek istiyorlardı¹⁴¹. Ocak ayının ikinci yarısında Libya hükümeti ile şirketler arasındaki görüşmelerde, şirketler anlaşmaları uyarınca Libya hükümetiyle ayrı ayrı değil, toplu halde görüşeceklerini, ayrıca, Basra Körfezi ülkelerini de çevresinde toplayan bir masada anlaşmaya varabileceklerini bildiriyorlardı. Bu durumda Libya hükümetinin yapabileceği çok fazla birşey yoktu. Böylece, "toplu görüşme taktiği" Libya cephesinde başarılı olmaya, hiç değilse etkin bir biçimde denemeye başlanmıştı¹⁴². Oysa, Basra Körfezi kanadı, şirketlerin hiç beklemedikleri gelişmelere gebeydi.

16 Ocak 1971'de Amerikan Dış İşleri Bakan Yardımcısı John N. Irwin, Başkan Nixon'un görevlisi olarak, petrol politikasıyla ilgili Amerikan görüşlerini aktarmak üzere, İran, Suudi Arabistan ve Küveyt'i içerecek olan gezisine başlıyordu¹⁴³. Şirketler, Irwin'in O.P.E.C.'e gönderilmiş olan ortak bildiriye ve bunun ardında yatan ortak eylem stratejisine "yüksek resmiyeti olan bir destek" sağlayacağına inanıyorlardı¹⁴⁴. Gezinin ilk durağı olan Tahran'da 18 Ocak'ta John Irwin, Amerika'nın Tahran Büyükelçisi MacArthur ile birlikte Şah ve İran Maliye Bakanı Amouzegar ile görüştü. John Irwin, bu görüşmelerde Şah ve Amouzegar'ın kendisine "toplu görüşmeler" in hiç de iyi sonuç vermeyeceğini, O.P.E.C. içindeki -Libya gibi- "aşırı" tutumlu devletlerin "ılımlı"lara üstünlük sağlayacağını ve bu nedenlerle de Batı'nın bu görüşmelerden zararlı çıkacağını söylediklerini açıklamıştır¹⁴⁵. John Irwin, Basra Körfezi devletlerindeki bu görüşmelerinden sonra, Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'na O.P.E.C. devletleriyle şirketler arasındaki görüşmelerin, O.P.E.C. devletlerinin istediği gibi Akdeniz ve Basra Körfezi'nde ayrı ayrı yürütülmesi gerektiğini bildirmiş ve bu görüşün şirketlere de benimsetilmesini istemiştir. Amerikan Dış İşleri Bakanlığı da Irwin'in görüşünü benimsemiş ve bunu İran'a da bildirmiştir¹⁴⁶. Nitekim, 20

141. Bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 81-83.

142. Bkz. *Ibid.*, Part 5, s. 83; Part 6, s. 10-11.

143. Irwin'in görevlendirilişiyile ilgili olarak bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 147, 155, 263.

144. *Ibid.*, Part 6, s. 12.

145. Bu görüşmelerle ilgili olarak John N. Irwin'in yaptığı açıklamalar için bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 145-173.

146. *Ibid.*, Part 5, s.151-152, 156,167-168, 220.

Ocak 1971'de İran Şahı, İngiliz Büyükelçisi'ne, Amerikan hükümetinin "ayrı görüşme" ilkesini kabul ettiğini söylemiştir¹⁴⁷.

Böylece, önce şirketlerin görüşlerini Basra Körfezi'ndeki dost ülkelerin yetkililerine kabul ettirmek için yola çıkan Amerikan hükümeti, yolun yarısında şirketlerin görüşlerini ve dolayısıyla şirketleri bırakmış oluyordu. Başlangıçta, anti-tröst yasaları uygulamayacağını belirterek şirketlerin bir cephe oluşturmalarına olanak sağlayan Amerikan hükümeti, yeni görüşmeler daha başlamadan, şirketlerin birlikte hareketini sağlayacak "toplu görüşme" ilkesinden vazgeçiyor ve şirketleri O.P.E.C. karşısında yalnız bırakıyordu.

Bu durumda şirketlerin O.P.E.C. ile Libya ve Basra Körfezi'nde ayrı görüşmeyi kabul etmeleri kaçınılmaz oluyordu. Oysa, şirketler, kendi açılarından haklı olarak, "ayrı" görüşmeler sonucunda devletlere her yeni görüşme sonunda yeni ödümler vereceklerinden kuşkuluydular. Şirketlerin yeni stratejisi, "ayrı fakat mutlaka bağlantılı" görüşmeler yapmaktı¹⁴⁸ ve bu görüşlerinin ışığında hazırladıkları yeni bir bildiriği O.P.E.C.'e sundular¹⁴⁹. Ancak, şirketlerin "ayrı fakat bağlantılı görüşmeler"i sağlaması da olanaksızlaşınca, görüşmeleri fiilen "ayrı" sürdürmek tek seçecek olarak kalıyordu¹⁵⁰.

Ancak, o dönemde "egemen devletlerle karşı karşıya bulunulduğunu bilen ve kendi yanlarında da bir egemen devlete gereksinme duyan"¹⁵¹ şirketler için Amerikan hükümetinin desteğinden yoksun olmak, çok zayıf düşmek demektir. "Eğer Amerikan hükümeti sıkı dursaydı, şirketler de dururdu" diyen şirket temsilcileri, 1974 yılında da Amerikan hükümetinin bu tutumunu yermeye devam etmişlerdir¹⁵². Bu dönemde, bir şirket temsilcisine göre¹⁵³, şirketler devletlerin "ambargo" ve tek yanlı yasal işlem tehditlerine karşı, yalnızca "bunları uygulamayın" diye dilekte bulunurlarken, eskiye oranla ne denli güçsüz olduklarını da gösteriyorlardı. Bu durumda, O.P.E.C. devletlerinin şirketlere sağlayacakları yengiyi belgelemeleri için

147, *Ibid.*, Part 5, s. 84.

148. Bkz.: *Ibid.*, Part 5, s. 86-87, 132-133.

149. Sampson, *op.cit.*, s. 223.

150. Bkz.: *Multinationals*, Part 6, s. 20-21.

151. *Ibid.*, Part 5, s. 119

152. *Ibid.*, Part 5, s. 91-92, 120, 122.

153. Bkz.: *Ibid.*, Part 6, s. 23. George H.M. Schuler daha önceki dönemlerde devletlerin böyle bir tehdide karşılık her türlü yasal yolun kullanılacağından ve hatta şirketlerin uyruklığında buldukları devletlerin durumuna müdahale edeceğinden kuşku duyduklarını, oysa 1971'de şirketlerin güçsüzlüğünden emin olduklarını da kaydetmektedir.

son bir adım yetecekti. Bu da Tahran ve Trablus'ta sürdürülen görüşmelerin sonunda imzalanan anlaşmalarla geldi.

Şubat ayı başında Tahran'da yapılan O.P.E.C. toplantısında¹⁵⁴ Suudi Arabistan, İran ve Küveyt'in, Libya ve Cezayir'e göre daha ılımlı bir tutumdan yana oldukları görülüyordu. Bu ilk sözü edilen üç devlet, Libya ve Cezayir'in isteklerinde yer alan fiyat artış oranlarını "aşırı" buluyorlardı. Libya ve Cezayir de, bu devletlerin tersine, uzun süreli bir anlaşmanın yapılmasına karşıydılar.

Sonunda, 14 Şubat 1971'de Tahran'da İran, Suudi Arabistan, Irak, Küveyt, Abu Dabi ve Katar devletleriyle 22 Şirket arasında bir anlaşma imzalandı¹⁵⁵. Tahran Anlaşması diye anılacak bu belgeye göre:

1. Şirketlerin devletlere ödeyecekleri vergi oranı en az % 55 olacaktır.

2. Afişe fiyatlarda birliktelik sağlanacak ve Basra Körfezi için bu fiyatlar varil başına 33 cent arttırılacaktır.

3. Nitelik farkları için ödenen primlerde uyumlaştırmaya gidiyor ve belirli ilkeler saptanıyordu.

4. Fiyat artışları için de şu ilkeler kabul ediliyordu:

— Enflasyonun üretici ülkeler ithalatı üzerindeki olumsuz etkilerini karşılamak üzere, afişe fiyatlarda yılda % 2,5 artış görülüyordu.

— İşlenmiş petrol ürünlerindeki fiyat artışlarını yansıtmak üzere, afişe ham petrol fiyatlarına yılda varil başına 5 cent'lik zam yapılacaktır.

Ayrıca,

— Ulaşım giderlerindeki farkları kısmen kapatmak üzere, afişe fiyatlarda yılda varil başına 2 cent'lik bir artış olacaktır.

5. Vergi oranları ve afişe fiyatlar 5 yıl için donduruluyordu.

Böylece, Tahran'da Basra Körfezi'nden ihraç edilen ham petrolle ilgili anlaşmaya varıldıktan sonra, sıra Akdeniz limanlarından ihraç edilen ham petrolle ilgili anlaşmaya geliyordu. Libya hükümeti şirketler-

154. Bkz.: *Ibid.*, Part 6, s. 27-29; Penrose, *loc.cit.*, s. 43.

155. Anlaşmanın metni için bkz.: *Multinationals*, Part 6, s. 169-173. Anlaşmanın yorumu için bkz.: *Oil and Gas*, Feb. 22, 1971, s. 36-38; *PPS*, Vol. 38, No, 3 (March 1971), s. 82-83.

le tek tek görüşmekte kararlıydı ve 28 Ocak 1971'de tüm şirketleri temsil ettiğini bildiren *Exxon* Başkan Yardımcısı G.T.Piercy ile görüşmeyi reddediyordu. Bu görüşmelerde Akdeniz limanlarından petrol ihraç eden öteki O.P.E.C. üyeleri olan Irak, Suudi Arabistan ve Cezayir adına da hareket eden Libya, şirketler karşısında bu devletlerden aldığı desteği de kullanıyordu. Gerçekten de, 15 Mart'ta Suudi Arabistan, Irak, Cezayir ve Libya petrol bakanları şirketler Libya'nın vergi oranları ve afişe fiyatların yükseltilmesine ilişkin isteklerini kabul etmedikleri takdirde, ham petrol üretmelerini belirsiz bir süre için durduracaklarını açıkladılar¹⁵⁶. Sonunda, 2 Nisan 1971'de bir anlaşmaya varılabildi. Libya ile 15 petrol şirketi arasında Trablus'ta imzalanan bu anlaşmaya göre¹⁵⁷:

1. Vergi oranları *Occidental* şirketi için %60, öteki şirketler için %55 olarak saptanıyordu.
2. Afişe fiyatlar 42 cent arttırılıyordu.
3. İyi nitelikli (düşük sülfür oranlı) hem petrole 10 cent'lik bir prim ödenmesi kabul ediliyordu.
4. 1971'i izleyen dört yılda, her yıl için varil başına 5 cent'lik bir afişe fiyat artışı ve buna ek olarak da enflasyonun olumsuz etkilerini karşılamak üzere varil başına 2,5 cent'lik bir artış öngörülüyordu.
5. a) Süveyş Kanalı açılıncaya dek varil başına 12 cent'lik "Süveyş Kanalı primi" ile,
b) Geçici ulaşım primi olarak 13 cent'lik bir artış öngörülüyordu.

Bunun hemen ardından, ham petrolünü Akdeniz limanlarından ihraç eden öteki O.P.E.C. devletleriyle ilgili şirketler arasında da benzeri hükümler içeren anlaşmalar imzalandı. Nijerya ve ilgili şirketler 23 Nisan'da, Irak ve *Iraq Petroleum Company* 7 Haziran'da, Suudi Arabistan ve *Arabian American Oil Company* 23 Haziran'da; Cezayir de ülkesinde petrol üreten Fransız şirketleri, *C.F.P.* ve *E.R.A.P.* ile 30 Haziran ve 21 Ağustos'ta anlaşmaya vardılar¹⁵⁸.

1971 Tahran ve Trablus Anlaşmalarıyla, devletlere sağlanan

156. Bu görüşmelerle ilgili olarak bkz.: "A Chronology...", *Multinationals*, Part 6, s. 14-15.

157. Anlaşmanın metni için bkz.: *Multinationals*, Part 6, s. 212-215. Anlaşmanın yorumu için bkz.: *PPS*, Vol. 38, No.5 (May 1971), s. 162-163.

158. Chevalier, *op.cit.*, s. 102, dn. 2.

yıllık ek gelir 3 milyar doları buluyordu¹⁵⁹. Ayrıca, devletler bu gelirlerinin düşmesini engelleyecek güvenceleri de sağlamışlardı. Ancak, anlaşmaların yapılması sırasındaki gerek piyasa fiyatlarıyla, gerekse enflasyon oranıyla ilgili varsayımlar 1971'i izleyen yıllarda yanlış çıkınca, bu anlaşmalar da giderek zamana uygunluklarını yitirdiler¹⁶⁰. Bu durumda, devletlerin şirketlerden yeni düzenlemelere gidilmesini istemeleri doğal olacaktı. Ayrıca, 1970-1971 döneminde şirketlerin uyruklu devletleriyle eskisi gibi dayanışma içinde olmaları ve üretici devletlerin kesin olarak üretim düzeyini denetleyebileceklerini kanıtlamaları, şirketlerin devletler karşısında 1971 anlaşmalarını izleyen dönemde çok güçsüz olmalarını sağlıyordu. Gerçekten, 1971'e gelinceye dek, büyük petrol şirketleri ham petrol üretiminin düzeyini dilediklerince denetleyebilmişler ve bu denetimi devletlere karşı ekonomik ve siyasal baskılar için araç olarak kullanabilmişlerdir. Şirketler için üretim düzeyinin denetlenebilmesi iki açıdan önemliydi¹⁶¹: Birincisi, şirketler talebin değişimine göre üretimlerini ayarlayarak ve bunu kendi aralarında hiç bir anlaşmazlığa meydan vermeden yaparak, kârlarını en yüksek düzeyde tutabiliyorlardı. İkincisi, devletlerin kendi çıkarlarına karşı girişebilecekleri herhangi bir hareketi engelleyerek petrol alanlarındaki ayrıcalıklarını sürdürebilmeleri için üretim düzeyini diledikleri gibi kullanabiliyorlardı. Şirketlerin böyle bir silahtan yoksun kalmaları ilc 1971'de Trablus ve Tahran anlaşmalarıyla başlayıp, 1973 Sonbaharındaki bunalımla sonuçlanan dönemde, şirketlere üstünlüklerini kabul ettiren üretici devletler hareketinin ivmesi giderek artacaktı.

Üretimi ve fiyatları istediklerince düzenleyebildiklerini gören üretici devletlerin artık üzerinde gidebilecekleri bir konu da şirketlerin sahipliğine "katılma" oluyordu. Temmuz'da Viyana'da toplanan 34. O.P.E.C. Konferansı'nda kabul edilen Karar XXIV-135¹⁶², devletlerin şirketlerin sahipliğine katılma haklarının biran önce yürürlüğe konmasını öngörüyordu. Bu toplantıda ayrıca, 22 Eylül'de yapılacak olan alağanüstü toplantıdan önce, 19 Eylül'de İran, Irak, Suudi Arabistan ve Küveyt'in "katılma" konusunda bir politika saptamaları da kararlaştırıldı.

22 Eylül'de Beyrut'ta toplanan O.P.E.C. üyesi devletlerin tem-

159. Hartshorn, *loc.cit.*, s. 296.

160. Penrose, *loc.cit.*, s. 144.

161. Tanzer, *op.cit.*, s.63-64.

162. PPS, Vol. 38, No. 9 (Sept. 1971), s. 322.

silcileri, "katılma" konusu görüştüler¹⁶³, Karar 139, konuya belirli bir açıklık gerektirmeksizin her üye devletin "etkin katılma"yı sağlaması gerektiğini belirtiyor ve bunun engellenmesi halinde O.P.E.C. devletlerinin birlikte harekete geçecekleri bildiriyordu. Aynı toplantıda kabul edilen Karar 140'da da, 15 Ağustos'tan itibaren dalgalanmaya bırakılmış olan Amerikan dolarının bu durumunun olumsuz etkilerine karşı "gerekli harekete geçilmesi ve /veya görüşmelere başlanmasını" öngörüyordu ama, esasta sorunun çözümünün uluslararası para sisteminin durulmasına dek ertelenmesi gerektiğini de kabul ediliyordu. Ancak, uluslararası para sistemindeki bunalım petrol dünyasında da etkisiz oluyacaktı.

Nitekim, Libya hükümeti doların değerinin dalgalanmaya bırakılması ile ilgili sorunu ne görüşmelerle, ne de uluslararası sistemin durulmasını bekleyerek çözmek niyetinde değildi. Libya'da, şirketlerle yapılan anlaşmalar uyarınca, fiyatlar ve şirket vergileri dolar olarak hesaplanıp, Libya parasına çevrilmekteydi. Libya hükümeti, 16 Ağustos'ta parasının (dinar) dolar karşısındaki değerini yeniden ayarladı: 1 Libya dinarı artık 2.80 yerine, 3.90 dolara eşitleniyordu. 26 Eylül'de de, şirketlerle dinar'ın değerinin "değişen koşullarla" belirlendiğini ve hükümete ödeme yapılırken Libya hükümetince belirlenen değere uyulması gerektirdiğini bildirdi. 1971 yazından başlayarak, Amerikan dolarının değerinde ortaya çıkan olumsuz değişiklikler, Libya'da olduğu gibi, öteki O.P.E.C. devletlerinde de yankısız kalmadı ve şirket-devlet ilişkilerinde yani sürtüşmelere ve güç denemelerine konu olmaya başladı¹⁶⁴.

1971 Ağustos'unda Amerikan hükümetinin doların altına çevrilebilirliğini kaldırmasından hemen sonra verdiği bir demeçte O.P.E.C. Genel Yazmanı, Tahran ve Trablus Anlaşmalarında doların değerinde ortaya çıkabilecek değişikliklerle ilgili düzenleme getirilmediğinden, bu anlaşmalar dolayısıyla devletlerin kazandıklarını zamanla yitirebileceklerini söylüyor ve 21. Karakas O.P.E.C. Konferansı'nda kabul edilen karar 122'ye göndermede bulunarak, eğer para değerlerinin değişmesi, petrolden sağlanan gelirlerin alım gücünü olumsuz etkileyecek olursa, vergiye esas fiyatlarda yeni düzenlemelere gidilmesinin gerekli olacağını bildiriyordu¹⁶⁵. 1972 başında O.P.E.C. devletleriyle şirketler arasında bu konuda bir anlaşma

163. Bu toplantıyla ilgili olarak bkz.: *Multinationals*, Part 6, s. 45.

164. *Ibid.*, Part 6, s. 44-47.

165. Penrose, *loc. cit.*, s. 44'den, *MEES*, Vol. 14, No. 43 (Aug. 1971).

yapılamadı. Ancak 18 Aralık 1971'de Washington'da on büyük endüstri devleti arasında imzalanan Smithsonian Anlaşması doların öteki paralar karşısında değerini düşürünce, O.P.E.C. devletleriyle şirketler arasındaki sorunun çözümü için gerekli olan temel ölçüt belirliyordu. Nitekim 10-13 Ocak 1972'de Cenevre'de yapılan toplantı sonunda, O.P.E.C. devletleriyle şirketler, afişe fiyatların %8.49 yükseltilmesi üzerinde anlaştılar. Libya'nın katılmadığı bu anlaşma, 20 Ocak'ta imzalandı. Libya da benzeri bir anlaşmayı 3 Mayıs'ta yapıyordu.¹⁶⁶

Bu arada O.P.E.C.'in "katılma" yönündeki hareketi de ivme kazanmaya devam ediyordu. 1971'in başlarında, 24 Subat'ta, Cezayir'i ülkesindeki yabancı petrol şirketlerinin %51'ini ulusallaştırması¹⁶⁷, Basra Körfezi'nde ve Libya'da şirketlerle afişe fiyatlar ve vergilerle ilgili görüşmelerle eşzamanlı olduğundan fazla dikkati çekmemişti. Ancak, Temmuz'daki O.P.E.C. toplantısından başlayarak O.P.E.C. in "katılma" konusu güncelleştirmesiyle birlikte, Cezayir'deki bu uygulama öteki üretici ülkeler yöneticilerinin belleğindeki en taze ulusallaştırma örneği oluyordu. Örneğin, 1971 Temmuz'unda Ahmet Zeki Yamani, kendisiyle yapılan bir görüşmede¹⁶⁸, "Cezayir'deki ulusallaştırmadan sonra 'katılma'nın O.P.E.C. devletlerinde bir ulusal istek haline geldiğini" söylüyordu.

Aralık 1971'de Abu Dabi'de toplanan O.P.E.C. temsilcileri, şirketlerle "katılma" konusunda yapılacak görüşmelerin 20 Ocak 1972'de Cenevre'de başlatılmasını kararlaştırdılar ve başta *Kuwait Oil Company*, *Arabian-American Oil Company* ve *Iraq Petroleum Company* olmak üzere, tüm ayrıcalık sahibi şirketlere bu karar bir mektupla bildirildi¹⁶⁹.

7 Aralık'ta ise, Libya hükümeti, *British Petroleum Company*'nin ülkesindeki tüm mal varlığının ulusallaştırıldığını açıkladı¹⁷⁰. Bu karara gerekçe olarak İran'ın Hürmüz Boğazı'ndaki üç adayı, "İngiltere ile işbirliği halinde" işgal etmiş olmasını gösteriyordu. Libya, aynı zamanda, İngiliz bankalarındaki paralarını da çekiyordu. Libya hükümeti 8 Aralık'ta da ulusallaştırılan *British Petroleum*'a tazminat

166. Bkz.: *Multinationals*, Part 6, s. 50-51; *PPS*, Vol. 39, No. 2 (Feb. 1972), s. 64; *PPS*, Vol. 39, No. 6 (June 1972), s. 219.

167. Bu konuda bkz.: Chevalier, *op. cit.*, s. 160-162; Sampson, *op. cit.*, s. 233.

168. *MEEs*, Vol. 14, No. 36 (July 2, 1971), s. 1.

169. *Multinationals*, Part 6, s. 48.

170. Bkz.: "A Chronology..." *Multinationals*, Part 6, s. 17-18; *PPS*, Vol. 39, No. 1 (Jan. 1972), s. 2-3, 4-6.

ödeyeceğini açıklıyordu. İran'ın 30 Kasım'da Abu Musa, Büyük ve Küçük Tumbs adalarını işgal etmesinden sonra, Libya bunu presto etmişti ama, Batılı gözlemciler Libya'nın hosnutsuzluğunu diplomatik düzeyde göstereceğini tahmin etmekteydiler¹⁷¹. Oysa, Libya'nın bu İngiliz şirketinin mal varlığına el koyarak siyasal bir gerekçeyle ilk kez ulusallaştırmaya gitmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu politikası nedeniyle Amerikan şirketlerinin de güç durumda olduğunu gösteriyordu. Libya Hükümeti İngiltere'nin protestolarına ve *British Petroleum*'un hakemlik isteklerine kulaklarını tıkadı ve bu şirketin ayrıcalık alanındaki petrolü *Arabian Gulf* adıyla kurulan bir ulusal şirket eliyle çıkartmaya başladı. Ancak, *Arabian Gulf*'i ihraç ettiği ham petrole el konması için *British Petroleum*'un yabancı ülkelerde açtığı davalar, bu petrolün pazarlanmasını zorlaştırıyordu. Bu nedenle Libya, ülkesinde ayrıcalık sahibi olan büyük-bağımsız şirketlere, özellikle *Nelson Bunker Hunt* şirketine, bu petrolü pazarlamaları için baskıda bulundu¹⁷². Daha sonra da, 1972 İlkbaharında, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya ile takas anlaşmaları yapan Libya sonunda bir çözüm yolu buluyordu¹⁷³.

Cenevre'de para değeriyle ilgili fiyat düzenlemelerinin yapıldığı görüşmelerin bitmesinden ve 20 Ocak'ta anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, 21 Ocak 1971'de O.P.E.C. devletleriyle şirketler arasında bu kez de "katılma" konusuna ilişkin görüşmeler başladı. Devletler şirketlerin % 20 payına derhal sahip olmak istiyorlar ve bu oranın giderek % 51'e çıkarılmasını öngörüyorlardı. Ayrıca, devletler, şirketlere, ilk yatırım değerleri üzerinden tazminat ödeneceğini de bildiriyorlardı. Toplantının sonunda, Şubat ayında, Cidde'de, *Arabian American Oil Company* ile Suudi Arabistan hükümeti arasında "katılma" ile ilgili görüşmelere başlanması kararlaştırıldı.¹⁷⁴

Ahmet Zeki Yamani ile *Aramco* yetkilileri arasındaki görüşmeler Şubat ayında başladı. Şirketlerin "ortak girişim" önerileri Yamani tarafından reddedildi¹⁷⁵. 1 Mart'ta, Yamani, şirket yetkililerine, O.P.E.C. içindeki "ılımlıların" çok güçsüz olduğunu; ulusallaştırma doğrultusunda öteki üyelerden gelen baskılara karşı koyamayacaklarını ve şirketlerin koşulların elverdiği en iyi çözüm olan "katılma"-

171. *Multinationals*, Part 6, s. 48.

172. *Ibid.*, Part 6, s. 49.

173. *Ibid.*, Part 6, s. 53, 57.

174. *Ibid.*, Part 6, s. 50.

175. Görüşmelerle ilgili olarak bkz.: Sampson, *op. cit.*, s. 235-239.

ya razı olmaları gerektiğini söylüyordu. Nihayet 10 Mart'ta, *Aramco* ilke olarak Suudi Arabistan'ın önerdiği % 20 "katılma"yı kabul ettiğini açıkladı¹⁷⁶. Görüşmelere bu çerçevede devam edilecekti.

1 Haziran 1972'de *Iraq Petroleum Company (I.P.C.)*'nin kuzey Irak'taki ayrıcalık alanlarını Irak, aynı şirketin boru hattını da Suriye ulusallaştırdı¹⁷⁷. Libya ve Küveyt, Irak'ı desteklediklerini ve para yardımı yapacaklarını açıklarlarken, Fransız hükümeti de *I.P.C.*'deki hissesiyle ilgili Irak uzlaşma önerisini kabul ederek, Fransız şirketi *C.F.P.*'nin 10 yıl daha Kerkük'de üretim yapabilmesini öngören anlaşmayı imzalıyordu. Uzun pazarlıkların sonunda, Irak ve *I.P.C.* arasında ulusallaştırma sorunun çözümleyen anlaşma 28 Şubat 1973'de imzalandı¹⁷⁸.

Bu arada, Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani'nin öteki Basra Körfezi ülkelerini de temsilen şirketlerle yürüttüğü görüşmeler sonunda, Ekim ayında bir anlaşmaya varılabildi ve Aralıkta imzalanan "Genel Anlaşma"ya göre, şirketler, Basra Körfezi devletlerinin % 25 "katılma" hakkını hemen tanıyorlar ve bu oranın 1983'e dek % 51'e ulaştırılmasını kabul ediyorlardı¹⁷⁹. Anlaşmanın yürürlüğe giriş tarihi 1 Ocak olacaktı. Ancak, hemen ardından Libya hükümetinin İtalyan *E.N.I.* şirketiyle yürüttüğü görüşmeler sırasında bu şirketin derhal % 51 "katılma"ya razı olduğunu açıklaması, Basra Körfezi ülkelerinin de "katılma" oranlarına ilişkin isteklerini kamçılacak nitelikteydi¹⁸⁰. Libya'nın "katılma" ile ilgili önerilerini *Nelson Bunker Hunt* ve onu izleyen öteki bağımsız şirketler kabul etmemişlerdi. Ancak, *British Petroleum*'un ulusallaştırılan ayrıcalık alanlarından üretilen ham petrolün pazarlanmasını engellemek için İtalya'da açtığı davada, mahkeme *British Petroleum*'un mülkiyet iddialarını reddedince, Libya hükümeti ulusallaştırılan alanlardan elde edilecek petrolü pazarlamakta zorluk çekmeyeceğini anladı ve 11 Haziran 1973'de *Nelson Bunker Hunt* Şirketinin Libya'daki tüm mal varlığını ulusallaştırdığını açıkladı¹⁸¹. Libya'daki *Wheelus* Amerikan hava üssünün Amerika Birleşik Devletleri'nden devralınmasının üçüncü yıldönümünde, Enver Sedat ve İdi Amin'in huzurunda,

176. *Multinationals*, Part 6, s. 50.

177. *Ibid.*, Part 6, s. 52; *PPS*, Vol. 39, No. 7 (July 1972), s. 238-239.

178. *PPS*, Vol. 40, No. 4 (April 1973), s. 124-127.

179. Sampson, *op. cit.*, s. 237; *PPS*, Vol. 39, No. 11 (Nov. 1972), s. 398-400; *PPS*, Vol. 40, No. 2 (Feb. 1973), s. 44-46.

180. *Multinationals*, Part 6, s. 53.

181. *Ibid.*, Part 6, s. 56.

ödeyeceğini açıklıyordu. İran'ın 30 Kasım'da Abu Musa, Büyük ve Küçük Tumbs adalarını işgal etmesinden sonra, Libya bunu presto etmişti ama, Batılı gözlemciler Libya'nın hosnutsuzluğunu diplomatik düzeyde göstereceğini tahmin etmekteydiler¹⁷¹. Oysa, Libya'nın bu İngiliz şirketinin mal varlığına el koyarak siyasal bir gerekçeyle ilk kez ulusallaştırmaya gitmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu politikası nedeniyle Amerikan şirketlerinin de güç durumda olduğunu gösteriyordu. Libya Hükümeti İngiltere'nin protestolarına ve *British Petroleum*'un hakemlik isteklerine kulaklarını tıkadı ve bu şirketin ayrıcalık alanındaki petrolü *Arabian Gulf* adıyla kurulan bir ulusal şirket eliyle çıkartmaya başladı. Ancak, *Arabian Gulf*'ın ihraç ettiği ham petrole el konması için *British Petroleum*'un yabancı ülkelerde açtığı davalar, bu petrolün pazarlanmasını zorlaştırıyordu. Bu nedenle Libya, ülkesinde ayrıcalık sahibi olan büyük-bağımsız şirketlere, özellikle *Nelson Bunker Hunt* şirketine, bu petrolü pazarlamaları için baskıda bulundu¹⁷². Daha sonra da, 1972 İlkbaharında, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya ile takas anlaşmaları yapan Libya sonunda bir çözüm yolu buluyordu¹⁷³.

Cenevre'de para değeriyle ilgili fiyat düzenlemelerinin yapıldığı görüşmelerin bitmesinden ve 20 Ocak'ta anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, 21 Ocak 1971'de O.P.E.C. devletleriyle şirketler arasında bu kez de "katılma" konusuna ilişkin görüşmeler başladı. Devletler şirketlerin % 20 payına derhal sahip olmak istiyorlar ve bu oranın giderek % 51'e çıkarılmasını öngörüyorlardı. Ayrıca, devletler, şirketlere, ilk yatırım değerleri üzerinden tazminat ödeneceğini de bildiriyorlardı. Toplantının sonunda, Şubat ayında, Cidde'de, *Arabian American Oil Company* ile Suudi Arabistan hükümeti arasında "katılma" ile ilgili görüşmelere başlanması kararlaştırıldı.¹⁷⁴

Ahmet Zeki Yamani ile *Aramco* yetkilileri arasındaki görüşmeler Şubat ayında başladı. Şirketlerin "ortak girişim" önerileri Yamani tarafından reddedildi¹⁷⁵. 1 Mart'ta, Yamani, şirket yetkililerini, O.P.E.C. içindeki "ılımlıların" çok güçsüz olduğunu; ulusallaştırma doğrultusunda öteki üyelerden gelen baskılara karşı koyamayacaklarını ve şirketlerin koşulların elverdiği en iyi çözüm olan "katılma"-

171. *Multinationals*, Part 6, s. 48.

172. *Ibid.*, Part 6, s. 49.

173. *Ibid.*, Part 6, s. 53, 57.

174. *Ibid.*, Part 6, s. 50.

175. Görüşmelerle ilgili olarak bkz.: Sainpson, *op. cit.*, s. 235-239.

ya razı olmaları gerektiğini söylüyordu. Nihayet 10 Mart'ta, *Aramco* ilke olarak Suudi Arabistan'ın önerdiği % 20 "katılma"yı kabul ettiğini açıkladı¹⁷⁶. Görüşmelere bu çerçevede devam edilecekti.

1 Haziran 1972'de *Iraq Petroleum Company (I.P.C.)*'nin kuzey Irak'taki ayrıcalık alanlarını Irak, aynı şirketin boru hattını da Suriye ulusallaştırdı¹⁷⁷. Libya ve Küveyt, Irak'ı desteklediklerini ve para yardımı yapacaklarını açıklarlarken, Fransız hükümeti de *I.P.C.*'deki hissesiyle ilgili Irak uzlaşma önerisini kabul ederek, Fransız şirketi *C.F.P.*'nin 10 yıl daha Kerkük'de üretim yapabilmesini öngören anlaşmayı imzalıyordu. Uzun pazarlıkların sonunda, Irak ve *I.P.C.* arasında ulusallaştırma sorunun çözümleyen anlaşma 28 Şubat 1973'de imzalandı¹⁷⁸.

Bu arada, Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani'nin öteki Basra Körfezi ülkelerini de temsilen şirketlerle yürüttüğü görüşmeler sonunda, Ekim ayında bir anlaşmaya varılabildi ve Aralıkta imzalanan "Genel Anlaşma"ya göre, şirketler, Basra Körfezi devletlerinin % 25 "katılma" hakkını hemen tanıyorlar ve bu oranın 1983'e dek % 51'e ulaştırılmasını kabul ediyorlardı¹⁷⁹. Anlaşmanın yürürlüğe giriş tarihi 1 Ocak olacaktı. Ancak, hemen ardından Libya hükümetinin İtalyan *E.N.I.* şirketiyle yürüttüğü görüşmeler sırasında bu şirketin derhal % 51 "katılma"ya razı olduğunu açıklaması, Basra Körfezi ülkelerinin de "katılma" oranlarına ilişkin isteklerini kamçılacak nitelikteydi¹⁸⁰. Libya'nın "katılma" ile ilgili önerilerini *Nelson Bunker Hunt* ve onu izleyen öteki bağımsız şirketler kabul etmemişlerdi. Ancak, *British Petroleum*'un ulusallaştırılan ayrıcalık alanlarından üretilen ham petrolün pazarlanmasını engellemek için İtalya'da açtığı davada, mahkeme *British Petroleum*'un mülkiyet iddialarını reddedince, Libya hükümeti ulusallaştırılan alanlardan elde edilecek petrolü pazarlamakta zorluk çekmeyeceğini anladı ve 11 Haziran 1973'de *Nelson Bunker Hunt* Şirketinin Libya'daki tüm mal varlığını ulusallaştırdığını açıkladı¹⁸¹. Libya'daki *Wheelus* Amerikan hava üssünün Amerika Birleşik Devletleri'nden devralınmasının üçüncü yıldönümünde, Enver Sedat ve İdi Amin'in huzurunda,

176. *Multinationals*, Part 6, s. 50.

177. *Ibid.*, Part 6, s. 52; *PPS*, Vol. 39, No. 7 (July 1972), s. 238-239.

178. *PPS*, Vol. 40, No. 4 (April 1973), s. 124-127.

179. Sampson, *op. cit.*, s. 237; *PPS*, Vol. 39, No. 11 (Nov. 1972), s. 398-400; *PPS*, Vol. 40, No. 2 (Feb. 1973), s. 44-46.

180. *Multinationals*, Part 6, s. 53.

181. *Ibid.*, Part 6, s. 56.

Kaddafi, *Bunker Hunt* şirketinin, “Amerika’nın yüzüne güçlü bir tokat olmak üzere” ulusallaştırıldığını açıklıyor ve bunun hem öteki şirketlere Libya’nın isteklerine boyun eğmeleri gerektiğini, hem de Amerika Birleşik Devletleri’ne Arap dünyasına karşı sürdürdüğü “düşmanca” tavrın değiştirilmesi gerektiğini hatırlatacağını söylüyordu. Nihayet, 1973 Ağustos’unda Libya’da ayrıcalık sahibi olan tüm şirketler, Libya devletinin kendi mülkiyetlerine % 51 oranında “katılma”sını kabul ettiler¹⁸².

Bu arada, öteki *O.P.E.C.* üyeleri de “katılma” konusundaki hareketlerini hızlandırıyorlardı. Basra Körfezi’ndeki başlıca rakibi olan Irak’ın *I.P.C.*’yi ulusallaştırmasına karşılık büyük şirketlerin sessiz kalmalarına içerleyen İran hükümeti, daha önceki ılımlı tutumunu değiştirerek 1973 Yazından itibaren Konsorsiyum ile “yeni bir düzenleme”yi görüşmeye başlamıştı¹⁸³. 1973 Temmuz’unda da, Konsorsiyum’a dahil şirketler, İran hükümetiyle, daha önce Yamanı’nın öteki Basra Körfezi devletlerini temsilen şirketlerle yaptığı anlaşmanın bir benzerini yaptılar¹⁸⁴. Aynı sıralarda, Küveyt hükümeti de şirketlerle böyle bir anlaşma yapabilmek için şirketlere basıda bulunmaya başlamıştı¹⁸⁵. 13 Kasım 1973’de, Suudi Arabistan, Abu Dabi ve Katar, şirketlere % 25 “katılma”yı yeterli bulmadıklarını, % 51’in de “yetersiz” olduğunu bildirdiği sırada¹⁸⁶, devletlerin “katılma”dan “ulusallaştırma”ya doğru hızlanan hareketinin ivmesiyle, uluslararası petrol piyasasında şirketlerin bundan sonra eskisine oranla çok değişik bir yerde olacakları kesinleşmişti.

Şirketler, artık, eskisi gibi ayrıcalık alanlarından ham petrolü üretip, satan ve bu satış üzerinden de afişe fiyatlara oranlanan bir vergiyi devletlere ödeyen “ayrıcalık sahibi şirket” olamayacaklardı. Yeni durumda, şirketler, belirli bir alanda ve belirli bir süre içinde *devletin* petrolünü çıkartan ve bunu *devletten satın alarak* pazarlayan kuruluşlar durumuna geliyorlardı. “Katılma” konusuyla koşut olarak yürütülen bir başka pazarlık da, böylece, “geri satın alma”

182. *Ibid.*, Part 6, s. 57; *PPS*, Vol. 40, No. 8 (Aug. 1973), s. 324-325.

183. *Multinationals*, Part 6, s. 55. Şahın değişen tutumu ile ilgili olarak ayrıca bkz. *PPS*, Vol. 40, No.2 (Feb. 1973), s. 47-48.

184. *Multinationals*, Part 6, s. 56.

185. Küveyt ülkesindeki Şirketleri 1974 yılının Ocak ayında ulusallaştırmıştır. Bkz. *Ibid.*, Part 6, s. 59.

186. *Ibid.*, Part 6, s. 59.

fiyatlarıyla¹⁸⁷ ilgili oluyordu. Şirketler “geri satın alma” fiyatının piyasa koşullarıyla belirlenmesini isterlerken, devletler de “geri satın alma” sırasında ödenecek fiyatın, vergi oranlarına esas olduğu için yüksek belirlenmesi gelenekselleşmiş olan afişe fiyatların % 90'ının üzerinde olarak saptanmasını istiyorlardı¹⁸⁸. Böyle bir durumda şirketler de kâr etmek isteyeceklerinden, petrolü eskisine oranla pahalı pazarlamak isteyecekler ve piyasa fiyatları da artacaktı.

Aslında 1973 Sonbaharına gelinceye dek, petrol fiyatlarının arttırılması için başka nedenler de ortaya çıkmıştır. Örneğin, 12 Şubat 1973'de Amerikan doları yeniden değer yitirince, 1973 Nisan'ında O.P.-E.C. devletleriyle şirketler bu konuda görüşmelere başladılar ve 2 Haziran 1973'de 20 Ocak 1972 Cenevre Andlaşması'na ek bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma ile afişe fiyatlarda %11.9 luk bir artış sağlanıyordu¹⁸⁹.

Afişe fiyatlardaki bu artışa karşın, piyasa fiyatları da, piyasanın yeni koşulları dolayısıyla artmaya devam ediyordu. Amerika Birleşik Devletleri, 1973 başında, 1950'den beri uygulanmakta olan ithalat kotası rejimini gevşetti. Ocak ayında, Başkan Nixon tarafından 30 Nisan'a dek geçerli olmak üzere saptanan yeni kota rejimine göre, Amerika Birleşik Devletleri'ne 1972 yılının aynı dönemine oranla %51 daha çok petrol ithal edilebilecekti¹⁹⁰. Amerikan ithalat düzenindeki değişiklik burada da durmadı ve 18 Nisan 1973'de 1 Mayıs'tan itibaren geçerli olmak koşuluyla, 1959'dan bu yana petrol ithalatı üzerinde sıkı bir denetim oluşturan kota sistemi tümüyle kaldırıldı¹⁹¹. Bu karara, Amerikan iç petrol üretiminin, talebin ve rafinerilerin kapasitesinin altında kalması yol açmıştır. Serbestçe petrol ithal edilebilecek duruma gelen Amerikan bağımsız şirketleri ve rafinerileri O.P.E.C. ülkelerine yeni anlaşmalar için başvurular Amerikan bağımsız şirketleriyle birlikte, Japon ve Avrupalı şirketler de O.P.E.C. üyesi devletlerin “katılma” yoluyla ürettikleri ham petrole olan taleplerini arttırdınca, tanker talebi de attı ve taşıma fiyatları yükselmeye başladı.

187. “Geri satın alma” (*buy back*) fiyatı kısaca şöyle açıklanabilir: “Katılma” ve ulusallaştırma sonucu Şirketler ayrıcalıklarını yitirip yalnızca birer sözleşmeli ham petrol üreticisi durumuna geçtikten sonra, Şirketleri devletin petrolünü pazarlamak için satın almaları sırada ödedikleri fiyat.

188. Bkz.: Sampson, *op.cit.*, s. 238.

189. *Multinationals*, Part 6, s. 56; *PPS*, Vol. 40, No.7 (July 1973), s. 263

190. *PPS*, Vol. 40, No 2. (Feb. 1973), s. 63-64.

191. Bu konuda bkz.: *PPS*, Vol. 40, No. 5 (May 1973), s. 164-166; *PPS*, Vol. 40, No. 6 (June 1973), s. 211-214.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, piyasa fiyatları giderek yükseldi ve 1973 İlkbaharında afişe fiyatlar düzeyine yaklaştı¹⁹².

Bu arada, Batı dünyasında, özellikle yabancı şirketler üretici devletler ilişkilerindeki nitelik değişikliklerinden ötürü şirketlerin uzun dönemli satış sözleşmelerine girişmemeleri, bundan sonraki petrol talebinin karşılanamayacağına ilişkin kuşkular doğurdu. 1973 Baharından başlayarak, Batı'da, bir petrol bunalımının yakın gelecekte oluşacağı doğrultusunda görüşler öne sürülmeye ve bu yönde kamu oyu oluşturmaya başlandı: Yakında petrol fiyatlarının 2 kat yükseleceği, üstelik bir arz-talep dengesizliği oluşacağı, Batı dünyasının yeterince petrol bulamayacağı öne sürülüyor ve tüketici devletlerin birlikte hareket etmeleri gerektiği de belirtiliyordu¹⁹³. Bu görüşleri öne sürenler arasında Amerika Birleşik Devletleri Dış İşleri Bakanlığı'nın enerji bölümünü 1968'den beri yönetmekte olan ve 1971'de John N.Irwin ile birlikte Orta Doğu devletlerine yollanmış olan James E. Akins'in de bulunması¹⁹⁴, Birleşik Devletler'in petrol dünyasında 1970-1971 döneminden başlayarak oluşan nitelik değişikliği karşısındaki tutumu bilindiğinde, şaşırtıcı olmuyordu. Bazı görüşlere göre, Akins, bu yazısı ile Amerikan Dış İşleri Bakanlığı adına üretici devletlere fiyatları arttırmalarını salık veriyor ve Batı'nın zayıf durumunu ortaya seriyordu¹⁹⁵.

Ayrıcalıkların büyük bölümünü yitiren ve yakın bir gelecekte tümünü yitirerek, ham petrolü yalnızca devletler adına üretir duruma düşeceklerini gören şirketler için kârlarını arttırabilecekleri alanlar, rafinaj ve pazarlama ile sınırlanıyordu. Bu nedenle, şirketler piyasa fiyatlarının artması için çalışmayı gerekli görüyorlardı. Üstelik, üretici istekleri doğrultusunda artan vergi oranlarından doğan kayıplarını da böylece tüketiciye aktarabileceklerini umuyorlardı¹⁹⁶. Şirketlerin bu tutumu, 1973 başından itibaren piyasa fiyatlarının artmasında etkin olmuştur.

192. Bu gelişmelerle ilgili olarak bkz.: *Multinationals*, Part 4, s. 77-78; *PPS*, Vol. 40 No. 5 (May 1973), s. 162-164.

193. Bu görüşler için örnek olarak bkz.: Inglis (Ed.), *op.cit.*, *passim.*; "Policy for Importers," *PPS*, Vol 40, No.3 (March 1973), s. 82-83; "An Importers' Organization?" *PPS*, Vol. 40, No.4 (April 1973), s. 127-129; "Getting Together", *PPS*, Vol. 40, No. 6 (June 1973), s. 202-203; "Problems of Transition", *PPS*, Vol. 40, No. 7 (July 1973), s. 242-244; "Liquid Gold: Fluid Politics", *Newsweek*, Feb. 19, 1973, s. 18-19; Arnaud de Borchgrave, "Colossus of the Oil Lanes," *Newsweek*, May 12, 1973, 18-19.

194. Bkz.: James E. Akins, "The Oil Crisis: This Time the Wolf is Here," *Foreign Affairs*, Vol 51, No.3 (April 1973), s. 462-490.

195. Sampson, *op.cit.*, s. 241-242.

196. *Multinationals*, Part 4, s. 54-57.

Ayrıca O.P.E.C. devletleri, şirketlerin mülkiyetine “katılma”ya başladıktan sonra, kendileri için üretilen ham petrolü bağımsız şirketlere afişe fiyatlara yakın bir fiyattan satmaya başlamışlardı. Bu, üretici şirketlere kalan ham petrolün de afişe fiyatlara yakın bir fiyattan pazarlanmasına yol açıyordu. Böylece, 1973 yazında, Basra Körfezinde afişe fiyatlar da, piyasa fiyatları da 3 dolara yakın oluyordu. Böylece şirketlerin kârları 1972’de varil başına 30 cent dolaylarında iken, 1973 yazında 90 cent’e varıyordu¹⁹⁷.

Geleneksel olarak üretici devletlere şirketlerce ödenen vergiler afişe fiyatlar üzerinden hesaplandığından devlet-şirket pazarlıkları sonucunda ortaya çıkan afişe fiyatlar, piyasa fiyatlarının üzerinde tutulurdu. Gerçekten, 1960’larda O.P.E.C. üyeleri, düşen piyasa fiyatlarına rağmen afişe fiyatları belirli bir düzeyde tutmayı başarmışlar, 1970-1971’de de arttırabilmişlerdir. Ancak 1973’de piyasa fiyatları afişe fiyatlar düzeyine çıkınca, O.P.E.C. devletlerinin hoşnutsuzluk duymaları doğal olacaktı.

Gerçekten, Eylül ortasında toplanan XXXV. O.P.E.C. Konferansında¹⁹⁸, üye devletler bu konudaki hoşnutsuzluklarını belirttiler. Bu toplantıda öne sürülen görüşlerle göre, piyasa fiyatlarının afişe fiyatlarından hızlı bir biçimde artması, üretici devlet gelirlerinin, şirket gelirlerine oranla azalmasına neden oluyordu. O.P.E.C.’in hesaplarına göre, 1971 Tahran Anlaşması’ndan sonra devlet-şirket gelir paylaşımı 80-20 devletlerin lehine iken, artık bu oranlama 64-36 olmaktadır. Hızla şirketlerin sahipliği devletlerin eline geçmekteydi ve devletler kendi petrolerini piyasa fiyatlarından satıyorlardı ama, kısa dönemde hala şirketlerin üretilen petrolden daha çok pay almakta olması, O.P.E.C. devletlerini tedirgin ediyordu. Bu konunun şirketlerle 8 Ekim’de Viyana’da görüşülmesi kararlaştırıldı. Ancak, Ekim ayı, yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı.

Bunalıma artık bir adım kalmıştı. Petrol dünyasındaki nitelik değişikliklerinin somut sonuçlarıyla ortaya çıkması için tüm koşullar hazır ve bunalımın “habercileri” de vardı. Petrol varilini ateşe verecek kıvılcım, varile en yakın yerde, Orta Doğu’da, Ekim ayı başında parlayıverecekti.

197. *Ibid.*, Part 4, s. 78-79.

198. Bkz.: *PPS*, Vol. 40, No.10 (Oct. 1973), s. 386-387.

1973 PETROL BUNALIMI VE SONUÇLARI

I. BUNALIMIN GELİŞMESİ VE NİTELİĞİ

Şirketlerle, O.P.E.C.'i temsil eden altı Basra Körfezi devleti arasında 8 Ekim'deki Viyana toplantısı başlamadan önce, 6 Ekim 1973'de dördüncü Arap-İsrail savaşı başlamıştı. O.P.E.C. devletleri, bu görüşmeler sırasında, şirketlere afişe fiyatların iki katına, 6 dolara çıkartılmasını önerdiler. Sonra da varil başına 5 dolarlık bir afişe fiyata razı olacaklarını söylediler¹. Ancak, Viyana görüşmeleri devam ederken, Orta Doğu Savaşı da petrol dünyasını bir bunalıma sürükleyen ilk etkilerini göstermeye başlıyordu. Böyle bir ortamda başlayan görüşmelerin kesilmesi, petrol dünyasında yeni bir evrenin başlangıcını oluşturuyordu: Artık O.P.E.C. ile şirketler arasında pazarlık ve görüşme olmayacaktı².

Viyana'dan New York'a dönen şirket temsilcileri, Başkan Nixon ve Dış İşleri Bakanı Kissinger'a bir mektup sundular. 12 Ekim 1973 tarihli mektupta, Amerika Birleşik Devletleri'nin, İsrail'e askeri yardım göndermeye devam etmesinin geniş iktisadi boyutlara ulaşabilecek sorunlar yaratacağı belirtiliyordu³. Şirket temsilcilerinin bu uyarısının ardından, 16 Ekim'de Washington'a giden Suudi Arabistan Dış İşleri Bakanı Ömer Sakkaf da umduğunu bulamadı. Sakkaf, Kral Faysal'dan, eğer İsrail'e yapılan Amerikan yardımı iki gün içinde durdurulmazsa, petrol ambargosuna gidileceğini belirtir bir mektup getirmişti. Ancak aynı gün, Amerikan Senatosu, İsrail'e yardımı öngören yeni bir tasarıyı geçiriyordu⁴.

1. Bu görüşmelerle ilgili olarak bkz.: Sampson, *op.cit.*, s. 249-251.

2. Görüşmelerin sonuç alınmadan bitmesiyle ilgili olarak bkz.: *Ibid.*, s. 14-15; *Multinationals*, Part 4, s. 79.

3. *Ibid.*, Part 7, s. 546-547.

4. Sampson, *op. cit.*, s. 252.

Oysa, 1973 Yazından beri, Arap devletlerinin petrolü İsrail'e karşı bir silah olarak kullanabileceğini gösteren belirtiler vardı. Üstelik artık yalnız Libya gibi "ilerici ve devrimci" Arap devletleri değil, Amerika Birleşik Devletleri'yle en iyi ilişkiler içinde olan Arap devletlerinden de bu yolda ihtarlar gelmekteydi. Ağustos sonunda Suudi Arabistan Kralı Faysal, Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu politikasını yeren ve eğer Batı'nın petrol gereksinmesinin karşılanması için Orta Doğu'da üretimin artırılması isteniyorsa, Amerika'nın bu politikasını değiştirmesi gerektiğini belirten bir konuşma yapmıştı⁵. O.A.P.E.C.'in 4 Eylül 1973'deki toplantısında, 10 üye devletin dış işleri bakanları, Amerika Birleşik Devletleri'ni tarafsız bir Orta Doğu politikasına yönelmek için petrolün siyasal bir "silah" olarak kullanılması konusunu görüşmüşlerdi⁶. Eylül başında, Nixon, Birleşik Devletler'in, "Orta Doğu'daki petrol üreticisi devletlerin merhametine sığınma" tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu söylüyordu⁷. Bu ayın sonunda da, Kaddafi, eğer "bu arada Amerikan politikası değişmezse", "şimdi yalnızca ekonomik güdülerle ele alınan" petrol üretiminin, siyasal bir araç olarak kullanılacağını belirtiyordu⁸. Dördüncü Orta Doğu Savaşı'nın başlamasından hemen bir gün sonra, 7 Ekim 1973'de ise, Irak hükümeti, "Arap petrolünün, Siyonist ve emperyalistlerin değil, Arapların elinde bir silah olmasını sağlamak" gerektiğini bildirerek, *Basrah Oil Company*'de % 23.75 paya sahip bulunan iki Amerikan şirketi *Exxon* ve *Mobil*'in bu paylarını ve Hollanda şirketi *Royal Dutch/Shell*'in ülkedeki varlığının % 60'ını ulusallaştırıyordu⁹.

Suudi Arabistan Dış İşleri Bakanı Ömer Sakkaf'ın çabalarına karşın Amerikan Senatosu'nun İsrail'e Yardımı öngören yeni bir tasarıyı kabul ettiği 16 Ekim günü, Küveyt'te O.P.E.C.'in Basra Körfez'indeki üyeleri (İran da dahil) toplanarak, standart kalite olarak kabul edilen 34° SPI graviteli Suudi Arabistan petrolünün afişe fiyatını % 70 arttırıp, 3 dolardan, 5.12 dolara çıkartıyorlardı¹⁰. Kararlaştırılan genel O.P.E.C. politikası, afişe fiyatları, pazar fiyat-

5. *Keasing's*, s. 26194; *Newsweek*, September 10, 1973, s. 12.

6. *Keasing's*, s. 26118.

7. *Newsweek*, September 17, 1973, s. 15.

8. *Ibid.*, September 24, 1973, s. 25.

9. *PPS*, Vol. 40, No. 11 (Nov. 1973), s. 407-408; *Multinationals*, Part 6, s. 58.

10. Thomas C. Barger, *Energy Policies of the World: Arab States of the Persian Gulf*, Newark, Delaware, Center for the Study of Marine Policy, University of Delaware, 1975, s.

larının % 40 üstünde tutmaktı. Böylece, gelecekte de pazar fiyatları değiştikçe, afişe fiyat da değişecekti¹¹. Bu O.P.E.C. toplantısında afişe fiyatların yükseltilmesi, Arap-İsrail Savaşı ile ilgili değildi. O.P.E.C. devletleri, Tahran Anlaşması'nın yeni pazar koşullarına uymaması ile afişe fiyatların pazar fiyatlarıyla ilişkisinde üretici devletlerin çıkarlarına aykırı olarak ortaya çıkan durumun düzeltilmesini amaçlıyorlardı. Suudi Arabistan "hafif" kalitenin (34°) fiyatının 5.12 dolara çıkarılmasıyla öteki ülkelerin ürettikleri petrolün fiyatlarındaki değişiklikler şöyle oluyordu¹²: İran "hafif" (34°) ve Irak "hafif" (34°) 3 dolardan 5.1 dolara; Küveyt (31°) 2.9 dolardan 4.9 dolara; Abu Dabi, Murban (39°) 3.1 dolardan 6 dolara; Katar, Dukham (40°) 3.15 dolardan 5.35 dolara; Libya (40°) 4.6 dolardan 8.92 dolara yükseliyordu. Bu ülkeleri Cezayir ve Venezuela da, afişe fiyatlarını % 50 dolayında arttırarak izlediler.

17 Ekim 1973'de Küveyt'te toplanan 10 O.A.P.E.C. üyesi devletin temsilcileri (Abu Dabi, Bahreyn, Cezayir, Mısır, Irak, Küveyt, Libya, Katar, Suudi Arabistan ve Suriye), İsrail 1967'de işgal ettiği Arap topraklarından çekilinceye ve Filistinlerin yasal hakları güvenceye kavuşturuluncaya dek, petrol üretimlerini her ay en az % 5 kısmayı kararlaştırdılar¹³. Bu kararın ertesinde, Irak dışındaki tüm O.A.P.E.C. üyeleri ve bu örgüte üye olmayan Dubai ve Oman, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Hollanda'ya petrol ihracatını durdurmayı kararlaştırdılar¹⁴. Irak bu karara ve daha önceki üretimin kısılması kararına katılmadı, ama savaş sırasında İsrail tarafından bombalanan ve Irak-Suriye boru hattının ucu olan Banyas terminalinin ancak Kasım ortalarında onarılabilmesi, Irak'ın üretimini günde 500,000 varil kadar düşürdü¹⁵. 4 Kasım'daki bir O.A.P.E.C. toplantısında da, Kasım ayında üretimi Eylül ayı düzeyinin % 25 altında tutma kararı alındı¹⁶. Kasım ve Aralık aylarında, toplam Arap üretimi, Eylül düzeyinin % 80'i olan günde 3.4 milyon varil dolaylarında oldu¹⁷.

O.A.P.E.C.'in petrol üretimini kısması ve belirli ülkelere ambargo koyması, dünya petrol talebinin arttığı bir sıraya rastlıyordu.

11. Penrose, *loc. cit.*, s. 50.

12. PPS, Vol. 40, No. 11 (Nov. 1973), s. 403.

13. *Keasing's*, s. 26224.

14. PPS, Vol. 40, No. 11 (Nov. 1973), s. 410.

15. *Keasing's*, s. 26176.

16. PPS, Vol. 40, No. 12 (Dec. 1973), s. 442, 447.

17. Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 231.

Üstelik, bu talebin karşılanabilmesi için üretimin arttırılabileceği tek yer, Orta Doğu idi¹⁸. Böyle bir durumda, ambargonun ve üretim kısılmasının etkisini göstermesi kaçınılmaz olacaktı. Ancak, ambargo ve üretim kısılması, tüm O.P.E.C. üyeleri bir yana, tüm O.A.P.E.C. üyelerinin bile benimsedikleri bir politika değildi. Örneğin, 18 Aralık 1973'de, Irak hükümeti bir yıl sonra petrol üretimini günde 2.1 milyon varilden, 3.5 milyon varile çıkartmayı tasarladığını açıklıyordu. Irak Petrol ve Madenler Bakanı Sadun Hammadi de, petrol üretimini kısmanın, İsrail'i destekleyen devletlerin yanı sıra, Araplarla dost olan devletleri de cezalandıracak bir politika olarak görüldüğünden, hükümeti tarafından benimsendiğini söylüyordu¹⁹. Üstelik, ambargonun yöneltileceği devletler ve Arap dostu olarak kabul edilerek ödüllendirilecek devletler üzerinde de O.A.P.E.C. devletleri arasında bir anlaşma yoktu. O.A.P.E.C.'in düzenlediği ortak bir "dost" "düşman" ve "yansız" devletler listesi hiç bir zaman olmadı. Suudi Arabistan hükümetinin yaptığı listeye göre, "dost" devletler, İngiltere Fransa, İspanya, tüm Arap devletleri, Türkiye, Pakistan, Malaysiya, İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesmiş bulunan tüm Afrika devletleri, Hindistan ve Brezilya idi. Suudi Arabistan'ın ambargo listesinde ise, Amerika Birleşik Devletleri ve bu devlete petrol satan Karayip devletleri, Hollanda, Portekiz, Güney Afrika, Rodezya ve Güney Yemen bulunuyordu²⁰. Irak'a göre ise, "dost" devletler, Avusturya, Brezilya, Bulgaristan, Hindistan, Pakistan, Polonya, İspanya ve Tanzanya idi ve Irak bu devletlere ulusal petrol şirketi aracılığıyla yardım edeceğini açıklıyordu²¹. Ayrıca, petrol piyasasında pazarlama işinin çoğunlukla şirketler eliyle yapılması ve oldukça karmaşık bir süreci gerektirmesi daha sonra da değinileceği gibi, ambargonun amaçlarına uygun yürütülmesini engelliyordu. Nitekim, 17 Ocak 1974'de Suudi Arabistan Petrol Bakanı Ahmet Zeki Yamani, Brüksel'de verdiği bir demeçte, Amerika Birleşik Devletleri ve Hollanda'ya karşı yürütülen ambargonun başarısız olduğundan söz ediyordu²². Hollanda gibi yılda 102 milyon ton ham petrol işleyebilecek durumda olan²³ bir ülkeye ambargo uygulanınca bundan

18. Barger, *op. cit.*, s. 41.

19. Lester A. Sobel (Ed.), *Energy Crisis, 1969-73*, Vol. I, New York, Facts on File Inc., 1974, s. 210-211.

20. *PE*, Vol. 41, No. 1 (Jan. 1974), s. 6.

21. Sobel (Ed.), *op. cit.*, s. 211.

22. Lester A. Sobel (Ed.), *Energy Crisis, 1974-75*, Vol. II, New York, Facts on File, Inc., 1975, s. 5.

23. Bkz.: Odell, *op. cit.*, s. 110-111, Map 5.

hedef-dışı devletlerin de etkilenmemesi olanak dışıydı. O.A.P.E.C. içinde, ambargo politikasına belirli devletlerin uymamakta oluşu hoşnutsuzluk ve güvensizlik yaratıyordu. Irak'ın yanı sıra Libya'nın da ambargo uygulamak söyle dursun, öteki Arap devletinin ambargo uygulamaları ve üretim kısımlarından yararlanarak satışlarını arttırdığına ilişkin iddialar, O.A.P.E.C. üyesi devletler arasında tartışmalara konu oldu²⁴. 24 Şubat 1974'de ise, İran şahı Rıza Pehlevi Amerika Birleşik Devletleri'nin Ekim 1973'den önceki kadar petrol ithal etmeye devam edebileceği açıklıyordu²⁵.

13 Mart 1974'de Irak'ın katılmadığı bir O.A.P.E.C. toplantısında, Libya ve Suriye'nin karşı oyuna rağmen, Arap devletleri Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı yürüttükleri ambargoyu kaldırmaya karar verdiler. Ancak bu karar 18 Martta, Viyana'daki O.P.E.C. toplantısından sonra açıklandı²⁶. Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, Amerikan pazarı için üretimi günde bir milyon varil arttıracaklarını, ancak, Hollanda'ya ve Danimarka'ya ambargo uygulanmasına devam edileceğini söyledi²⁷.

Böylece, Temmuz ayına gelindiğinde, O.A.P.E.C.'in ambargo uygulamasının genel görünümü şöyle idi²⁸: Tüm üye devletler Portekiz, Güney Afrika ve Rodezya'ya ambargo uygulamaya devam ediyorlar; yalnızca Libya ve Suriye Amerika Birleşik Devletleri'ne ambargo uyguluyor; Haziran başından beri Hollanda ve Danimarka üzerinden ambargosunu kaldıran Cezayir dışındaki tüm üye devletler de, bu iki devlete ambargo uygulamayı sürdürüyorlardı. O.A.P.E.C. üyesi devletler petrol bakanlarının 10 Temmuzda Kahire'de yaptıkları toplantıda, Hollanda'ya karşı sürdürülen ambargo uygulamasına da son verilmesi kararlaştırıldı²⁹. Bu gelişmelerin sonunda, ambargo tümüyle ortadan kalktı ve Aralık ayında Libya'nın hiç bir resmi açıklama yapmaksızın Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı uyguladığı ambargoyu kaldırması ile, Arap devletlerinin ambargo politikası sona erdi³⁰.

24. Bkz.: *Kæsing's*, s. 26224-26225; *Newsweek*, January 21, 1974 s. 10; Sobel (Ed.), *op. cit.*, Vol. II, s. 5.

25. *Ibid.*, Vol. II, s. 6-7.

26. *PE*, Vol. 41, No. 4 (April 1974), s. 131.

27. Sobel (Ed.), *op. cit.*, Vol. II, s. 13.

28. Bkz.: *PE*, Vol. 41, No. 7 (July 1974), s. 255-256.

29. *PE*, Vol. 41, No. 8 (Aug. 1974), s. 308.

30. Sobel (Ed.) *op. cit.*, Vol. II, s. 16.

8 Nisan 1974'de kamu oyuna açıklanan bir Amerikan hükümet raporuna göre³¹, Suudi Arabistan Kasım 1973'ten Şubat 1974'e dek, ambargoya rağmen Amerika Birleşik Devletleri'ne petrol göndermeye devam etmişti. Aynı rapora göre, Libya da, Amerika Birleşik Devletleri'ne Kasım başından Aralık sonuna dek toplam 6,046,226 varil petrol ihraç etmiş, daha sonra ise bu ihracatı durdurmuştu.

Böylece, görüldüğü gibi, petrol üreticisi Arap devletlerinin tümünün katkısını, katılımını sağlayamayan ve gerçekte "başarısız" olarak nitelendirilebilecek olan ambargo uygulaması, 1974 İlkbaharı geldiğinde, neredeyse tümüyle ortadan kalkmıştı. Petrol üretiminin kısılması ise, ambargodan daha geniş kapsamlı ve uzun süreli olmuştur.

8-9 ve 24-25 Aralık'ta Küveyt'te yapılan O.A.P.E.C. toplantılarında, üye devletler, üretimin arttırılmasına ve üretim kısıntısının Eylül 1973 düzeyine göre % 25 yerinc % 15'de tutulmasına karar verdiler³². Bundan sonra, 1974 başından itibaren, üretim düzeylerinin düşük tutulması, bir Arap politikası olmaktan çıktı. Venezuela da üretimini % 7.4 oranında azaltı ve Arap olmayan üretici devletlerin petrol ihracatı, 1974'ün ilk yarısında yalnızca % 4 arttı³³. 1974 Haziran'ında, toplam Arap üretimi, Eylül 1973 üretim düzeyinin % 93'ü kadardı³⁴. Ancak üretim düzeyinin denetlenmesi ve üretimin kısılması, Orta Doğu Savaşı ile değil, petrol piyasasının durumu ile ve üretici devletlerin petrol zenginliklerini uzun süre sürdürmek istemeleri ile ilintilidir. 1974 yılına gelindiğinde, bundan sonra değinileceği gibi, petrol fiyatları daha önce düşünülemez denli yükselmişti ve üretici devletler üretimlerini değil, fiyatlarını arttırmayı yeğliyorlardı. Ayrıca, 1974'deki üretim, tüketimin günde 2-4 milyon varil üzerindeydi ve bu durum da üretimin kısılmasını gerektiriyordu³⁵. Bu nedenle, 1975 yılında da üretim artışı yavaşlatıldı ve bu yılın ilk çeyreğinde, 1974'ün aynı dönemine oranla, sosyalist devletler dışındaki tüm dünya üretimi % 11.3 daha fazla oldu³⁶.

1973 sonundan başlayarak tüm dünyada etkisini gösteren petrol fiyatlarının artması olayı, petrol bunalımının en önemli yönünü

31. Bkz.: *Ibid.*, s. 14-15.

32. *Keesing's*, s. 26355-26356.

33. Fried, Schultze (Eds.) *op. cit.*, s. 236.

34. *Oil and Gas*, Aug. 26, 1974, s. 16, 46.

35. Bkz.: *Ibid.*, Sept. 2, 1974, s. 33-34.

36. Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 238.

oluşturmaktadır. Gerçekten O.P.E.C. devletleri Ekim ayı ortasında petrolün afişe fiyatını % 70 arttırdıktan sonra bununla yetinmediler. Çünkü, Arap petrol ambargosuyla ve üretim kısımlarıyla alıcıların “panik” içinde olmaları, piyasada oluşan petrol fiyatlarını yine afişe fiyatların üstüne çıkartıyordu. Örneğin, Kasım başında, Tunus’taki bir satışta, bir varil petrol 12.64 dolara alıcı buluyor³⁷ ve 11 Aralık’ta da İran, bir varil petrolüne 17 dolar alabiliyordu³⁸. Belki bunlar bir genellemeye olanak sağlamayacak denli özel ve aşırı örneklerdi ama, petrol arzının kısıtlandığı bir ortamda, “bağımsız” şirketler, nerde ve ne kadara petrol bulurlarsa alıyorlardı. O.P.E.C. devletlerinin bu durumu değerlendirmek istemeleri doğal olacaktı. 23 Aralık 1973’deki O.P.E.C. toplantısında İran, petrolün afişe fiyatınının 17 dolara çıkartılmasını önerdi. Suudi Arabistan bu denli büyük bir artışa razı olmadı ve bu toplantıda standart kalite olan Suudi Arabistan “hafif”i için, 10 Ocak 1974’den geçerli olmak üzere 11.65 dolarlık bir afişe fiyat saptandı³⁹. Böylece, 1973 yılının son üç ayı içinde afişe petrol fiyatları % 370 kadar yükseltilmiş oluyordu⁴⁰.

1973’ün son aylarındaki olayları değerlendirirsek, petrol bunalımının niteliğini açıklayabiliriz: Önce, Ekim ortasında, O.P.E.C. devletleri tarafından petrol fiyatları, Orta Doğu Savaşı’ndan ve Arap politikasından bağımsız olarak, artırılmıştır. Daha sonra bunu, Arapların ambargo uygulaması ve üretimi kısımları izlemiştir. Arap petrol ambargosu, genel olarak bir petrol ambargosu uygulamanın zor oluşu ve özel olarak da tüm Arap devletlerinin bu politikayı desteklememeleri nedeniyle, gerçekte başarılı olamamıştır. Ancak, üretimin kısılması ve ambargo olayı, dünya petrol piyasasını olağan işlerliğinden uzaklaştırarak bir “bunalım” ortamı doğurmuş ve bu ortamda alıcıların herhangi bir fiyata petrol almaya razı olmaları nedeniyle piyasa fiyatları çok yükselmiştir. Piyasa fiyatlarının yeniden afişe fiyatları geçtiğini ve alıcıların “panik” içinde olmalarını değerlendiren O.P.E.C. de, petrol fiyatlarını yeniden yükseltmiştir. 1974 İlkbaharında Arap petrol ambargosu tümüyle etkinliğini yitirmiş ve giderek O.A.P.E.C. tarafından kaldırılmıştır. Ancak, bir

37. Barger, *op. cit.*, s. 42.

38. *Multinationals*, Part 6, s. 59.

39. Alexander, *op. cit.*, s. 51; *Keesing's*, s. 26355.

40. 1974 başından sonra petrol fiyatlarında ortaya çıkan değişimler, temelde fiyatta değişiklik yapmamıştır. Bu konu ayrıntılı olarak bundan sonraki kesimde ele alınmaktadır.

O.P.E.C. politikası olarak başlayan ve devam eden petrol fiyatlarının yükseltilmesi olayı, daha sonraki yıllarda da etkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Üstelik, Arap petrol ambargosu ve üretim kısıma politikası, “düşmanları cezalandırmaya ve dostları ödüllendirmeye yönelik olmuşsa da, fiyatlardaki hızlı yükseliş dostları ve düşmanları aynı biçimde olumsuz etkilemiştir”⁴¹.

Böylece, önceleri yalnızca bir “arap politikası” izlenimini uyandıran petrol bunalımı, tüm dünyayı etkileyen bir olay durumuna gelmiştir.

II. BUNALIM ERTESİNDE O.P.E.C. DEVLETLERİ

A- 1973 Ertesinde O.P.E.C. Politikası

1. O.P.E.C. Politikasının Temelleri

1974 İlkbaharında Arap petrol ambargosu tümüyle ortadan kaybolduktan sonra, uluslararası alanda “petrol bunalımı” olarak yankı bulan olgu tek boyuta indirgeniyordu: Petrol fiyatlarının yüksekliği⁴². 1974 ertesi döneminde, O.P.E.C. devletleri, petrol fiyatlarını 1974 başındaki düzeyde daha yukarı çıkartan bir politika izlemişler ve bu politika çevresinde, aralarındaki yapısal ayrılıklara karşın büyük ölçüde başarılı da olmuşlardır.

O.P.E.C. devletlerinin fiyat politikasının başarılı olması, başlıca iki olgudan kaynaklanmaktadır⁴³: a) Ham petrole olan talebin esnek olmayışı ve b) petrol ithal eden devletlerin iç üretimlerini arttıramamaları ve kısa dönemde petrole almaşık olabilecek yeni enerji kaynakları geliştirememeleri. Doğaldır ki, bu iki olgudaki değişimler, uzun dönemde O.P.E.C. in fiyat politikasını olumsuz etkileyecektir⁴⁴.

41. George Lenczowski, “*The Politics of Oil*” A Conference Sponsored by the AEI National Energy Project-Dialogue on World Oil, Edward J. Mitchell (Ed.), Washington D.C., American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1974, s. 45.

42. Petrol ithal eden devletler, bu dönemden sonra da, gereksinme duydukları petrolün yine kendilerine siyasal nedenlerle ulaştırılmama olasılığını gözönünde tutmuşlar ve bu konuda da önlemler düşünmüşlerdir. Böyle bir olasılığa ve tüketici devletlerin buna karşı takınabilecekleri tutuma bu incelemede değinilmektedir. Ancak, 1974-1976 döneminde petrol üreten-tüketen devletler arasındaki ilişkilerde öncelikle önem kazanan fiyat konusu olmuştur.

43. Alexander, *op. cit.*, s. 35-36. Edward Hudson ve Dale Jorgenson’un hesaplarına göre, kısa dönemde ham petrol fiyatlarındaki % 100’lük bir artış, ham petrol tüketiminde yalnızca % 15 kadar bir azalmaya yol açmaktadır. Böylece de, ham petrolün fiyat esnekliği, 0.15 oluyor. Bkz.: *Business Week*, January 13, 1975, s. 80.

44. Bkz.: Helmut Schmidt, “The Struggle for the World Product”, *Foreign Affairs*, Vol. 52, No. 3 (April 1974), s. 444-445.

Suudi Arabistan Petrol Bakanı Ahmet Zeki Yamani, O.P.E.C.'-in fiyat politikasının temellerini şöyle özetlemiştir⁴⁵:

“Petrol yenilenemeyecek bir maddedir ve O.P.E.C. ülkelerinin halkları için, tek olmasa bile, başlıca yaşam kaynağıdır. Bu ticarettten elde edilecek olan gelirler, ihracatçı ulusların yalnızca güncel gereksinmelerini değil, ayrıca bu kaynak tümüyle tüketildikten sonraki, gelecekteki gereksinmelerini de karşılamalıdır. Tüketici ülkelerin teması, her zaman arzın güvenliği ve fiyatların düşüklüğü olmuştur. Bizim temamız (ise), güvenlik, uygun gelir ve doğal kaynaklarımızın ussal kullanımını sağlamaktır. Bundan dolayı, petrol fiyatını üretim maliyetine bağlamak uygun değildir . . . Ayrıca, 1974'ten önceki çeyrek yüzyılda süregelen düşük fiyatlar yalnızca tüketicilerin amaçlarına hizmet etmiştir. O.P.E.C. petrolü başka yerlerde üretilen petrolden ve kömür gibi öteki almalardan en az %50 daha ucuz olmuştur. . . Bu durum doğallıktan öylesine uzaklaşmıştır ki tek akılcı çözüm 1970'lerin başından bu yana petrol fiyatlarını yükseltmek olmuştur. . . Durumu daha da kötüleştiren dünyadaki enflasyonun ve petrol üreten ülkelerin ithal ettikleri mal ve hizmetlerle ihraç ettikleri petrolün fiyatı arasındaki farkın giderek artması olmuştur. Dahası kanıtlanmış petrol rezervleri, 1960'ların sonlarında (eskisine oranla) önemli ölçüde azalma göstermiş ve (bu rezervlerin) yaşam süreleri 1955 te 35 yıl iken, 1973'de 30 yıla düşmüş, 1980'de de gelecekteki arzın geriye dönülmez biçimde azalmasına yol açabilecek biçimde 25 yıla düşmesi beklenir olmuştur.”

Gerçekten, O.P.E.C. devletlerini yüksek fiyat politikasına iten nedenlerinin başında, rezervlerinin uzun dönemde tükeneceği varsayımının gelmesinin yanında ithal ettikleri mal ve hizmetlerin, petrol karşısındaki değerlerinin yükselmekte oluşu da vardır. Bu nedenle, bu çalışmada, üretici-tüketici devlet ilişkilerinin incelendiği kesimde de ele alındığı gibi, O.P.E.C. devletleri, petrol fiyatlarının ithal ettikleri mallarla bir endekse bağlanmasını istemektedirler⁴⁶.

Ancak tümüyle bakıldığında bir “toplam” O.P.E.C. fiyat politikasından söz etmek ne denli olanaklı ise de, O.P.E.C. üyesi devletlerin değişik toplumsal ve kurumsal yapılarından ötürü fiyat politikasına ilişkin isteklerinin birbirleriyle tam olarak çakıştığını öne

45. Sheikh Ahmed Zaki Yamani, “Oil: Towards a New Producer-Consumer Relationship”, *The World Today*, Vol. 30, No. 11 (Nov. 1974), s. 482.

46. Bu konuda genel olarak bkz.: *Twentieth Century Task Force, op. cit.*, s. 12-13.

sürmek yanlış olur. Nitekim, 1974-1976 döneminde O.P.E.C. in bir örgüt olarak dışa karşı ortak bir üretim ve fiyat politikası oluşturabilmesi, örgüt içindeki anlaşmazlıkları gizleyememiş ve 1976 sonunda da, bu anlaşmazlıklar örgütün geleceğini tehlikeye sokabilecek ölçüye varmıştır. Bu nedenle, 1974-1977 dönemindeki O.P.E.C. üretim ve fiyat politikasına ayrıntılı olarak bakmadan önce, O.P.E.C. devletleri arasında bu politikaya ilişkin olarak ortaya çıkan anlaşmazlık ve karşılıkları temellendirmek için, bu devletleri, üretim ve fiyat politikalarındaki tercihleri açısından sınıflandırmak gereklidir.

Böyle bir sınıflandırmada⁴⁷ öncelikle kullanılabilir ölçütler, bu devletlerin nüfusları ve petrol gelirine olan gereksinmeleridir. Bu açıdan bakıldığında, bir kısım O.P.E.C. devletlerinin nüfuslarının çok olduğunu, petrolden elde edebilecekleri gelirlere kısa dönemli gereksinmelerinin yüksek olduğunu ve bu gelirleri yatırıma dönüştürmek istediklerini görmekteyiz. Bu devletler arasında İran, Venezuela, Irak, Cezayir, Endonezya ve Nijerya sayılabilir. Bu devletler kısa dönemde elde edebilecekleri en yüksek geliri sağlamak isterlerken, uzun dönemde yüksek fiyatlar nedeniyle pazarlarının daralmasını önemsemeyecek durumdadırlar. Böylece bu devletlerin sürekli olarak yüksek fiyat politikasının uygulanmasından yana olmaları doğal olmaktadır. Oysa, birey başına ulusal gelirleri oransal olarak yüksek olan ve petrolden elde ettikleri gelirleri yatırıma dönüştürme yetenekleri de az olan bir kısım O.P.E.C. devletlerinin durumu değişiktir. Suudi Arabistan, Küveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve bir ölçüde de olsa Libya, bu devletler arasında sayılabilir. Bu devletler, kısa dönemde gelirlerini en yükseğe çıkartmaktan çok petrolden sağladıkları gelirleri uzun süre devam ettirmek istediklerinden yüksek fiyat politikası dolayısıyla pazarlarının daralmasını engellemek istemektedirler.

1974-1976 döneminde O.P.E.C.'in fiyat politikasının başarılı olmasının başlıca nedeni, üye devletlerin üretimlerini petrol fiyatlarının düşmesine neden olacak denli arttırmamış, tam tersine üretim politikalarını fiyatları yüksek tutmaya yarayacak biçimde düzenlemiş olmalarıdır. Frank G. Zarb, bunu şöyle açıklamaktadır⁴⁸: “Yüksek petrol gelirine gereksinme duyan ülkeler üretimi etkin bir biçimde

47. Bu sınıflandırma için bkz.: Edith Penrose, “The Middle East and the International Petroleum Industry”, Inglis (Ed.), *op. cit.*, s. 185-189; Mikdashy, *op. cit.*, s. 208-209; *Business Week*, January 13, 1975, s. 80.

48. Frank G. Zarb, “US Energy Policy”, *The World Today*, Vol. 32, No.1 (Jan. 1976),

geçerli düzeyin üzerine çıkartabilmek için gerekli olan petrol kaynaklarına sahip değillerdir. O.P.E.C., karteğe karşı hile yapma eğiliminde olabilecek ülkeler bunu yapamadıkları, hile yapabilecek ülkeler de buna eğilimli olmadıkları için fiyat düzeyini sürdürebilmektedir.”

Tablo IV-1
OPEC – Üretim ve Kapasite (1974 ve 1980)
(milyon varil/gün)

	1974 Üretimi	1974 Kapasitesi	1980'deki ^(a) Üretim Tercihi	1980 ^(a) Kapasitesi
Suudi Arabistan	7.1	10.5	8.0	15.0
İran	5.5	6.5	6.9	6.9
Irak	2.2	2.5	4.0	4.5
Nijerya			2.7	2.7
Endonezya	1.2	1.5	2.4	2.4
Venezuela	2.7	3.3	2.0	3.0
Küveyt	2.2	3.8	1.8	3.5
Libya	1.1	3.0	1.8	2.6
Birleşik Arap Emirlikleri	1.4	2.2	1.6	3.0
Cezayir	0.9	1.1	1.4	1.4
Katar	0.4	0.7	0.7	0.7
Gabon	0.2	0.2	0.4	0.4
Ekvador	0.2	0.2	0.4	0.4

(a) Burada “kapasite” tüm rezervlerin harekete geçirilmesiyle elde edilebilecek “en yüksek üretim” değil, eldeki olanaklarla yapılabilecekken yapılmayan ürettir.

Kaynaklar: 1975 üretim ve kapasitesi, Alexander “Background Paper”, *Paying for Energy*, s. 37, Table 1; 1990'de tercih edilebilecek üretim ve kapasite, Theodore M. Moran, “The Future: OPEC Wants Them,” *Foreign Policy*, No. 25 (Winter 1976-77), s. 71.

O.P.E.C. içindeki fiyat düzeyi anlaşmazlıkların iki kutbu, Suudi Arabistan ve İran olmuştur⁴⁹. Yukarıdaki sınıflandırmadaki grupların en güçlü temsilcileri olan bu iki devletten Suudi Arabistan O.P.E.C. içindeki fiyat yükseltme çabalarına en sert tepkileri gösterirken, İran bu çabaların başını çekmiştir. Suudi Arabistan'ın, tüketici devletlerin isteklerine koşut olarak, O.P.E.C.'in fiyatları yükseltmesine karşı olmasındaki etmenlere, bu ülke yöneticilerinin siyasal tercihleri de eklenebilir. Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, bir dergiye verdiği demeçte şunları söylemiştir⁵⁰:

“(Suudi Arabistan) Batı'daki ekonomik durumdan, İngiltere, İtalya ve hatta Fransa'da yeni bir (ekonomik) durgunluğu

49. Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz.: Lenczowski, “The Politics of Oil”, Mitchell (Ed.), *op. cit.*, s. 48-49. Ayrıca bkz.: George Lenczowski, “The Oil Producing Countries”, *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 68-71.

50. *ME*, No. 28 (Feb. 1977), s. 85'de, *Der Spiegel*'den alıntıdır.

girilmesi olasılığından son derece kaygılıdır... Biz, Fransa ve İtalya'da komünist rejimlerin iktidara gelmesini istemiyoruz.”

Böylece, Ekonomik ve siyasal tercihlerine bakıldığında, Suudi Arabistan'ın O.P.E.C.'in yüksek fiyat politikasına karşı koyması doğallık kazanmaktadır. Suudi Arabistan'ın O.P.E.C. içindeki özel yeri, bu devlete tek başına O.P.E.C.'in üretim ve fiyat politikasını etkileme olanağını vermektedir.

Gerçekten, Suudi Arabistan O.P.E.C.'in tüm rezervlerinin %35 ini, tüm üretim kapasitesinin %29'unu elinde tuttuğu için bu örgütün üretim ve fiyat politikasını tek başına etkileyebilecek durumdadır ve bunu devlet gelirleri konusunda önemli bir sıkıntıya düşmeden yapabilir⁵¹. Yukarıdaki tabloda O.P.E.C. devletlerinin 1974 yılında gerçekleşen üretimleri, 1980'de gerçekleşebilecek üretimleri ve kullanılabilir üretim kapasiteleri karşılaştırılmıştır. Bu tablo içinde Suudi Arabistan tüm O.P.E.C. üretimini ve dolayısıyla fiyatları etkileyebilecek tek ülke olarak belirlemektedir. Çünkü, Suudi Arabistan 1974'te kendi dışındaki tüm O.P.E.C. üretim kapasitesinin üçte birinden çoğuna sahipti ve 1980'de de yarısına sahip olması beklenmektedir.

O.P.E.C. bir bütün olarak fiyat politikası güdemeseydi, 1973-1974 döneminde, özellikle ambargonun yarattığı panik içinde, tek tek yapılacak satışlarda fiyatlar daha yüksek düzeye çıkabilirdi; ama buna karşılık 1975'ten başarak O.P.E.C.'in toplu politikasıyla sağlanabilen düzeyin altına düşülmesi kaçınılmaz olacaktı⁵². Ancak, 1977 başına dek O.P.E.C., örgüt içindeki anlaşmazlıklara karşın ortak bir politika izleyebilmiştir.

2. O.P.E.C. Politikasının Gelişimi (1974-1977)

O.P.E.C.'in 1974-1977 dönemindeki fiyat ve üretim politikasının ayrıntılarına girmeden önce birkaç önemli noktayı belirtmek gereklidir. Bu dönemde O.P.E.C.'in fiyatları ne kadar arttıracığı başlıca sorun olmuştur. Ancak bu sorun ilk bakışta görüldüğüne yakın değil, karmaşıktır ve birkaç boyuta sahiptir. O.P.E.C.'in afişe fiyatları arttırması, ayrıcalıklı şirketlerden aldığı vergilere esas olan fiyatı, dolayısıyla vergileri arttırması anlamındadır. O.P.E.C. devletleri, benden de, vergi ve *royalty* oranlarını yükselterek gelirlerini arttırmak

51. Bkz.: Zarb, *op.cit.*, s.3; Twentieth Century Task Force, *op.cit.*, s. 13; Theodore H. Moran, "The Future: OPEC Wants Them," *Foreign Policy*, No.25 (Winter 1976-1977), s. 62.

52. Bkz.: Mikdashi, *op.cit.*, s.205.

yoluna gitmişlerdir. Konunun bir başka boyutu da, O.P.E.C. devletlerinin şirketlerin mülkiyetine giderek daha büyük oranlarda "katılmaları" ile ortaya çıkmıştır. "Katılma" sonucu şirketler, devletlerden petrolü "geri satın almak" durumunda olduklarında "geri satın alma" fiyatındaki değişiklikler de O.P.E.C. politikasının bir unsurunu oluşturmuştur.

Kuşkusuz 1974-1977 döneminde O.P.E.C. politikası, O.P.E.C.'in şirketlerle ve tüketici devletlerle olan ilişkileriyle etkileşim içinde olmuştur. Bu dönemdeki şirket-devlet ilişkileri ile, O.P.E.C. devletleri-tüketici devletler ilişkileri bu bölüm içindeki öteki kesimlerde ele alınmaktadır. Bu kesimde, O.P.E.C. politikasına yalnızca bu örgütün belirlenen politikası ve örgüt içi karar oluşturulması açısından bakılmaktadır.

1 Ocak 1974'den başlayarak, Suudi Arabistan hafif (34°) ham petrolünün⁵³ afişe fiyatının 11.651 dolara çıkmasından sonra, 17 Mart'ta Viyana'da yapılan O.P.E.C. toplantısında, afişe fiyatların üç ay süreyle dondurulması kararlaştırılmıştır⁵⁴. Bu karar, petrol fiyatlarının daha da arttırılmasını isteyen İran ile, en az 2 dolarlık bir indirim önerisinde bulunan Suudi Arabistan arasında uzlaşma sağlanmasıyla alınabilmiştir. Aynı görüntü, 17 Haziran'da Quito'da yapılan O.P.E.C. toplantısında da belirmiş ve yine Suudi Arabistan'ın petrol fiyatlarının düşürülmesine ilişkin önerisi kabul edilmiş, ama fiyatlar üç ay süreyle dondurulmuş, yerine, şirketlerden alınan "royalty" % 2 arttırılmıştır⁵⁵. Eylül ayında Viyana'da yapılan O.P.E.C. toplantısında da, Suudi Arabistan'ın karşı oyuna rağmen şirketlerden alınan vergi ve "royalty"ler % 3,5, ya da ortalama varil başına 33 cent arttırılmıştır. Aynı toplantıda, afişe fiyatların 1974'ün son üç ayı için dondurulması da kararlaştırılmıştır⁵⁶.

Ancak, 9-10 Kasım 1974'de Abu Dabi'de toplanan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar petrol bakanları, petrolün tüketicilere maliyetini yeniden yükselten bir karar almışlardır. Suudi Arabistan'ın önerisi ile benimsenen yeni bir fiyat formülasyonunun

53. Birçok araştırmada, petrol fiyatlarından genelde söz edilebilirken Suudi Arabistan hafif(34°) ham petrolü esas alınmaktadır. Bu incelemede de, aksine bir kayıt yok ise, alışıla gelmiş olan hafif petrol kalitesi budur ve fiyat varil başındadır.

54. Bkz.: *PE*, Vol. 41, No. 4 (April 1974), s. 132.

55. Bkz.: *PE*, Vol. 41, No 7 (July 1974), s. 251. Suudi Arabistan bu kararla kendisini bağışaymamıştır. Bkz.: *MEES*, Vol. 17, No 35 (June 21, 1974) s. 1.

56. Bkz.: *PE*, Vol. 41, No. 10 (Oct. 1974), s. 362-363; *Time*, Sept.23, 1974, s. 51; *Oil and Gas*, Sept.21, 1974, s. 108; *Newsweek*, Sept. 23, 1974, s. 49.

göre, afişe fiyatlar indirilmiştir ama, "royalty" ve vergi oranları yükseltilerek, devlet gelirleri 37-50 cent kadar arttırılmıştır⁵⁷. Ayrıca, bu değişikliklerle, şirketlerin kendileri için ürettikleri petrolle, devletlerin "katılma" dolayısıyla şirketlere "geri sattıkları" petrol arasındaki fiyat farkı da yok denecek değin azaltılmıştır⁵⁸.

13 Aralık 1974'te Viyana'da toplanan O.P.E.C. petrol bakanları⁵⁹, Kasım'daki Abu Dabi toplantısında kabul edilen Suudi Arabistan fiyat formülünü benimseyerek, standart kalite petrolden alınacak devlet gelirininin 10.47 dolar olmasını kararlaştırmışlardır. 1 Ocak 1975'ten başlayarak geçerli olacak bu kararın etkisiyle piyasa fiyatları 10.47 dolar dolayına ulaşmıştır. Bu yeni fiyat uygulamasının bir önemi de şu olmuştur: Artık O.P.E.C. devletleri, gelirlerini, afişe fiyatları arttırmak yerine doğrudan doğruya "devlet payı"nı yükselterek arttırmaya başlamışlardır.

Ocak 1975'de Cezayir'de, Haziran'da Gabon'da toplanan⁶⁰ O.P.E.C. bakanları, Eylül'e dek fiyatlarda bir değişiklik yapmamayı, fiyatları 1 Ekim 1975'de yeniden düzenlemeyi ve fiyat düzeyini Uluslararası Para Fonu'nun (I.M.F.) Özel Çekme Hakları'na (Special Drawing Rights-SDR) bağlamayı kararlaştırmışlardır.

Eylül sonundaki Viyana O.P.E.C. Bakanlar toplantısı fiyatlar konusunda o güne dek olmadığı denli sert tartışmalar içinde geçmiştir⁶¹. İran, Irak ve Nijerya'nın %15-20 oranında önerdikleri fiyat artışına, Suudi Arabistan %5'lik bir artış oranı saptaması önerisi ile karşılık vermiştir. Cezayir, Üçüncü Dünya'ya yakınlığı nedeniyle sessiz kalırken, Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, daha önceki toplantılardan farklı olarak çok sert direnç göstermiş ve bir ara toplantıyı terkederek önceki devlet temsilcilerini etkilemeyi de denemiştir. Sonunda, fiyatların %10 arttırılması ve bu düzeyin 1976 Haziran'ına dek korunması kararlaştırılmıştır. Böylece, fiyat 11.51 dolara ulaşmış bulunuyordu. 1976

57 *Economist*, Nov. 16, 1974, s. 112'de 50 cent, *PE*, Vol 42, No. 2 (Feb. 1975) s. 71'de 47 cent olarak; *Newsweek*, Nov. 25, 1974 de de 40 cent olarak hesaplanmıştır.

58. Bkz.: Fried, Schultze (Eds.), *op.cit.*, s. 235.

59 Bu toplantıda alınan kararlarla ilgili olarak bkz.: *Oil and Gas*, Dec. 23, 1974, 111; Fried, Schultze (Eds.), *op.cit.*, s. 235, 236; Penrose, *Daedalus*, s. 52; Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol. 11, s. 40-41.

60. Bu toplantılar için bkz.: *Economist*, Feb.1, 1975, s.74; *International Herald Tribune*, March 6, 1975; *ME*, No. 7 (April 1975), s. 13-17; *ME*, No. 10 (July 1975) s. 79-80; *Newsweek*, June 23, 1975, s. 29-30.

61. Bkz.: *ME*, No. 13 (Nov. 1975), s. 71-72; *Newsweek*, Oct. 6, 1975, s. 45-46.

Mayıs'ının sonunda Endonezya'da, Bali'de toplanan⁶² O.P.E.C. bakanları petrol fiyatlarını arttırmamayı kararlaştırmışlardır. Toplantıda yine İran, yanına Endonezya'yı da alarak %15'lik bir artış önermiş, ancak bu kez Suudi Arabistan'ın önerisi kabul edilerek fiyatlar dondurulmuştur. Ancak, Bali toplantısı ortak bir O.P.E.C. politikasının oluşturulabilmesinin artık son derece zor olduğunu ve O.P.E.C. üyelerinin artık yalnızca "anlaşmamakta anlaşabildiklerini" de göstermiş; bu açıdan da örgütün geleceği için kötümser yorumlara neden olmuştur⁶³. Bir iddiaya göre de, Bali toplantısında İran'ın fiyatların arttırılması konusunda kararlı bir tutum almamış olmasının nedeni bu toplantıdan önce Yamani'nin gizli olarak İran'a gidip, İran'lı yöneticilerle görüşmüş olmasıdır⁶⁴. Bundan sonraki O.P.E.C. toplantısının Aralık'ta yapılacağı belli olduktan sonra O.P.E.C. üyesi devletlerin sözcüleri fiyatlar konusundaki görüş ayrılıklarının devam ettiğini açığa vurmuşlardır⁶⁵. Böylece, 1976 sonunda O.P.E.C. örgütü üzerine kara bulutlar belirmeye başlıyordu ve fırtına Aralık ayında Katar'da yapılan O.P.E.C. toplantısına koptu.

Bu toplantıda⁶⁶ O.P.E.C. devletleri ortak bir fiyat politikası konusunda ilk kez uzlaşmıyorlar ve iki ayrı fiyat politikası saptayarak toplantıyı sonuçlandırıyorlardı. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri yalnızca % 5'lik bir fiyat artış oranı saptarken, öteki 11 O.P.E.C. üyesi devlet % 10'luk bir artışta karar kılıyorlardı. Bu 11 devlet, ayrıca fiyatları 1 Temmuz'da % 5 daha arttırmayı kararlaştırıyorlardı. Böylece, O.P.E.C. tarihindeki en önemli ayrılık da belirmiş oluyordu. Aşağıdaki tablodan, O.P.E.C. devletlerinin Katar toplantısı sonunda saptadıkları fiyat artışları izlenebilir.

1977'nin ilk aylarında Suudi Arabistan'ın fiyatlarını % 5 bile arttırmadığı, bu devletin resmi satış fiyatının % 3-3.6 dolayında arttırıldığı görülmüştür. Ayrıca, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri üretimlerini, sırasıyla, günde 3.5 milyon varil ve 0.3-0.5 milyon varil arttıracaklarını da açıklamışlardır. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki bu üretim artışı ile birlikte, petrol şirketlerinin, başka yerlerde pazarlamak üzere, bu devletlerin pet-

62. Bu toplantı için bkz.: *ME*, No. 21 (July 1976), s. 46-52; *Newsweek*, June 7, 1976, s. 45.

63. Örneğin bkz.: *ME*, No. 21 (July 1976), s. 46; *ME*, No. 22 (Aug. 1976), s. 10-11; *Newsweek*, Nov. 22, 1976, s. 51.

65. Bkz.: *ME*, No. 24 (Oct. 1976), s. 76-81.

66. Bu toplantı için bkz.: *PE*, Vol. 44, No. 2 (Feb. 1977), s. 42-43.

rollerine daha çok ilgi göstermeye başladıkları da görülmüştür⁶⁷. Bu durum karşısında, öteki 11 O.P.E.C. üyesi devletten bazılarının pazarlarının bir bölümünü yitirmeye başlamaları ve belki de bu yüzden fiyatlarını düşürmeleri beklenmeye başlamıştır.

Tablo IV-2

Ham Petrol Fiyatları (1976 Aralık - 1977 Ocak)
(Varil Başına Dolar Olarak)

	Aralık 1976	Artış	Ocak 1977
Abu Dabi (39°) (Birleşik Arap Emirlikleri)	11.918	0.58	12.50
Suudi Arabistan (34°)	11.510	0.58	12.09
İran (34°)	11.620	1.19	12.81
İrak (35°)	11.480	1.19	12.67
Küveyt (31°)	11.230	1.14	12.37
Katar (40°)	11.848	1.34	13.19
Cezayir (44°)	13.100	1.20	14.30
Libya (40°)	12.620	1.30	13.92
Nijerya (34°)	13.160	1.06	14.22
Endonezya (35°)	12.800	0.75	13.55
Venezuela (35°)	12.800	1.19	13.99

Kaynak: *The Petroleum Economist*, Vol. 44, No. 2 (February 1977), s. 43.

Nitekim, Ocak ayı içinde, Venezuela ve Endonezya'nın, Katar toplantısında aldıkları kararın tersine, petrol fiyatlarındaki artışı % 10'a vordırmadıkları görülmüştür. Endonezya, genel fiyat artış düzeyini % 6'da tutarken, Venezuela da, % 10'luk fiyat artış oranını yalnızca kolay pazar bulabileceği iyi nitelikli petrolü için uygulamış, daha "ağır" petrolüne uygulamamıştır⁶⁸. Buna karşılık, çok iyi nitelikli olan petrollerine pazar bulamamak gibi bir kaygıları olmayan Nijerya, Libya ve Cezayir, % 10'luk artış kararını tam olarak uygulamaya başlamışlardır⁶⁹.

Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin O.P.E.C. içinde ayrı bir yol izlemelerinden en çok etkilenmiş olan üye devlet, İran'dır. İran Ulusal Petrol Şirketi'nden 1977 yılı süresince petrol almak için sözleşme yapmış bulunan 25 ortaklık Ocak ayı içinde gelenin yarısı kadar petrol satın almaya başlayınca, İran bu şirketleri kara listeye koymakla tehdit etmiştir. Yine Ocak ayı içinde, İran'ın üretiminin % 30 dolayında azaldığı ve bunun böyle sürmesi duru-

67. Bkz.: *ME*, No. 28 (Feb. 1977), s. 84; *ME*, No. 29 (March 1977), s. 86.

68. *ME*, No. 28 (Feb. 1977), s. 84.

69. *Newsweek*, Jan. 24, 1974, s. 18.

munda, İran'ın 1977 yılı içindeki kaybının 7 milyar dolar dolayında olacağı görülmekteydi⁷⁰.

Suudi Arabistan yöneticileri, Yamani ve Prens Fahd, Suudi Arabistan'ın Batı ekonomilerini mahvetmemek, Batı Avrupa'da komünist rejimlerin iktidara gelmesini kolaylaştırmamak ve Üçüncü Dünya ülkelerini "iki yanlı bir kılıçla vurmamak için" O.P.E.C. içinde böyle bir tutum takındığını; yoksa, Suudi Arabistan'ın "O.P.E.C. bütünlüğünü korumaya istekli" olduğunu açıklamışlardır⁷¹.

Buna karşılık, Irak'ın ve özellikle İran'ın Suudi Arabistan'a karşı tutumu oldukça sertleşmeye başlamıştır. Bazı Irak yöneticilerinin, "emperyalizmin ve siyonizmin hizmetindeki" Suudi Arabistan rejiminin devrilmesi gerekliliğinden söz etmelerinin yanı sıra, İran gazeteleri de Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani'yi "kapitalizmin kuklası" olarak nitelendirmişlerdir⁷².

İran Şahı Rıza Pehlevi, *Newsweek* dergisinden Schmidt'le yaptığı bir görüşmede⁷³ O.P.E.C. devletlerinin güçlerinden hiçbir şey yitirmeyeceklerini söylemiş ve "Washington'un kolonyal görevlisi Yamani, Suudi Arabistan'ın tüm petrolünü Batı'ya akıtırsa da, (Batı), üç-dört yıl sonra yine petrol sıkıntısı çekecektir", demiştir. Şah, ayrıca, Suudi Arabistan'a değil, Yamani'ye karşı bir tutum aldıklarını ve bunun basınlarından da izlenebileceğini eklemiştir. Şah'a göre, Batı Avrupa'da komünist partiler %10'luk bir fiyat artışı yüzünden değil, bu ülkelerin iç durumları yüzünden iktidara gelebilecektir. Ayrıca, Şah Pehlevi, eğer İran petrol pazarlarına yitirirse Basra Körfezi'ndeki düzenin de bozulacağını; çünkü dış politikalarını yeniden gözden geçireceklerini de sözlerine eklemiştir.

O.P.E.C. içinde bu denli sert tartışmalara yol açan bu gelişmelerin ertesinde, bazı O.P.E.C. üyesi devletlerin uzlaştırma çabaları da görülmekteydi. Katar Petrol Bakanı'nın Yamani'ye önerdiği bir uzlaşma çözümü şöyle idi: % 10'luk bir artışı kabul eden 11 devlet, bunu 1 Temmuz'a dek %5 düzeyinde tutacaklar, ama 1 Temmuz da Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri de %10 luk artışa katılacaklar. Bu öneri, Suudi Arabistan tarafından kabul edilmemiştir⁷⁴.

70. Bkz.: *ME*, No. 28, (Feb. 1977), s. 85.

71. *Id.*

72. Bkz.: *Newsweek*, Jan. 24, 1977, s. 18.

73. *Ibid.*, s. 21-22.

74. *ME*, No. 29 (March 1977), s. 86.

Mayıs ayı içinde Venezuela Devlet Başkanı Carlos A. Perez Basra Körfezi ülkelerini dolaşarak yeni bir çözüm önerisinde bulunmuştur⁷⁵: Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri petrol fiyatlarını %5 daha arttıracaklar; buna karşılık da, öteki O.P.E.C. üyeleri Katar toplantısında kararlaştırdıkları 1 Temmuz'daki %5'lik artışı gündemlerinden çıkartacaklar. Perez'in bu çözüm önerisi, O.P.E.C. içinde giderek daha çok yandaş kazanmaya başlamıştır.

18 Haziran'da, Yamani, ilke olarak ülkesinin ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin eğer öteki O.P.E.C. üyeleri başka bir fiyat artışı uygulamazlarsa, fiyatlarını %5 arttırmayı kabul ettiklerini açıklamıştır ve 29 Haziran'da da, Libya ve Irak dışındaki 9 O.P.E.C. üyesi devletin temsilcileri, "O.P.E.C.'in birlik ve dayanışması gerektiğini için," 1 Temmuz'daki %5'lik fiyat artışından vazgeçtiklerini belirtmişlerdir⁷⁶. Yine Haziran ayı içinde, Irak petrol Bakanı Abdül-Kerim, eğer Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri fiyatlarını %5 arttırmazlarsa kendilerinin %5'lik artıştan vazgeçeceklerini söylemiştir⁷⁷.

Sonunda, 1 Temmuz'da, Perez, O.P.E.C. içindeki anlaşmazlığın tümüyle giderildiğini açıklamıştır. Varılan anlaşma uyarınca, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri petrolünün fiyatını %5 arttıracaklar; buna karşılık öteki O.P.E.C. devletleri fiyatlarını sabit tutacaklardır⁷⁸.

12 Temmuz 1977'de Stocholm'de yapılan O.P.E.C. toplantısı⁷⁹. sıklımlı bir hava içinde geçmiştir. Yamani'nin 1978 içinde fiyatları sabit tutma önerisi O.P.E.C. içindeki "şahin"lerden fazla tepki çekmemiş, hatta İran temsilcisi Amouzegar'ın tümüyle sessiz kaldığı görülmüştür.

Böylece 1976 sonunda başlayarak O.P.E.C. içinde berliren anlaşmazlık, hiç değilse 1978 sonuna dek yeni fırtına kopartmayacak biçimde giderilmiş oluyordu.

B- Artan Devlet Gelirleri ve O.P.E.C. Devletleri

O.P.E.C. devletleri, 1974-1977 döneminde artan petrol gelirleri ile, kamu oyunun dikkatini üzerlerine toplamışlardır. Bu kesimde, O.P.E.C. devletlerinin petrolden elde ettikleri gelirlerin ne ölçüde

75. *Events*, May 20, 1977, s. 38.

76. *International Herald Tribune*, June 30, 1977.

77. *ME*, No. 33 (July 1977), s. 112.

78. *International Herald Tribune*, July 2-3, 1977.

79. Bkz.: *Newsweek*, July 25, 1977, s. 47-48.

arttığına ve bu gelirleri O.P.E.C. devletlerinin nasıl kullandıklarına değinilecektir. Burada, yalnızca, soruna O.P.E.C. devletleri açısından bakılmaktadır, oysa sorunun başka boyutları da vardır. O.P.E.C. devletlerinin petrolden eskisine oranla çok daha yüksek gelir elde etmeleri, dünyadaki öteki devletlerin aynı oranlarda gelir yitirmelerine de neden olabileceği için, O.P.E.C. gelirlerinin, ya da yaygın deyişle “petrodolarlar”ın nasıl kullanıldığı bu örgüt dışındaki devletleri de ilgilendirmiştir. Sorunun bu boyutuna bundan sonraki kesimlerde üretici-tüketici devlet ilişkileri ele alındığında ve 1974-1977 dönemiyle ilgili uluslararası politika değerlendirmeleri yapıldığında değinilecektir.

Tablo IV-3
Ham Petrol Fiyatları (1945-1977) (a)
(Varil başına dolar olarak)

Tarih	Piyasa Fiyatı	Afişe Fiyat	Devlet (Suudi Arabistan) payı
1945	1.05	-	0.17
Aralık 1947	2.22	-	0.17
Haziran 1957	2.08	2.08	0.80
1959 Sonu	-	1.90	0.74
1960 Sonu	1.50	1.80	0.69
1970 Sonu	2.01	1.80	0.89
15 Şubat 1971	1.65	2.18	1.19
20 Ocak 1972	1.85	2.48	1.45
1 Ocak 1973	2.20	2.59	1.52
1 Nisan 1973	2.30	2.76	1.63
1 Haziran 1973	2.70	2.90	1.71
16 Ekim 1973	3.65	5.12	3.05
1 Ocak 1974	8.45	11.65	7.00
Mayıs 1974	9.55	11.65	9.31
Aralık 1974	10.46	11.25	10.12
Ekim 1975	11.51	-(b)	11.17
Ocak 1977	12.09	-	11.80 (c)

a) Suudi Arabistan hafif (34°) esas alınmıştır.

b) Eylül 1975'deki toplantıda, O.P.E.C. üyeleri “afişe fiyat” kavramını tümüyle bırakmışlardır. Bundan sonra “devlet satış fiyatı”ndan söz edilmeye başlanmıştır ve bu da aşağı-yukarı piyasa fiyatına eşittir.

c) Kesin rakam değildir.

Kaynaklar: Helmut J. Frank, *op. cit.*, s. 29; Adelman, *op. cit.*, s. 134, 183, 190. Joseph A. Yager and Eleanor B. Steinberg, *Energy and US Foreign Policy*, Cambridge, Mass.: Ballinger, 1974, s. 237. Alexander, “Background Paper”, *Paying for Energy*, s. 46, Table 1. *The Petroleum Economist*, Vol. 44, No. 2 (Feb. 1977), s. 79.

1972'de 15 milyar dolarlık petrol ihraç etmiş bulunan O.P.E.C. devletleri, 1975'de petrolden 98.4 milyar dolar gelir sağlıyorlardı⁸⁰.

80. Walter J. Levy, “World Oil Cooperation or International Chaos”, *Foreign Affairs*, Vol. 52, No. 4 (July 1974), s. 691; *ME*, No.17 (March 1976), s. 84.

Artan petrol fiyatlarının etkisiyle, Orta Doğu'da sağlanan gelir ise 1974'de 43 milyar dolara ulaşıyordu. Bölgedeki petrol ihracatçısı devletlerin uluslararası para rezervleri, 1973'de 8 milyar dolar dolaylarında iken, 1974'de 22.8 milyar dolara varıyordu⁸¹. O.P.E.C. devletlerinin tümüne bakıldığında, 1974'den başlayarak bu devletlerin ödemeler dengesinin net fazlalarının da büyük oranlara vardığı görülmektedir. 1974'te 59.3 milyar dolar olan bu fazla, 1975'de 41.7 milyar dolara düşmüştür⁸². 1976 yılındaki O.P.E.C. ödemeler dengesi fazlası ise, 35-44 milyar dolar dolaylarında olarak hesaplanmaktadır ve bu fazlanın üçte ikisine yakını Orta Doğu devletlerinin elinde bulunmaktadır⁸³.

O.P.E.C. devletlerinin 1974'ten bu yana böylesine büyük gelirler elde etmeleri, bu devletlerin dünya ekonomisindeki yerlerinin de değişmesini sağlamıştır. Uluslararası para rezervleri içinde O.P.E.C. devletlerinin değişen yeri ile ihracat-ithalat dengelerinin durumu, aşağıdaki tablolardan izlenebilir.

Tablo IV-4
Para Rezervlerinin Dağılımı (1950-1976)
(Milyar Özel Çekme Hakkı Olarak)

	1960	1970	1973	1974	1975	1976
Batılı Endüstri Ülkeleri	48.5	65.8	96.0	98.1	104	110
Az gelişmiş Ülkeler	10.9	21.6	43.4	42.0	27	33
O.P.E.C. Ülkeleri	2.4	5.1	12.0	38.1	48	54
Değişim Oranı (ABD Doları/ÖÇH)	1.00	1.00	1.21	1.22	1.17	1.15

Kaynak: International Monetary Fund, *International Financial Statistics*, Vol. XXX No. 1 (January 1977), s. F 22-F 23; Alexander, "Background Paper", *Paying For Energy*, s. 111.

O.P.E.C. devletlerinin gelecekteki fazlalarıyla ilgili tahminler de Tablo IV - 6'da gösterilmiştir.

O.P.E.C. devletlerinin ellerinde biriken bu fazlaları ne yapabilecekleri konusu, 1974'ten bu yana tartışılmış ve izlenmiştir. Ancak, bu devletler, son çözümlemede kaynaklarını ister yatırımlara yöneltiler, ister tüketim mallarına harcasınlar, bu kaynaklardan bir bölümünü dışarıya aktarmak zorundadırlar⁸⁴. Böyle bir genellemenin yanı sıra, O.P.E.C. devletlerinin biriktirdikleri kaynakları nasıl kullandıklarına bakabiliriz.

81. Mohamed Said Al-Attar, "Report Submitted to the Economic and Social Council" *Geneva*, August 1976, "Middle East Document", *ME*, No. 23 (Sept. 1976), s. 114.

82. Bkz.: *ME*, No. 18 (April 1976), s. 50; *Newsweek*, Feb. 10, 1975, s. 40.

83. *ME*, No. 17 (March 1976), s. 84; *ME*, No. 18 (April 1976), s. 50.

Tablo IV-5
İhracat-İthalat Dengesi (milyar dolar olarak)

	İhracat					İthalat				
	1972	1973	1974	1975	1976	1972	1973	1974	1975	1976
Batılı Endüstri Ülkeleri (a)	276	376	504	537	432(b)	281	387	544	545	458(b)
Öteki Avrupa Ülkeleri	17	23	30	32	16(e)	25	34	53	56	40(b)
Avustralya, Yeni Zelanda										
Güney Afrika	12	18	22	23	17(b)	11	15	23	23	18(b)
O.P.E.C. Ülkeleri	25	39	118	109	95(b)	14	20	34	53	31(e)
Az gelişmiş Ülkeler	46	68	98	93	53(e)	58	80	131	138	68(b)

a) A.B.D., Kanada, Japonya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Federal Almanya, İtalya, Hollanda, Norveç, İsveç, İsviçre, İngiltere.

b) 1976'nın ilk 9 ayının sayıları.

c) 1976'nın ilk yarısının sayıları.

Kaynak: International Monetary Fund, *International Financial Statistics*, Vol. XXVIII, No. 9 (September 1975), s. 40-41; Vol XXX, No. 1 (January 1977), s. F 30-31.

Tablo IV-6

O.P.E.C.'in Gelecekteki Fazlalarıyla İlgili Tahminler:

Tahmini Yapan	Basıldığı Tarih	(milyar dolar)		(1976 doları ile)	
		1980	1985	1980	1985
Dünya Bankası	Temmuz 1974	653	1,206	411	519
O.E.C.D.	Ekim 1974	"en çok 500"	-	250-325	-
Dünya Bankası (Chenery)	Ocak 1975	-	-	"En çok 300"	-
Morgan Guaranty	Şubat 1975	"en çok 250"	-	-	-
Dünya Bankası	Nisan 1975	460	-	248	-
O.E.C.D.	Temmuz 1975	-	-	215	200

Kaynaklar: O.E.C.D., *Energy Prospects for 1985*, Paris, 1974, V.I., s. 70; Hollis B. Chenery, "Restructuring the World Economy", *Foreign Affairs*, Vol. 53, No. 2 (January 1975), s. 254; *MEES*, April 25, 1975; *Newsweek*, February 10, 1975; O.E.C.D., *Economic Outlook*, No. 17, July 1975, s. 79.

O.P.E.C. devletleri üç gruba ayrılabilir:

1. O.P.E.C. devletlerinden bir bölümünün birey başına düşen ulusal geliri çok yüksektir⁸⁵. Bu ülkeler arasında Suudi Arabistan, Küveyt, Abu Dabi ve Libya sayılabilir. Ancak bu devletlerde nüfusun azlığı, işgücünün niteliksizliği ve ulaşım sisteminin geriliği, yatırımı zorlaştıran etkenler olarak belirlemektedir⁸⁶. Ancak, bu ülkelerde, ulaşım sisteminin ve bankacılığın geliştirilmesine yönelik yatırımlarla, petrolün işlenmesi ile ilgili endüstrilere yatırım yapıldığı görülmektedir⁸⁷.

2. O.P.E.C. devletleri arasındaki ikinci grubun ise, orta-yükseklikte birey başına ulusal gelire sahip oldukları görülmektedir⁸⁸. Bunlar arasında, Cezayir, İran, Irak, Venezuela, Gabon ve Ekvador sayılabilir. Bu devletler, O.P.E.C. içinde, hızlı endüstrileşmeye gidebilmeleri en çok olası olan devletlerdir. Çünkü, gerekli parasal kaynaklarının yanında, birinci gruba oranla, alt ve demografik yapıları

84. Gerald A. Pollack, "The Economic Consequences of the Energy Crisis," *Foreign Affairs*, Vol 52, No.3 (April 1974), s. 455.

85. Örneğin 1974'de birey başına ulusal gelir, Küveyt'de 13.000, Katar'da 14.000 ve Abu Dabi'de 23.000 dolardı. Bkz.: *Time*, Jan. 6, 1975, s. 8.

86. Christopher C. Joyner, "The Petrodollar Phenomenon and Changing International Economic Relations", *World Affairs*, Vol. 138, No. 2 (Fall 1975), s. 156.

87. Bkz.: Robert Mabro, Elizabeth Monroe, "Arab Wealth From Oil: Problems of Investment," *International Affairs*, Vol. 50, No. 1 (Jan. 1974), s. 21; Jean Yves Chapin, Robert J. Nash, *The Utilisation of Arab and Iranian Oil Revenues*, Bruxelles, East West S.P.R.L., 1973, s. 24, 31, 33, 36, 38, 41.

88. Bkz.: Joyner, *op.cit.*, s. 157.

böyle bir girişime çok daha elverişlidir. Bu nedenle, bu devletlerin ülkelerindeki yatırıma daha çok kaynak ayırdıkları görülmektedir⁸⁹.

3. Üçüncü grupta yer alan, Endonezya ve Nijerya gibi devletlerin ise, birey başına düşen ulusal gelirleri çok düşüktür. Bu ülkelerin fazlalarını, sosyal refah projelerine yatırımları kaçınılmaz olacaktır. Bu da, ithalatta son derece büyük artışlar getirmektedir. Ayrıca, bu ülkeler de, birinci gruptakiler gibi, alt yapılarını tamamlamamış olduklarında, endüstrileşmeleri kısa dönemde olanaksızdır⁹⁰.

1974 -1976 döneminde, O.P.E.C. devletlerinin ülkelerindeki yatırımları, alt yapıya ve petrolün işlenmesine yönelik endüstrilere yapılmıştır⁹¹. Petro-kimyasal endüstri alanında İran 18, Suudi Arabistan 16, Irak 7.8, Cezayir ve Libya 4.2'ser, Birleşik Arap Emirlikleri 3, Katar 1.2 milyar dolar yatırmışlardır ve bu, Orta Doğu'nun dünya Petro-kimya endüstrisine içindeki üretim payını 1973'deki %6'dan 1980'de %18'e çıkartacaktır⁹². Bunun yanı sıra, bankacılığa ve petrol ulaşımına yönelik yatırımlar da tümün içinde önemli yer tutmaktadır⁹³.

Tüm bu yatırımların yanı sıra, O.P.E.C.'in fazlalarından büyük bir bölümünün dışarıya aktarıldığı görülmektedir. Bu kaynak aktarımları üç bölümde toplanabilir: 1) Banka depozitleri ve devlet tahvilleri alımı gibi yatırımlar; 2) "doğrudan" yatırımlar; 3) siyasal içerikli yatırımlar.

1. O.P.E.C. devletlerinin büyük bölümü, yabancı bankalar ve devlet tahvillerine büyük ilgi göstermişlerdir. Örneğin 1975 yılının ilk çeyreğinde, O.P.E.C. devletleri tüm fazlalarının %15'ini (4,500 milyon dolar) Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yatırımlara harcamışlar ve bunun büyük bölümü (3,500 milyon dolar) devlet tahvillerine ve bankalara yatırılmıştır. Ayrıca, aynı dönemde O.P.E.C. devletlerinin Avrupa bankalarına da 7.500 milyon dolar yatırdıkları görülmektedir.

89. Bkz.: *Ibid.*, s. 157; Chapin, Nash, *op.cit.*, s. 20, 27,41-48; *PE*, Vol. 41, No.9 (Sept. 1974), s. 324-327. Örneğin, İran'ın kalkınma planındaki hedefler için bkz, *ME*: No.10 (July 1975), s. 42-43.

90. Joyner, *op.cit.*, s.157.

91. Bkz.: Chapin, Nash, *op. cit.*, s.20-48; *ME*, No 22 (Aug. 1976), s. 76-77; *ME*, No 10 (July 1975), s. 42-43.

92. *ME*, No. 29 (March 1977), s. 93.

93. V.H.Oppenheim, "Arab Tankers Move Downstream," *Foreign Policy*, No. 23 (November 1976), s. 124-129. Bankacılığa yapılan yatırım için bkz.: *ME*, No. 25 (Nov. 1976), s. 38-69.

rülmektedir⁹⁴. 1974 yılında gelişmiş Batı ülkelerine O.P.E.C. yatırımı 45 milyar dolar olmuş ve bunun 16 milyarı Avrupa bankalarına yatırılırken, 5 milyarı ile de Amerika Birleşik Devletleri Maliye Bakanlığı tahvilleri alınmıştır⁹⁵.

2. O.P.E.C. devletlerinin yabancı ülkelerdeki doğrudan yatırımları ise, tüm dış yatırımlar içinde çok az yer tutmaktadır⁹⁶. 1974 yılı içinde O.P.E.C. devletlerinin Amerika Birleşik Devletlerine yaptıkları 11 milyar dolarlık yatırım içinde doğrudan yatırımların payı %1'den çok değildir⁹⁷. O.P.E.C. devletlerinin, Batı dünyasında en çok yankı uyandıran doğrudan yatırımlarını şöyle sıralayabiliriz: İran, Federal Alman *Krupp* ortaklığında 100 milyon dolarlık bir pay satın almış; Küveyt, *Daimler-Benz* ortaklığının %14'ünü almış; yine Küveyt, Detroit'deki *Bank of Commonwealth*'in ortağı olmuş; Libya, İtalyan *Fiat* şirketinin ortağı olmak üzere bir anlaşma yapmış ve İran, İtalyan *ENI* şirketiyle ortak bir şirket kurmak üzere anlaşmıştır⁹⁸.

3. O.P.E.C. devletlerinin siyasal içerikli harcamalarının başında, az gelişmiş ülkelere yaptıkları yardımlar ve uluslararası ekonomik dayanışma örgütlerine yaptıkları katkılar gelmektedir. Ayrıca, O.P.E.C. devletlerinden bir çoğu özellikle Orta Doğu devletleri, 1974-1976 döneminde ellerinde biriken kaynakların bir bölümünü de Batı ülkelerinden aldıkları silahlara harcamışlardır. O.P.E.C. devletlerinin az gelişmiş ülkelere yardımlarına ve silah alımlarına bundan sonraki kesimlerde yer verilmektedir⁹⁹.

O.P.E.C. devletleri, 1974-1976 döneminde ellerinde biriken fazlaları, ülkelerindeki yatırımlara yönelik ithalata ve yabancı ülkelerdeki yatırımlara zorunlu olarak harcadıkları için, uzun dönemde dünya ekonomik tablosu içindeki elverişli yerlerinden giderek düşmektedirler. Batı'nın gelişmiş endüstri devletleri ise, O.P.E.C. devletleri kendilerine, gerek mamul mallar ve hizmetler, gerekse yatırım alanları

94. *ME*, No. 17 (March 1976), s. 84'te anılan Amerikan Maliye Bakanlığı Raporu.

95. *ME*, No. 6 (March 1975), s. 49'da anılan Avrupa Komisyonu Paporu.

96. Bkz.: Alexander, *op.cit.*, s. 104-105.

97. Sanford Rose, "The Misguided Furor About Investment From Abroad," *Fortune*, (May 1975), s. 172.

98. *Newsweek*, July 29, 1974, s. 38. *ME*, No.5 (Jan./ Feb. 1975), s. 53. Alexander, *op.cit.*, s. 104. *Newsweek*, December 13, 1976, s. 53-54. *Newsweek*, Jan. 16, 1977, s. 85.

99. Bkz.: *Infra.*, Dördüncü Bölüm, III-B-2.

için gereksinme duyduklarından, bu devletlerin kaynaklarını çekebilmektedirler. Bunların yanı sıra, O.P.E.C. devletleri, ülkelerindeki yatırımlar için gelişmiş teknolojiye gereksinme duymakta ve bu açıdan da Batı'ya bağımlılıklarını sürdürmektedirler¹⁰⁰. Ayrıca, Batılı gelişmiş devletler, O.P.E.C. devletlerinin kendi ülkelerinde nerelere yatırım yaptıkları konusunda duyarlıdır ve bunu denetlemektedirler¹⁰¹.

Tablo IV-7

O.P.E.C. Dış Yatırımları 1974
(milyar dolar olarak)

Yatırım Alanı	Miktar
Avrupa Sermaye Piyasası	20
A.B.D. (Banka depozitleri ve devlet tahvilleri)	12
İngiltere (Banka depozitleri ve devlet tahvilleri)	8
Uluslararası Örgütler (I.M.F. ve Dünya Bankası)	8
Az gelişmiş Ülkeler (Borç ve Hibe)	10
Öteki Yatırımlar	3
Toplam	61

Kaynaklar: Christopher Joyner, "The Petrodollar Phenomenon" *World Affairs*, Vol. 138, No. 2 (Fall 1975), Table 2, s. 160; *US News and World Report*, December 16, 1974.

III. BUNALIM VE PETROL İTHAL EDEN DEVLETLER

Petrol ithal eden devletler, 1973 sonunda başlayarak, O.A.P.E.C.'in belirli devletleri hedef olan petrol amborgosu ve O.P.E.C.'in petrol fiyatlarını yükseltmesi dolayısıyla ortaya çıkan bunalımdan etkilenmişlerdir. Ancak tüm petrol ithal eden devletlerin bunalımdan aynı ölçüde etkilendiklerini ileri sürmek, yanlış olur. Petrol ithal eden ülkeleri ekonomik yapıları açısından sınıflandırdıktan ve ekonomilerinde önce petrolün, sonra da ithal edilen petrolün yerini saptadıktan sonra, bunalımından etkilenme dereceleri bulunabilir. Bu kesimde, petrol ithal eden Batılı endüstri devletleri ve az gelişmiş ülkelere yukarıda açıklanan açılardan bakılmakta ve bunalımın üstesinden gelme çabalarının niteliği irdelenmeye çalışılmaktadır. Petrol bunalımından etkilenen devletlerin Orta Doğu'ya yönelik politikalarındaki yenilik ve değişimler ise, başka bir kesimde ele alınmaktadır.

100. Bkz.: *ME*, No.22 (August 1976), s. 76-77; *ME*, No.25 (Nov.1976), s.95.

101. Örneğin, İran'ın *Occidental Petroleum* ortaklığında pay sahibi olması, Amerikan hükümeti tarafından engellenmiştir. Bkz.: *ME*, No.26 (Dec. 1976), s. 112.

A- Batılı Endüstri Devletleri ve Bunalım

1. Bunalımın Etkileri

Amerika Birleşik Devletleri, Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya, net birer petrol ithalatçısı ülkedir. Ancak bu ülkelerin bunalımdan etkilenme dereceleri ayrımlı olmuştur. Bu nokta açıklığa kavuşturulduktan sonra, bu devletlerin bunalımın üstesinden gelme çabalarının incelenmesine gidilecektir.

Petrol ithal eden Batılı edüstri devletlerini, bunalım iki yönlü etkilemiştir: a) Petrol arzı yönünden; b) petrolün maliyeti bakımından. 1974 İlkbaharında Arap petrol ambargosu kalktıktan sonra, gelecekte petrol arzının yeniden kesilmesi olasılığına karşı önlem tasarılarının dışında, bunalımın petrol ithal eden devletleri ilgilendiren tek boyutu, petrol fiyatlarının yüksekliği olmuştur.

Aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi, 1962-1972 döneminde, tüm Batılı devletlerde enerji tüketimi, petrolün enerji tüketimi içindeki payı ve ithal edilen petrolün miktarı artmıştır. Ancak, petrolün enerji tüketimi içindeki payı ile ithal edilen petrolün miktarı ve tüm petrol tüketimi içindekiyeri, Batı Avrupa ve Japonya'da Amerika Birleşik Devletleri'ne oranla, daha çok önem kazanmıştır. Gerçekten, Amerika Birleşik Devletleri, 1972'de, 1962'dekine oranla günde 5.85 milyon varil daha çok petrol tüketirken, bu sayı Batı Avrupa için 8.96, Japonya için ise 3.84 olmuştur. Petrolün tüm enerji tüketimi içindeki payına bakıldığında bu durum daha çarpıcı olarak gözlemlenebilir: Bu oran, 1972 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde 1962'dekinden yalnızca %1.6 fazlayken, Batı Avrupa'da bu fark %22.1'e, Japonya'da ise %30.3'e ulaşmıştır. İthal edilen petrolün tüm petrol tüketimindeki yeri açısından da durum aynıdır. 1962'de petrolün %20.7'sini ithal eden Amerika Birleşik Devletleri: 1972'de %29.7'sini ithal etmeye başlamışken, Batı Avrupa ve Japonya'da bu oran, 1962 ve 1972'de %99'un altına düşmemiştir. Bu sayı ve oranlardan şu sonuç çıkartılmaktadır: Petrol bunalımının başlamasından hemen önce, Batı Avrupa ve Japonya'nın ekonomileri, gerek petrol arzının kısılması gerekse petrol fiyatlarının yükselmesi ile doğabilecek bir bunalımın etkilerine, Amerika Birleşik Devletleri'nden daha açık ve savunmasız bulunmaktaydı.

Amerika Birleşik Devletleri, O.A.P.E.C. devletlerinin ambargo uygulamaya karar verdikleri devletlerin başında geliyordu. Ancak, 1973'de Arap devletlerinden ithal ettiği petrolün tüm petrol tüketimi

içindeki payının %8 olduğu¹⁰² bilindiğinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin Arap petrol ambargosundan büyük ölçüde etkileneceği beklenemezdi.

Tablo IV-8
1962 ve 1972'de, A.B.D., Batı Avrupa ve Japonya'da Enerji Tüketimi, Petrol Tüketimi ve Petrol İthalatı

	1962			1972		
	A.B.D.	Batı Avrupa	Japonya	A.B.D.	Batı Avrupa	Japonya
	(10 ⁶ varil/gün)					
Enerji tüketimi	23.27	13.96	2.35	35.05	23.84	6.58
Petrol tüketimi	10.23	5.24	0.96	15.98	14.20	4.80
Petrol ithalatı	2.12	5.19	0.98	4.74	14.06	4.78
Orta Doğu'dan	0.34	3.80	0.72	0.70	11.30	3.78
Başka yerlerden	1.78	1.39	0.26	4.04	2.76	1.00
	(enerji tüketiminin yüzdesi olarak)					
Petrol tüketimi	44.0	37.5	42.7	45.6	59.6	73.0
Petrol ithalatı	9.1	37.2	43.6	13.5	59.0	72.6
Orta Doğudan	1.5	27.2	32.0	2.0	47.4	57.4
Başka yerlerden	7.6	10.0	11.6	11.5	11.6	15.2
	(petrol tüketiminin yüzdesi olarak)					
Petrol ithalatı	20.7	99.0	102.1	29.7	99.0	99.6
Orta Doğu'dan	3.3	72.5	75.0	4.4	79.5	78.6
Başka yerlerden	17.4	26.5	27.1	25.3	19.4	20.9
	(petrol ithalatının yüzdesi olarak)					
Orta Doğudan	16.0	73.2	73.5	14.9	80.4	78.9
Başka yerlerden	84.0	26.8	26.5	85.1	19.6	21.1

Kaynak: Joel Darmstadter ve Hans H. Landsberg, "The Economic Background", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 21, Table 4.

Batı Avrupa'da ise, ambargonun doğrudan hedef aldığı başlıca ülke Hollanda idi. Ancak, Hollanda'nın, özellikle Rotterdam'ın, Batı Avrupa petrol dizgesindeki önemli yeri¹⁰³, Arap petrol ambargosunun etkilerini tüm Batı Avrupa'ya yayacak nitelikte idi. Bu nedenle, Batı Avrupa devletleri, ambargo süresince petrol arzı konusunda duyarlı olmuşlardır, ama nesnel olarak ambargodan etkilendiklerini söylemek güçtür¹⁰⁴. Kaldı ki, O.A.P.E.C.'in ambargo kararının tümüyle

102. Joel Darmstadter, Hans H. Landsberg, "The Economic Background," *Daedalus*, Vol. 104, No.4 (Fall 1975), s. 22. *Keasing's*, s. 26226' da ise, Arap devletlerinden yapılan ithalatın 1974'de tüm petrol ithalatında % 6'lık bir paya sahip olduğu belirtilmektedir.

103. 1973'de Rotterdam'da çevre ülkelere günde 2 milyon varil ham ve işlenmiş petrol gönderilmekteydi. Bkz.: Romano Prodi, Alberto Clo, "Europe", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 98; Fried, Schultze (Eds.), *op.cit.*, s. 126.

104. Batı Avrupa'nın 90 günlük petrol rezervi vardı ve 30 gün daha yetecek kadar petrol, ambargodan önce Batı Avrupa'ya yollanmış bulunuyordu. Bkz.: *MEES*, Oct. 10, 1973, s. 1. En kötü durumdaki İtalya'nın bile her zaman en az 20 günlük stoku bulunuyordu. Bkz. Fried, Schultze (Eds.), *op.cit.* 125.

uygulanmadığına ilişkin kanıtlar da vardır¹⁰⁵. Tüm bunlar bir yana, O.A.P.E.C. ambargosu zaten sınırlı bir dönem içinde uygulanabilmiş ve daha sonra tüm doğrudan etkileri ortadan kalkmıştır. Ancak, Batı Avrupa devletlerinin duyarlılıkları, ambargo süresince bu devletlerde petrol arzına yönelik önlemler alınmasının başlıca nedeni olmuştur. 1974 Mart'ının ertesinde, petrol bunalımının öteki boyutu olan "fiyat artışları" tüm ithalatçı ülkeleri etkilemeye devam etmiştir.

Bazı yazarlar Batılı endüstri ülkelerinin petrol fiyatlarının etkilerinden kurtulmaları için üç dönemli bir süreç öngörmektedirler¹⁰⁶: 1973 sonundan 1975 başına dek süren birinci dönemde, petrol fiyatlarındaki yükselme, genel fiyat düzeyini de etkilemiş ve petrol üreten ülkelere, petrol tüketenlerden önemli oranlarda kaynak transferi olmuştur. 1975'te başlayan ve "bir kaç yıl" süreceği öngörülen ikinci dönemde, ya da "geçiş dönemi"nde ise, petrol üreten ülkeler ellerinde biriken "fazlaları" yeniden petrol tüketen endüstri ülkelerine akıtmaya başlamışlar ve başka enerji kaynakları aramaya başlayan tüketici ülkelerin petrol talebi de giderek oransal olarak azalmaya başlamıştır¹⁰⁷. Son dönemde ise, "geçiş"i tamamlayan endüstri ülkeleri, artık enerjinin yüksek fiyatını, gerçek kaynakların transferinden sağlamaya başlayacaklardır.

Yalnızca, ithal edilen petrolün ekonomilerindeki yerine ve önemine bakılırsa, petrol fiyatlarının artmasından en çok zarar görecektir olanın Japonya, ondan sonra Avrupa, daha sonra ise Birleşik Amerika olduğu saptanabilir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, tüm enerji tüketimi içinde ithal edilen petrolün payı, Japonya'da en yüksek, Birleşik Devletlerde ise en düşük düzeydedir.

İthal edilen petrolün maliyeti, petrol ihraç eden ülkelere yapılan ihracatın artış oranı, petrol ithal eden az gelişmiş ülkelere yapılan ihracatın azalması gibi etmenler de gözönünde tutulduğunda, durum değişmemektedir. Bu durum aşağıdaki tablodan da izlenebilir.

Yüksek petrol fiyatları, Batılı endüstri ülkelerinde önceleri ödemeler dengesi açısından olumsuz sonuçlar doğurmuşsa da, 1974 yılı içinde bu ülkelerin ödemeler dengeleri yeniden fazla vermeye başlamıştır. Fiyat artışlarından en çok etkilenen Japonya bile, 1974 Eylül'ünde

105. Bkz.: *Supra*, Dördüncü Bölüm, I.

106. Fried, Schultze (eds.), *op.cit.*, s. 3-6.

107, 1974'te 1973'e göre petrol ithal eden ülkelerdeki petrol talebinde düşme görülmüştür. Bkz.: Hendrik Houthakker, "Supply, Demand, and the Price of Oil", Mitchell (ed.), *op.cit.*, s. 8-9.

Tablo IV-9

Petrol Fiyatlarındaki Yükselmeye Ekonomik Etkilerini
Oluşturan Seçilmiş Etkiler-1974
(GSMH'nın yüzdesi olarak)

(+ ve - toplam talepteki etkinin yönünü belirler)

Ülke veya Bölge	İthal Petrolün maliyet artışı	OPEC'e yapılan ihracattaki artış	Ülke-içi petrol üreticilerine yapılan ödemelerdeki artış	Az gelişmiş ülkelere yapılan ihracattaki azalma	Toplam
A.B.D.	-1.03	+0.18	-0.86	-0.03	-1.74
Batı Avrupa	-2.28	+0.35	-	-0.03	-1.96
Japonya	-2.67	+0.49	-	-0.06	-2.24

Kaynak: Edward R. Fried ve Charles L. Schultze, "Overview", E.R. Fried ve C.L. Schultze (Eds.), *Higher Oil Prices and the World Economy, the Adjustment Problem*, The Brookings Institution, Washington, D.C., 1975, s. 19.

ödemeler dengesini düzeltmiş ve fazla vermeye başlamıştır¹⁰⁸. Federal Almanya'nın, 1974'te net petrol gideri 6.25 milyar dolar arttığı halde yine de ödemeler dengesinde 9 milyar dolarlık fazla bulunmaktaydı¹⁰⁹. Fiyat artışlarının ödemeler dengesini en olumsuz etkilediği iki Batılı ülke, İtalya ve İngiltere olmuştur. 1974'te 8 milyar dolar açık veren İtalya, 1975'de bunu 2 milyar dolara indirmeyi başarmıştır¹¹⁰. İngiltere, 1974'deki 9 milyar dolarlık açığının 7 milyarını O.P.E.C. devletlerinden ülkesine aktarılan kaynaklarla karşılamış ve 1975'de de açığının büyük kısmını kapatabilmiştir¹¹¹. Tüm O.E.C.D. ülkeleri birlikte değerlendirildiğinde ise, 1974'de toplam O.E.C.D. ödemeler dengesinin açık vermediği ve 1985'e dek fazlaların giderek büyüyeceği görülebilir¹¹².

Amerika Birleşik Devletleri, Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'da petrol tüketiminin sektörlere göre dağılımı da, petrol fiyatlarının yükselmesinin etkilerinin çözülmesine yardımcı olabilir. Aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, doğrudan doğruya endüstride kullanılan petrol oranının en yüksek olduğu endüstri ülkesi Japonya'dır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise, petrol en çok ulaşım alanında kullanılır.

108. Yoshi Tsurumi, "Japan," *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s.125.

109. Fred Hirsch, "The Oil Financing Conundrum," *The World Today*, Vol.31, No.1 (March 1975), s. 104.

110. Alexander, *op. cit.*, s. 124-125.

111. *Economist*, Sept. 20, 1975, s. 84.

112. Hollis B. Chenery, "Restructuring the World Economy", *Foreign Affairs*, Vol. 53, No. 2 (Jan. 1975), s. 256, Table III.

maktadır. Japonya'nın tüm petrolünü ithal ettiği de akılda tutulduğunda, ithal edilen petrolün Japon endüstrisi içindeki ağırlıklı önemi ortaya çıkmaktadır. Batı Avrupa için de, Japonya ile ilgili olana yakın bir yorum yapılabilir.

Tablo IV-10

Ekonomik Sektörlere Göre Petrol Tüketimi, 1972
(Toplamın yüzdesi olarak)

	Batı Avrupa	Japonya	A.B.D.
Endüstri	35	39	21
Ulaşım	28	20	52
Özel-ticari	26	14	17
Elektrik	11	27	16

Kaynak: Romano Prodi ve Albert Clo, "Europe", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4, (Fall 1975), s. 97.

Tüm Batılı endüstri ülkelerinde 1969-1973 yılları arasında gerçek gayri-safi milli hasıla (GSMH) büyüme hızları şöyleydi: 1969-1970, %3.2; 1970-1971, %3,6; 1971-1972, %5.5; ve 1972-1973, %6.3. 1973 yılında ise, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki büyüme hızı %5.9, Batı Avrupa'da %5.4, Japonya'da da, %10.4 idi¹¹³. 1973 yılının tümüyle en yüksek büyüme hızına sahip olan Japonya'nın, bu yılın son üç ayındaki gerçek GSMH'da, yalnızca % 1.4'lük bir büyüme olduğunu görmekteyiz¹¹⁴. Gerçekten, petrol fiyatlarının yükselmesinden sonra, Batılı endüstri ülkelerinin gerçek GSMH büyüme hızlarında önemli bir azalma görülmektedir. Bir hesaplama göre, bu oran 1974 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde %-2.1, Batı Avrupa'da %-2.3, Japonya'da ise %-1.8 olmuştur¹¹⁵. Elbette, bu ülkelerdeki büyüme hızında görülen azalmayı tümüyle petrol fiyatlarındaki artışa bağlamak doğru değildir. Ama, petrol fiyatlarındaki artışın rolü de yadsınamaz.

Tüm yukarıdaki değerlendirmelerin sonunda, Batılı endüstri devletlerinin hepsinin, değişen ölçülerde de olsa, petrol fiyatlarının yükselmesinden etkilendikleri sonucuna varılabilmektedir. Nitekim, Batılı Endüstri ülkeleri, gerek ülkeleri içinde, gerekse dış ilişkilerinde, yükselen petrol fiyatlarına karşı önlemler aramışlardır. Arap devletlerinin ambargo uygulaması ve petrol fiyatlarının yükselmesi,

113. Darmstadter, Landsberg, *op. cit.*, s. 17-18.

114. Takeo Tomidate, "The Oil Crisis and Japan's Energy Problem", *The Oil Crisis: Its Impact on Japan and Asia*, Japan Institute of International Affairs, ş.y., t.y., s. 10.

115. Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 246.

Batılı devletlerin Orta Doğu'ya yönelik dış politikalarını da etkilemiştir. Bu konuya ilgili kesimde değinilmektedir.

Bazı yazarlar Batı ülkelerindeki enflasyonun başlıca etmeninin yüksek petrol fiyatları olduğunu öne sürmüşlerse de¹¹⁶, aslında, bu ülkelerdeki enflasyonu, 1960'ların ortasından beri para piyasasında ortaya çıkmış olan olumsuz gelişmelere bağlayanlar da vardır¹¹⁷.

2. Bunalımının Üstesinden Gelme Çabaları

a) Ülke ve Topluluk içi Önlemler

Petrol ithal eden Batılı endüstri ülkelerinde, 1973 yılının son aylarından başlayarak, petrol israfını önlemeye ve petrol fiyatlarındaki yükselmenin olumsuz etkilerini azaltmaya yönelik önlemler alınmaya çalışılmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Arap petrol ambargosunun başlamasına öngelen dönemde, daha 1973 yazında, petrol fiyatlarının yükselmesine karşı ve ülke içi üretimi özendirmeye yönelik önlemler alındığı görülmektedir. 17 Ağustos 1973'de Amerikan hükümeti, "yeni" üretilecek petrole daha yüksek fiyat konulmasını, "eski" petrole -yani daha önceden de aynı miktara üretim yapagelmış kuyulardan üretilen aynı miktardaki petrole- de düşük fiyat konulmasını öngören bir fiyatlandırma dizgesi kabul etmiştir¹¹⁸. Arap Petrol ambargosunun başlamasını izleyen aylarda ise, Amerikan hükümetinin başlıca amacı, endüstriyel ve ısınma gibi temel gereksinmelere ayrılacak tüketimde azalma olmasını sağlayacak önlemler alınmasıydı. Bunun için ilk adım olarak "zorunlu" tahsis politikası benimsendi¹¹⁹. Kasım ayında Kongre'den geçen bir yasa ile, Başkan'a, ham petrol ve petrol ürünlerinde zorunlu tahsis uygulama yetkisi veriliyordu. Bu yetki, endüstride ve temel gereksinmeleri sağlayan hizmetlerde kullanılan petrole öncelik tanıyan bir biçimde kullanıldı. Öte yandan, Amerikan hükümeti, petrol israfının önlenmesine yönelik önlemler de

116. Örneğin bkz.: Pollack, *op. cit.*, s. 469.

117. Bkz.: Harold van B. Cleveland, W.H.Bruce Brittain, "A World Depression?" *Foreign Affairs*, Vol. 53, No. 2 (January 1975), s. 233-237; Giorgio Basevi, "Western Europe," Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 128-129.

118. Bu konuda bkz.: James W. McKie, "The United States", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 77; George L. Perry, "The United States", Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 78-79.

119. Bu konuda bkz.: *Keesing's*, s. 26226; *PPS*, Vol. 40, No. 11 (Nov. 1973), s. 407-407.

aldı¹²⁰: Eskiden beri kömür kullanmakta olan üreticilerin petrole dönmeleri yasaklandı; 6 Aralık'ta tüm kuruluşların %10 enerji tasarrufunu sağlamaları için zorunlu önlemler alındı; 6 Ocak 1974'te, gün ışığından daha çok yararlanmayı sağlamak için saatler yeniden ayarlandı; 21 Aralık'ta karayollarındaki hız yasağının sınırı 55 mile indirildi. Tüm bu önlemler, Batı Avrupa ve Japonya'dakiler gibi, 1974 yılı içinde kaldırılmıştır¹²¹. Ancak, ülke içi petrol üretiminin arttırılmasını ve öteki enerji kaynaklarının kullanılmasını, geliştirilmesini özendiren bir politikanın izlenmesi sürdürüldü. Örneğin, bu amaçla, 23 Ocak 1975'de Gerald Ford, ithal edilen petrole konmuş bulunan gümrük vergilerini yükseltti¹²².

Batı Avrupa ülkelerinde de, Birleşik Devletler'dekine benzer biçimde, endüstri ve temel gereksinmelere yönelik hizmetleri koruyan, buna karşılık özel tüketimi sınırlayan bir petrol tasarrufu amaçlanmıştır. Bunun için, bu ülkelerde, karayollarındaki hız yasağının sınırı indirilmiştir, belirli günlerde özel otomobil kullanılması yasaklanmış, ulaşım araçlarının yakıtları karneye bağlanmış ve ısınma ve ışıklandırma da kısıtlamalar konmuştur¹²³. Buna ek olarak kömür gibi öteki enerji kaynaklarının kullanılmasının özendirilmesi ve petrol fiyatlarındaki yükselmenin talebi düşürmesi dolayısıyla, 1974 yılı içinde Batı Avrupa'da petrol tüketimi düşmüştür. Örneğin, Federal Almanya da, 1974'de, bir önceki yıla oranla kömür tüketimi %7.8, doğal gaz tüketimi ise %21 artmış ve tüm enerji tüketimi azalmıştır. Hollanda ve Fransa'da da 1974'deki enerji tüketimi, 1973'ten %3-4 daha az olmuştur¹²⁴. İngiltere'de ise, kömür işçilerinin grevi, kömür üretiminde %60'lık bir düşme getirince, yalnız doğal gaz tüketiminde %26'lık bir artış sağlanabilmiştir¹²⁵. Petrol ürünleri bakımından net birer ihracatçı olan bazı Batı Avrupa ülkeleri de (İngiltere, Belçika, İtalya, Hollanda ve İspanya), rafinerilerinin işlediği petrolün iç tüketime ayrılabilmesini sağlamak için, petrol ürünlerinin ihracatına sınırlamalar koymuş ya da yasaklamışlardır. Böyle bir tutum içine giren Avrupa Ekonomik Topluluğu (A.E.T.) üyesi devletlerin, topluluğun öteki üyelerine ayrıcalık tanımamaları, A.E.T. içinde önemli bir sorun ya-

120. Perry, *op. cit.*, s. 86-87.

121. Bkz.: *The New York Times*, Oct. 14, 1974.

122. *International Herald Tribune*, Jan. 24, 1975.

123. Bkz.: Prodi, Clo, *op. cit.*, s. 100-101; *Keesing's*, s. 26227.

124. Prodi, Clo, *op. cit.*, s. 102.

125. *Ibid.*, s. 102; *Keesing's*, s. 26295.

ratmıştır¹²⁶. Aslında, bunalım döneminde A.E.T.'nin ortak bir enerji politikası saptayamadığını gösteren başka olaylar da vardır.

Aralık 1973'de Kopenhag'da yapılan A.E.T. hükümet başkanları toplantısında, enerji konusunda ortak önlemler alınması konusu görüşülmüş, ancak özellikle Fransa ve İngiltere'nin toplu bir politikaya karşı koymaları nedeniyle, yalnızca topluluk örgütlerine her üye devletin enerji istatistikleri sağlaması karar bağlanabilmiştir. Bunu izleyen aylarda da, özellikle Kuzey Denizi'ndeki petrol yataklarına ilişkin duyarlılığı nedeniyle, İngiltere, A.E.T.'nin ortak bir enerji politikası gütmesini engellemiştir¹²⁷. Ancak petrol bunalımının büyük ölçüde ilk "şok" etkisini yitirmesinden sonradır ki 17 Eylül 1974'de, A.E.T., enerji konusundaki uzun dönemli bir tasarımın ilkeleri üzerinde anlaşabilmıştır ve bu işbirliği ortamı, 10 Aralık taki Brüksel zirvesinde de sürdürülebilmiştir¹²⁸. Ancak bu tarihten sonra A.E.T. içindeki enerji politikası tartışmaları değişik bir boyut daha kazanarak nitelik değiştirmiştir. 1974 sonunda başlayarak tüm Batılı ülkeler arasında enerji konusunda işbirliği yapılmasına ilişkin çabalar yoğunlaşmış ve A.E.T. içindeki enerji politikası anlaşmazlıkları bu düzeye aktarılmıştır. A.E.T. içinde önemli görevler yüklenmiş bir kimse olarak Henri Simonet'nin topluluğun incelediğimiz dönemdeki ortak enerji politikası çabalarını şöyle değerlendirdiğini görürüz¹²⁹:

"15. yıllık amansız uğraşlara karşın, Avrupa ne bir topluluk, ne de bir hükümetlerarası örgüt olarak, Avrupalıların istediğince bir dayanışma ve birlikteliği bunalım döneminde sağlayamamıştır... Topluluk dayanışması ilkesinin varlığına ilişkin herhangi bir öznel çabanın, Arap devletlerinin yeniden arzı kısımlarını davet edeceğine ilişkin kuşkular ifade edilmiştir... Topluluğun, siyasal bütünlüğe kavuşmak üzere olan önemli bir güç olduğuna ilişkin iddiasıyla bağdaşmayacak biçimde, (bunalımı) göğüsleyemediği açıkça görülmüştür... Petrol bunalımı.. Avrupalıların siyasal güçsüzlüğünü ve Avrupa ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki gerginliği açığa çıkartmıştır. Geçiş yılı olan 1974'de petrol fiyatlarındaki başdöndürücü yükselmenin açık etkisi,

126. Bkz.: Basevi, *op. cit.*, s. 126; *Keesing's*, s. 26227.

127. Bkz.: *Le Monde*, Juillet 25, 1974; Prodi, Clo, *op. cit.*, s. 102.

128. Bkz.: *PE*, Vol. 41, No. 10 (Oct. 1974), s. 375; Prodi, Clo, *op. cit.*, s. 107.

129. Henri Simonet, "Energy and the Future of Europe," *Foreign Affairs*, Vol. 54, No. 3 (April 1975), s. 451-452.

Amerika Birleşik Devletleri - Avrupa ilişkilerinin tüm yapısını anlamlı bir biçimde değiştirmiştir.”

Simonet'nin bu yorumundan sonra Batılı ülkelerin bunalımın üstesinden gelmek üzere toplu bir devinim içine girmeleri için başlatılan çabalarda, önderliği A.E.T.'nin değil, Amerika Birleşik Devletleri'nin yapması doğallık kazanmaktadır.

1973 sonu ile 1974 başlarında, Japonya'da da, Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa'dakine benzer kısa-dönemli ekonomik önlemler alınmıştır¹³⁰. Bu önlemler, petrol tüketiminin azaltılmasına ve fiyatların denetlenmesine ilişkin olmuştur. 22 Aralık 1973'de, Japon ulusal meclisi Diet, petrol ve elektrik tüketimini doğrudan hükümet denetimine koyan bir yasa kabul etmiştir. 1974 başında hükümet petrol fiyatlarını denetlemeye başlamışsa da, İlkbaharda bunu bırakmıştır.

Yukarıda sayılan kısa-dönemli ekonomik önlemlerin yanı sıra, Batılı endüstri devletleri, enerji bakımından dışa bağımlılıklarını azaltmak için enerji bileşimlerini değiştirmek üzere, uzun-döneme yönelik önlem ve tasarımlar da geliştirmektedirler. Bunların başında, geleneksel enerji kaynaklarının daha çok üretilmesi gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin dışında, bu ülkeler arasında büyük petrol rezervlerine sahip olan yoktur. Yalnız Kuzey Denizi'ndeki petrol yatakları, İngiltere, Danimarka, Hollanda ve Norveç için umut kaynağı olmuştur. Ancak, en iyimser tahminle, İngiltere'nin 1980'lerde tüm petrol gereksinmesinin yarısını buradan sağlayabileceği beklenirken, bu denizde kıta sahanlığına sahip öteki devletler için böyle bir umut da yoktur¹³¹. Kömürden ve belirli tür kayalardan petrol elde etme olanağı vardır ve bu yolla dünyada 1980'lerde yılda toplam 30-40 milyon ton petrol elde edileceği umulmaktadır¹³² ama, bu alanda büyük yatırımlar gerekmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki 600 milyar varillik kaya-petrolü (*shale oil*) rezervlerinin kullanılabilmesi için ilk denemeler yapılmaktadır¹³³. Ancak bu yollarla elde edilebilecek her yeni varil/gün için gerekli olan yatırım 20-50,000 dolar dolaylarındadır¹³⁴. Nükleer enerji ka-

130. Bu konuda bkz.: Tsurumi, *op.cit.*, s. 119-123; Tsunehiko Watanabe, "Japan" Fried, Schultze (Eds.), *op.cit.*, s. 145-149.

131. Kash, *et.al.*, *op.cit.*, s. 04-05; *PE*, Vol.43, No.5 (May 1976), s. 176-177.

132. Issawi, *op.cit.*, s. 71.

133. Bu konuda bkz.: *PE*, Vol.41, No.1 (Jan. 1974), s. 10.

134. Amory B.Lovins, "Energy Strategy: The Road Not Taken?" *Foreign Affairs*, Vol. 53. No. 1 (Oct. 1976), s. 69.

pasitesinin geliştirilmesi de enerji ithal eden ülkeler için bir çıkış yolu olarak görünmektedir ama, gerek siyasal, gerekse çevre sağlığına ilişkin sakıncalarının¹³⁵ yanında, bu alan da oldukça yüksek yatırımları ve uzun dönemli çabaları gerektirmektedir¹³⁶. Tüm bu almasıık enerji kaynaklarının harekete geçirilmesinin yanında, başka bir çıkış yolu da, güneş enerjisi gibi doğal ve “yeniden üretilebilir” enerji kaynaklarını kullanmaktır ki, bu alandaki çabalar daha araştırma döneminde¹³⁷.

Tüm bu verilerin ışığında, 5-10 yıllık bir dönem içinde, enerji ithal etmekte olan Batılı ülkelerin dışa bağımlılıktan tümüyle kurtulabileceklerini düşünmek olanaksızdır¹³⁸.

b) İkili İlişkilerle Çözüm Denemeleri

Bunalımı aşma çabalarının bir bölümü de, petrol ithal eden Batılı endüstri devletlerinin, petrol ihracatçısı devletlerle yaptıkları ikili anlaşmalarla somutlaşmaktadır. İkili ilişkiler, petrol arzının kısıtlanmasını engellemeye olduğu kadar, uzun dönemde, takas anlaşmalarıyla daha ucuza petrol sağlamaya da yönelik olmuştur.

O.P.E.C. devletleriyle ikili ilişkiler kurma çabalarının Batılı ülkeler arasındaki en belirgin temsilcileri olarak, ilk sırada Fransa ve Japonya, daha sonra ise İngiltere, İtalya ve Federal Almanya sayılabilir. Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'nın ikili ilişkilerden yana olmalarına karşılık, Amerika Birleşik Devletleri böyle bir tutumunu karşısında olmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri'nin bu tutumu için birkaç gerekçe sayılabilir. Önce, Amerikan hükümetinin ikili anlaşmaları, genelde benimsediği “çok-yanlı ticaret” ilkesine ve sistemine karşı bulunduğunu söyleyebiliriz¹³⁹. İkinci olarak, Amerika Birleşik Devletleri, çoğu kez takas anlaşmaları niteliğinde olan bu ikili anlaşmaları, özel girişimi bir yana bıraktıkları için de karşı koymuş olabilir¹⁴⁰.

135.: *Business Week*, August 23, 1976. s. 68-69; *Newsweek*, April 12, 1976, s. 42-44. Nükleer enerji politikasıyla ilgili olarak bkz.: Joseph Z. Yager, Eleanor B. Steinberg, *Energy and U.S. Foreign Policy*, Cambridge, Mass., Ballinger Publishing Co., 1974, s. 417-434.

136. Nükleer enerjinin endüstride kullanılabilmesi için gerekli olan “dönüşüm” yapılacak yatırımlar da göz önünde tutulmalıdır. Bkz.: Lovins, *op.cit.*, s. 74-75.

137. Bkz.: *PE*, Vol. 43, No.12 (Dec.1976), s. 450-451.

138. Bkz.: Alexander, *op.cit.*, s. 61.

139. Bkz.: Raymond Vernon, “The Distribution of Power,” *Daedalus*, Vol. 104, No. 4, (Fall 1975), s. 247-248.

140. Bkz.: Lenczowski, “The Politics of Oil,” Mitchell (Ed.) *op.cit.*, s. 51.

Gerçekten, Batı Avrupa ve Japonya'nın O.P.E.C. devletleriyle olan ikili ilişkileri, doğrudan devletler, ya da devlet kuruluşları arasında yürütülmüştür. Bir saptamaya göre, Amerika Birleşik Devletleri de aslında O.P.E.C. devletleriyle ikili ilişkiler kurmuştur ama, bunu özel ortaklıklar eliyle yapmıştır¹⁴¹. Ayrıca, 1974 yazından 1975 sonuna dek, Orta Doğu devletleriyle 12 ortak ekonomik komisyon kuran Birleşik Devletlerin, "ikili ilişkiler"i devlet düzeyinde yürütmeyi ihmal ettiği de söylenemez¹⁴². Son, ancak belki de en önemli nokta olarak da Amerika Birleşik Devletleri'nin tüm petrol tüketen devletler arasında bir dayanışma ve ortak devinim sağlama çabalarını, ikili ilişkiler kurulmasına gösterdiği tepkinin bir gerekçesi olarak düşünebiliriz.

Batılı devletlerin 1973 sonundan bu yana petrol ihraç eden devletlerle yaptıkları tüm anlaşmaların bir dökümünü yapmak, bu incelemenin amaçlarını aşmaktadır. Ancak, bu anlaşmaların ve anlaşma çabalarının en önemlilerine değinerek genel eğilimi vermek de olanaklıdır.

O.P.E.C. devletleriyle ikili ilişkiler konusunda önde giden ülke, Fransa olmuştur. 1974 başında Fransız Başbakanı Pierre Messmer'in, ülkesinin O.P.E.C. devletleriyle doğrudan, devlet düzeyinde ilişkiler kurması gerektiğini, çünkü artık petrol şirketlerine "güvenilemeyeceği"ni söylemesinden sonra bir Orta Doğu gezisine çıkan Dış İşleri Bakanı Jobert, Suudi Arabistan ile bir anlaşma yapmıştır¹⁴³. 9 Ocak'ta imzalanan bu anlaşmaya göre, Fransa'nın vereceği silahlara karşılık, Suudi Arabistan bu devlete petrol verecekti. 9 Şubat'ta Paris'te Fransa ile İran arasında enerji ve kalkınma konusunda bir çerçeve anlaşma imzalanmasından sonra, 24-26 Haziran 1974'te, Şah Pehlevi'nin Fransa'daki konukluğu sırasında, 4-5 milyar dolarlık petrol ile silah ve nükleer reaktör değişimini öngören 10 yıllık bir anlaşma imzalanmıştır¹⁴⁴. Fransa'nın O.P.E.C. ülkeleriyle 1974 yılında yaptığı öteki anlaşmalar da şöyle sıralanabilir¹⁴⁵: 19 Şubat'ta Libya Devrim Komuta Konseyi üyesi Jallud ile Fransa Başbakanı

141. Prodi, Clo, *op.cit.*, s. 109.

142. Bkz.: Stephen D.Hayes, "Joint Economic Commissions as Instruments of US Foreign Policy in the Middle East," *The Middle East Journal*, Vol. 31, No 1 (Winter 1977), s. 16-30.

143. *PE*, Vol. 41, No.3 (March 1974), s.87-88; Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol. II, s. 25.

144. Bkz.: *PE*, Vol.41, No. 8 (Aug. 1974), s.295; *ME*, No.3 (Sept./Oct. 1974), s.18-19; *Newsweek*, July 8, 1974, s. 15.

145. Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol.II, s. 25-27.

Messmer arasında içeriği açıklanmayan bir anlaşma yapıldı; 16 Nisan'da, Küveyt'le Fransa arasında savaş uçakları ile petrolü konu alan bir takas anlaşması imzalandı; 2 Aralık'ta ise Fransa, Irak ile 1 milyar dolar tutarlı bir anlaşma imzaladı. Fransa'nın ikili anlaşma çabaları, 1975 yılında da sürmüştür: Haziran ayında Küveyt ile, Temmuz'da ise Birleşik Arap Emirlikleri ile Fransa arasında birer anlaşma yapılmıştır. Kasım ayı içinde de, Fransa, Katar ile ekonomik ilişkiler kurulmasını öngören bir anlaşma imzalamıştır¹⁴⁶.

İngiltere ise, 25 Ocak 1974'de, 240 milyon dolarlık endüstri malı karşılığında petrol almak üzere, İran ile bir takas anlaşması yapmıştır¹⁴⁷. 25 Şubat'ta İtalya - Libya arasında bir ekonomik anlaşma yapılmasından sonra, İtalya'nın Haziran'da Irak, Aralık'ta da İran ile birer anlaşma yaptığı görülmüştür¹⁴⁸. 27 Ocak 1974'de Federal Almanya'nın İran ile bir anlaşma yapmasından sonra bu devlet, 1975 Eylül'ünde Irak ile, Ekim'de de Suudi Arabistan ile ekonomik işbirliği konusunda görüşmelere başlamıştır¹⁴⁹.

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Arap Birliği ile bir diyalog kurmak istemesi üzerine 1974 Kasım'ında başlatılması kararlaştırılan görüşmeler, ancak 1975 Haziran'ında Kahire'de başlayabilmiş, fakat 19 Arap ülkesiyle A.E.T. arasında burada yapılan görüşmelerden kesin sonuç alınamamıştır¹⁵⁰.

1973 sonundan başlayarak, O.P.E.C. ülkeleriyle anlaşma çabası gösteren Japonya, 1974 yazına dek, Suudi Arabistan ve Irak ile teknik ve ekonomik işbirliği anlaşmaları yapmıştır¹⁵¹.

Batılı endüstri devletleri, petrol ihraç eden ülkelerle ekonomik alanda ikili ilişkilerini sağlamlaştırmak isterlerken, bu gelişme, uluslararası politika alanındaki tutumlarını da aynı doğrultuda etkilemiştir. 1973 sonundan başlayarak, özellikle Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'nın Orta Doğu'ya yönelik politikalarını yeniden gözden geçirdikleri görülmektedir. Ayrıca, bu devletler bir yandan ikili ilişkiler çerçevesinde bunalımı aşmaya çalışırken öte yandan da toplu bir devinim içine de girmişlerdir.

146. Bkz.: *ME*, No.10 (July 1975), s. 104; *ME*, No.11 (August / Sept. 1975), s. 73; *ME*, No.14 (Dec.1975), s. 55.

147. Bkz.: *PE*, Vol.41, No.3 (March 1974), s. 82-83.

148. Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol.II, s. 27-28.

149. Bkz.: *ME*, No. 12 (Oct. 1975), s. 83; *ME*, No.13 (Nov.1975), s. 82.

150. Bkz.: *Economist.*, May 24, 1975, s. 33; *ME*, No. 6 (June 1975), s. 22-23.

151. R.P. Sinha, "Japan and the Oil Crisis," *The World Today*, Vol. 30, No. 8 (Aug. 1974), s. 342-343.

c) Tüketici Devletlerin Toplu Devininin Çabaları

12 Aralık 1973'de Londra'da yaptığı bir konuşmada¹⁵² Amerikan Dış İşleri Bakanı Henry Kissinger, kendi ülkesiyle Batı Avrupa ülkeleri, Kanada ve Japonya'nın "dünya enerji bunalımına karşı" ortak bir devininin oluşturarak, "uzun-dönemli çözümler" aramaları gerektiğini söylüyordu. Kissinger, ayrıca, bu ülkeler arasında bir "enerji eylem grubu" kurulmasını da öneriyordu. Amerikan Dış İşleri Bakanı'nun bu önerisi, A.E.T. içinde enerji politikasına ilişkin ayrılıkların belirginleşmesinden hemen sonra geldiği için anlamlı oluyordu. Kasım ayı içinde A.E.T. önderleri enerji sorunlarını tartışmışlar ve Fransa'nın, topluluk olarak üretici ülkelerle görüşülmesine ilişkin önerisine, İngiltere ve Federal Almanya'nın Amerika Birleşik Devletleri'yle birlikte hareket edilmesi gerektiğini öne sürerek, karşı koydukları görülmüştür¹⁵³. 14-15 Aralık'ta Kopenhag'da yapılan A.E.T. toplantısında ise örgüt O.E.C.D. çerçevesinde enerji konusunda ortak bir çalışma yapılmasını kabul ederken¹⁵⁴ bir anlamda Amerikan önerisini de olumlu yanıtlamış oluyordu.

9 Ocak 1974'de, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Nixon, İngiltere, Kanada, Fransa, İtalya, Hollanda, Norveç, Federal Almanya ve Japonya devlet başkanlarına 11 Şubat'ta Washington'da toplanarak enerji sorunlarının görüşülmesi için resmi çağrı yolladı. Nixon, ayrıca, 13 O.P.E.C. üyesi devletin başkanlarına da birer mektup göndererek bu toplantının bir üretici-tüketici diyalogunu engelleyici bir girişim olarak yorumlanmaması gerektiğini bildirdi. 10 Ocak'ta da, Kissinger, Washington toplantısı ile bir üretici-tüketici karşıtlığı yaratılmak istenmediğini ve petrol üreten ülkelerle tüketen devletler arasında uzun-dönemli çok-yanlı bir anlaşmadan yana olduklarını açıkladı¹⁵⁵. Daha sonra, 15 Ocak'ta A.E.T., Amerikan önerisini kabul etti ve Amerika Birleşik Devletleri A.E.T. nin daha önce çağrılmamış öteki üyelerini de Washington Konferansı'na çağırdı. Ancak, Konferansa dek ortak bir A.E.T. politikasının saptanması, örgüt içindeki görüş ayrılıkları nedeniyle çok güç oldu. Aslında, Fransa gibi öteki A.E.T. üyeleri de böyle bir konferansın üretici

152. Bkz.: *Keesing's*, s. 26293A

153. Prodi, C10, *op.cit.*, s. 107-108. İngiliz Başbakanı Heath daha Kopenhag A.E.T. toplantısı yapılmadan, basına verdiği demeçte A.B.D. önerisini hükümetinin olumlu karşıladığını söylemiştir. Bkz.: *Keesing's*, s. 26298.

154. Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol. I, s. 120.

155. *Ibid.*, Vol. II, s. 1-2.

ülkeleri daha sert bir tutuma sürükleyeceğinden çekinmekteydi. Sonunda, 5 Şubat'taki Brüksel toplantısında, A.E.T., Washington Konferansı'nın "sürekli bir örgüt" durumuna dönüştürülmemesi gerektiğini görüşünü benimsiyordu. Ayrıca, A.E.T.'ye göre, petrol üreticisi ülkelerle toplu görüşmeler de hemen, Nisan ayında başlatılmalıydı¹⁵⁶.

Fransa, Washington Konferansı'na katılmayı kabul etmesine ve A.E.T.'nin ortak politika konusunda aldığı kararlara katılmasına karşın, bir yandan da ayrı bir yol izlemeyi sürdürüyordu. Örneğin, 18 Ocak'ta Fransız Dış İşleri Bakanı Jobert, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Waldheim'a bir mektup göndererek, Birleşmiş Milletler çerçevesinde bir dünya enerji ve hammadde konferansı toplanmasını istiyordu ve 2 Şubat'ta da Fransız hükümeti, A.E.T.'nin petrol üreten ülkelerle ayrı bir toplantı yapmasına ilişkin Fransız önerisinde direneceğini açıklıyordu¹⁵⁷.

Bu arada, Ocak ayı içinde, enerji konferansı önerisiyle çakışan günlerde, Amerika Birleşik Devletleri'nin O.P.E.C. üyesi devletlere karşı tutumunu, sorumlularının açıklamalarıyla, sertleştirdiği görülmekteydi¹⁵⁸. 7 Ocak 1974'de, Amerika Birleşik Devletleri Savunma Bakanı James Schlesinger, petrol ambargosunun sürdürülmesi durumunda, Amerikan kamu oyunun, hükümeti güç kullanmaya zorlayabileceğini söylüyordu. 8 Ocak'ta da Başkan Yardımsıcı Gerald Ford, Arap devletlerini kendilerine Amerikan yiyecek ihracatının durdurulmasıyla tehdit ediyordu. 9 Ocak'ta ise, Küveyt ve Suudi Arabistan hükümetleri Schlesinger'in sözlerini bir güç kullanma tehdidi olarak kabul ettiklerini ve bir müdahale durumunda petrol kuyularını havaya uçurmak için tüm hazırlıklarını tamamladıklarını açıklıyordu. 12 Ocak'ta da Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, tüketici devletlerden gelecek herhangi bir müdahalenin en sert biçimde karşılık göreceğini ve uluslararası ekonomik ve siyasal bir "felâket"e yol açacağını söylüyordu.

11 Şubat 1974'de toplanan Washington Konferansı'nda, Fransa ile öteki A.E.T. üyeleri arasındaki ayrılıklar yeniden su yüzüne çıktı. Öteki 8 A.E.T. üyesinin, Birleşik Devletlerin önerilerini ve politi-

156. Nixon'un önerisiyle, Brüksel toplantısının sonuna dek A.E.T. içindeki gelişmeler ve ortak politika oluşturma çabaları ile ilgili olarak bkz.: *Ibid.*, Vol.II. s. 3-4; Prodi, *Op. cit.*, s. 107-108.

157. Bkz.: Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol.II, s. 4.

158. *Ibid.*, s. 4-8.

kasını onaylamalarına karşılık, Fransa ayrı bir tutum takındı¹⁵⁹. Konferansın sonunda, 13 Şubat'ta yayınlanan, ortak önlemleri ve politikayı kapsayan ortak bildiriye de Fransa katılmadı¹⁶⁰. Ortak bildiride Fransa'nın özellikle karşı çıktığı noktalar şunlardı: a) dünya enerji sorununun tüm yönleriyle ilgili olarak kapsayıcı bir eylem programının saptanması; b) petrol üreticileri ile tüketicileri arasında bir konferans düzenlenmesi için bir eşgüdüm komitesi kurulması; c) kapsayıcı eylem programının yürütülmesi için bir eşgüdüm komitesi kurulması; d) ortak mali ve parasal politikanın saptanması için çalışılması. Konferans sırasında ve ertesinde, Fransız Dış İşleri Bakanı Jobert "enerji konusunun Amerika Birleşik Devletleri'nce bir bahane olarak ele alındığını", Washington Konferansı'nı, Amerika'nın, Batı Avrupa ve Japonya'ya karşı "siyasal üstünlüğünü" sağlamak için düzenlediğini söyledi ve Federal Almanya ve İngiltere'yi Amerikan yanlısı tutum takınmakla suçladı¹⁶¹. Fransa'nın bu tutumuna karşılık, öteki A.E.T. üyeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Kanada ve Norveç'in yanında, Washington Konferansı ile kurulan Enerji Eşgüdüm Grubuna (*Energy Coordinating Group*) katıldılar¹⁶².

Enerji Eşgüdüm Grubu, yakın gelecekte petrol üreten ülkelerle bir toplantı yapılması için çalışılmasını kararlaştırdı¹⁶³. Ancak, Mart başındaki bir A.E.T. toplantısında, oybirliğiyle alınan ve O.P.E.C. ülkeleriyle A.E.T. arasında bir toplantı yapılması için çalışılacağını bildiren karar, Enerji Eşgüdüm Grubu içinde yer alan 8 A.E.T. üyesi için bir çelişkinin ifadesi oluyordu¹⁶⁴.

8-9 Temmuz 1974'de Brüksel'de yapılan Enerji Eşgüdüm Grubu toplantısında, bir bunalım durumunda üye ülkelerin petrol paylaşımını gerçekleştirmeleri konusunda ana çizgilerde anlaşmaya varıldı¹⁶⁵. Bu karara göre, üye bir devlete yöneltilen ambargo sonucunda, bu devletin petrol ithalatı % 5'den çok azalıyorsa, öteki üyeler yardım edecekler; eğer tüm üyelerin petrol taleplerinde % 10 azal-

159. Bkz.: Louis Turner, "The Washington Energy Conference", *The World Today*, Vol. 30, No. 3 (March 1974), s. 90-91.

160. Konferansın sonunda yayınlanan *communiqué* için bkz.: *Financial Times*, Feb. 14, 1974; Sobel (Ed.), *op. cit.*, Vol II, s. 9-10.

161. Bkz.: Sobel (Ed.), *op. cit.*, Vol. II, s. 10.

162. *E.C.G.*'un niteliği ile ilgili olarak bkz.: Simonet, *op. cit.*, s. 452-453.

163. *PE*, Vol. 41, No. 3 (March 1974), s. 94.

164. *PE*, Vol. 41, No. 4 (April 1974), s. 135.

165. *PE*, Vol. 41, No. 8 (Aug. 1974), s. 296; *Time*, Aug. 12, 1974, s. 10.

maya yol açacak bir bunalım olursa, tüm üye devletler petrol arzlarını bir "havuz"da toplayacaklar ve buradan bölüşeceklerdi.

Enerji Eşgüdüm Grubu, 1974 Kasım'ında, yerini O.E.C.D. çerçevesinde kurulan Uluslararası Enerji Ajansı'na (*International Energy Agency*) bıraktı. 15 Kasım'da Paris'te yapılan O.E.C.D. toplantısında, 16 O.E.C.D. Üyesi devlet (Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Kanada, İngiltere, Danimarka, İrlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye ve Federal Almanya) Uluslararası Enerji Ajansı konusunda anlaştılar ve 18 Kasım'da bu örgütü kuran anlaşmaya imzalarını koydular. Avusturya, İsviçre ve İsveç'e yansızlıklarını bozacak hiçbir yükümlülükleri olmadığına ilişkin güvence verildi. Fransa, Norveç, Finlandiya ve Yunanistan yeni kurulan örgüte katılmamayı yeğlediler¹⁶⁶. Ajansın amacı, bunalımların etkilerini azaltmak, üye ülkeler ve öteki üretici-tüketici ülkeler arasında işbirliğini sağlamak ve petrol pazarına ilişkin gelişmeleri yakından izlemek olarak tanımlanmaktaydı. Ajans programının¹⁶⁷ en önemli bölümü, petrol arzındaki kısıntılardan ötürü oluşabilecek bir bunalıma karşı önlemler içerenidir. Buna göre, üye ülkeler, bunalım sırasında öteki üyeler yardım edene dek bir tampon oluşturmak üzere, başlangıç için 60 günlük stoklar bulunduracaklardı. Tıpkı Enerji Eşgüdüm Grubu'nun uygulamasını öngördüğü biçimde de bir "paylaşma" düzeni benimseniyordu¹⁶⁸.

Bunun yanı sıra, ortak programın bir yönünü de, "enerji tasarrufu" ile ilgili ilkeler oluşturuyordu. Buna tüm üye ülkeler %10. Amerika Birleşik Devletleri %3 enerji tasarrufunda bulunacak, 1975'te günde 2 milyon, 1977'de de 4 milyon varil daha az petrol kullanmış olacaktı¹⁶⁹.

Anlaşmanın süresi 10 yıl olarak saptanmıştı. 5 yıl sonra da gözden geçirilmesi öngörülmekteydi. Uluslararası Enerji Ajansı'ndan ayrılmak isteyen devletlerin, bunu bir yıl önceden örgütün öteki üyelerine bildirmeleri de gerekli görülüyordu. Anlaşmaya göre, her

166. Bkz.: Ulf Lantzke, "O.E.C.D. and its International Energy Agency", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 223-224.

167. "Agreement on International Energy Program", *Legislation on the International Energy Agency*, Hearing Before the Subcommittees on International Organizations and on International Resources, Food, and Energy of the Committee on International Relations, House of Representatives, Ninety-Fourth Congress, First Session, March 26, 1975, Wash., D.C., U.S. Govt. Printing Office, 1975, s. 56-79.

168. *Ibid.*, s. 58-60.

169. *Ibid.*, s. 63-69.

üye devletin 3 “genel” oyuna ek olarak, petrol tüketimine göre hesaplanan belirli sayıda “ağırlıklı” oyu bulunmaktadır. “Genel” ve “ağırlıklı” oyların toplamı olan oylar, örgüt içinde şöyle dağılıyordu: Amerika Birleşik Devletleri 51, Japonya 18, Federal Almanya 11, İngiltere 9, İtalya 9, Kanada 8, Belçika 5, Hollanda 5, İspanya 5, İsveç, 5, Avusturya 4, Danimarka 4, İsviçre 4, Türkiye 4, Lüksemburg 3, İrlanda 3. Usul konularında “genel”, esasa ilişkin konularda ise “ağırlıklı” oyların geçerliliği kabul ediliyordu¹⁷⁰. 1975 Şubat’ında Yeni Zelanda ile Norveç’in, 1976 Mayıs’ında Yunanistan’ın üye olmalarıyla, örgütün üye sayısı 19’a çıkıyordu¹⁷¹.

Uluslararası Enerji Ajansı üyeleri, 1975 Mart’ında, ayrıca şu hedefleri benimsiyorlardı¹⁷²: a) 25 milyar dolarlık bir fonun, ödemeler dengesi yüksek petrol fiyatları yüzünden kötü duruma düşmüş bulunan üyelere yardım için ayrılması; b) tüm üye ülkelerde ithal petrol için ortak bir taban fiyatın saptanması. Tüm petrol ithal eden ülkelerde, yeni enerji kaynaklarının geliştirilmesini özendirmek ve ithal edilen petrolün miktarını sınırlı tutmak amacıyla, ithal edilen petrol için ortak bir taban fiyatın saptanmasına ilişkin öneri, 1975 Şubat’ında Amerika Dış İşleri Bakanı Kissinger ile Bakan Yardımcısı Thomas O. Enders’den gelmişti¹⁷³. Bu öneri, önce, Japonya ve Batı Avrupa ülkelerince kuşkuyla karşılandı¹⁷⁴. Ama, Mart’ta kabul edildi. Amerikan Kongresi de uzun görüşmelerden sonra, Kissinger-Enders planının Birleşik Devletler’de uygulanmasını kabul etti¹⁷⁵.

30 Ocak 1976’da toplanan Uluslararası Enerji Ajansı Yürütme Kurulu, uzun-dönemli yeni bir enerji-eşgüdüm programı kabul et-

170. *Ibid.*, s. 70-75. Bu oylama dizgesinin bir değerlendirmesi için bkz.: Mason Willrich, Melvin A. Conant, “The International Energy Agency: An Interpretation and Assessment”, *American Journal of International Law*. Vol. 71, No. 2 (April 1977), s. 211-212.

171. *Keesing’s*, s. 27480-27481, 27776.

172. Bkz.: Fried, Schultze (Eds.), op. cit., s. 240; *International Herald Tribune*, Feb. 11-9, 1975.

173. *Newsweek*, Feb. 17, 1975, s. 18-19.

174. *International Herald Tribune*, Feb. 17, 1975.

175. Görüşmeler ve yasanın kabulü için bkz.: *The International Monetary situation and the Administration’s Oil Floor Price Proposal*, Hearings Before the Subcommittee on International Economics of the Joint Committee Congress of the United States, Ninety-Fourth Congress, First Session, March 24 and April 28, 1975, Wash. D.C., U.S. Govt. Printing Office, 1975, *Passim*.; *The State Department’s Oil Floor Price Proposal: Should Congress Endorse It?* Report of the Subcommittee on International Economics of the Joint Economic Commission Congress of the United States together With Supplementary and other views, June 27, 1975, Wash. D.C., U.S. Govt. Printing Office, 1975, *passim*.; *Newsweek*, June 30, 1975, s. 39.

ti¹⁷⁶. 1984 Kasımına dek sürecek olan bu programa göre; a) ortak enerji projelerinin gerçekleştirilmesi için çalışılması; b) tüm üye ülkelerde, ithal petrolün 7 doların altında bir fiyata satılmamasının sağlanması; c) “enerji tasarrufu” hedeflerine ulaşmak için çalışılması; d) hiçbir Uluslararası Enerji Ajansı üyesine, öteki üyelerce, enerji teknolojisi, yatırım olanakları ve üretim açısından ayrımlı davranılmaması ilkeleri benimseniyordu.

Uluslararası Enerji Ajansı çerçevesinde O.E.C.D. devletleri ortak bir enerji politikası gütmeye çalışırken, 1974 sonundan başlayarak, petrol tüketen devletlerle, üreten devletler arasında bir toplantı yapılması için koşullar olgunlaşmaya başlıyordu.

14 Kasım 1974’de Chicago Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada, Henry Kissinger, tüketici ülkeler sorunlarıyla ilgili ortak adımlar atıktan sonra, Amerika Birleşik Devletleri’nin, petrol ihraç eden ülkelerle tüketici ülkelerin katılacakları bir toplantıya hazır olacağını açıklıyordu¹⁷⁷. 15-16 Aralık 1974’de Gerald Ford ile Giscard d’Estaing’in buluştukları Martinique zirvesinden sonra yayınlanan ortak bildiriye, Amerika Birleşik Devletleri’nin, Fransa’nın önerdiği petrol üreticileri-tüketicileri konferansına katılmayı kabul ettiği ve böyle bir konferansın en yakın zamanda toplanabilmesi için çalışılacağı belirtiliyordu¹⁷⁸.

Ancak, Batılı devletlerin istediği gibi, yalnızca petrol ihraç eden devletlerle, petrol ithal eden Batılı endüstri devletlerinin katıldığı bir konferansın toplanmasını, 1974 yılından başlayarak gelişen O.P.E.C. politikası engellemiştir. O.P.E.C., önce, böyle bir konferansa petrol tüketen az gelişmiş ülkelerin de katılmasında diretmemiş, daha sonra ise, böyle bir toplantının tüm hammaddeleri konu almasını istemiştir. Böyle olunca, da yalnızca enerji konusuyla ilgili olması tasarlanan petrol tüketen Batılı devletler – O.P.E.C. diyalogu, yerini tüm hammadde sorunlarının görüşüldüğü, “Kuzey-Güney” diyaloguna bırakmıştır. Bu nitelik değişimi ve bunda O.P.E.C. devletlerinin oynadıkları rol, bundan sonraki kesimlerde ele alınmaktadır¹⁷⁹.

176. “IEA Governing Board Adopts Long-Term Energy Program”, *Department of State Bulletin* LXXIV, No. 1914 (March 1976), s. 261-262.

177. *PE*, Vol. 41, No. 12 (Dec. 1974), s. 454.

178. Sobel (Ed.), *op. cit.*, Vol. II, s. 24.

179. Bkz.: *Infra*, Dördüncü Bölüm, IV.

B- Azgelişmiş Ülkeler ve Bunalım

1. Bunalımın Azgelişmiş Ülkelere Etkileri

Azgelişmiş ülkelerdeki "gayri safi milli hasıla"daki (GSMH) değişmelerle, enerji tüketimi arasında önemli bir bağlantı vardır. Ekonomik büyüme ve enerji talebi arasındaki ilişkiyi saptayan bir araştırmaya göre¹⁸⁰, azgelişmiş ülkelerde GSMH'daki % 10'luk bir artış, enerji gereksinmesinde % 13-16 artışı getirmektedir. Oysa, gelişmiş endüstri ülkelerinde GSMH'daki % 10'luk bir artış, enerji gereksinmesinde % 9'luk bir artmayı gerektirmektedir. Ekonomik büyümeleriyle, enerji gereksinmeleri arasında bu denli önemli bir bağ bulunan azgelişmiş ülkelerin, petrol tüketimlerinin ve tüm enerji tüketimleri içindeki petrol payının giderek artmış olduğu görülmektedir. 1960 ile 1968 yılları arasında, azgelişmiş ülkelerdeki tüm enerji tüketimi içindeki petrol payı, % 29'dan, % 43'e çıkarken, aynı dönemde kömürün payı % 56'dan, % 34'e düşmüştür¹⁸¹. Böyle bir durumda petrol ithal eden azgelişmiş ülkelerin, petrol fiyatlarının yükselmesinden olumsuz etkilenmeleri de doğallık kazanmaktadır.

1974 yılında, petrol ithal eden azgelişmiş ülkeler, petrolün bir variline 2.75 dolar yerine 10 dolar ödeyerek, 1973'e göre 10 milyar dolar daha çok harcamışlardır. Bu durumda, ekonomileri için, yabancı karşılıklar ve ödemeler dengesi sorunları çok önemli olan azgelişmiş ülkelerin, bu sorunları daha da ağırlaştırmıştır¹⁸². Petrol bunalımının belirli azgelişmiş ülkeler üzerindeki etkilerini ele alan¹⁸³, ya da bu ülkeleri sınıflandırarak inceleyen¹⁸⁴ araştırmalar vardır. Ancak, bu incelemenin amacı ve kapsamı bakımından, azgelişmiş ülkelerin tümüne birden bakmakta yarar vardır.

180. Sam Schurr (Ed.), *Energy, Economic Growth, and the Environment*, Baltimore, Resources for the Future, 1972, s. 180-182-183.

181. Yager, Steinberg, *op. cit.*, s. 164.

182. Bkz.: Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 33-34.

183. Örneğin bkz.: R.M. Honavar, "India and the Oil Problem", *The World Today*, Vol. 30, No. 7 (July 1974), s. 294-305; *PE*, Vol. 41, No. 2 (Feb. 1974), s. 46-48; *PE*, Vol. 43, No. 12 (Dec. 1976), s. 464-465.

184. O.P.E.C.'i "üçüncü dünya", öteki azgelişmiş ülkeleri "dördüncü dünya" olarak ele alan ve "dördüncü dünya"yı da, birey başına ulusal gelirlerine göre sınıflandırıp, petrol bunalımının etkisine bakan bir yaklaşım için bkz.: The Twentieth Century Task Force, *op. cit.*, s. 26-27. İki ayrı yarımküredeki azgelişmişleri ayıran ve bunalımın etkilerini inceleyen bir yaklaşım için bkz.: Pollack, *op. cit.*, s. 470-471. Ayrıca bkz.: E. Walter Robichek, "L'effect de la crise pétrolière sur les paiements internationaux: le cas de l'Amérique Latine", *Finances et Développement*, Vol. 11, No. 4 (Dec. 1974), s. 12-17.

1973 yılında, tüm az gelişmiş ülkelerin ticaret açığı 10.2 milyar dolar olmuşken, 1974 yılında bu sayı 28 milyara yükselmiştir¹⁸⁵. Aşağıdaki tablodan, az gelişmiş ülkelerin 1975-1976 yıllarındaki ticaret dengeleri ile, 1977 için yapılan tahmin, öteki ülkelerle karşılaştırılmış olarak yer almaktadır.

Tablo IV-11

Ticaret Dengesi (Milyar dolar olarak)

	1975	1976	1977
O.E.C.D. Ülkeleri	- 6.5	-22.5	-18
I. Grup (a)	11.5	4.5	2.5
II. Grup	-18	-27	-20.5
O.P.E.C. Ülkeleri	34.5	42	36.5
Az gelişmiş Ülkeler	-32.5	-24	-26

a) Amerika Birleşik Devletleri, Federal Almanya, Kanada, Belçika, Hollanda, Norveç ve İsviçre.

Kaynak: *L'Observateur de l'OCDE*, No. 84, (Novembre/Décembre 1976), s. 13.

Ödemeler dengelerindeki kötüleşmenin yanında, az gelişmiş ülkeler, petrol fiyatlarının yükselmesinden, aşağıda kısaca değinilen başka açılardan da etkilenmişlerdir. İlk, O.P.E.C. devletlerinin, doğrudan yatırımlarını az gelişmiş ülkeler yerine, güvenlik ve kârlılık hesaplarına daha uygun olan endüstrileşmiş ülkelere yapmayı yeğlemeleri doğaldır¹⁸⁶. Böylece O.P.E.C. ülkelerinin ellerinde biriken kaynakları, az gelişmiş ülkelerin bu yoldan kendi ülkelerine çekmeleri olasılığı zayıftır. Ayrıca, Batılı endüstri ülkelerinin az gelişmiş ülkelere satmakta olduğu mamul malların fiyatlarında ortaya çıkan artışlar da, az gelişmiş ülkeleri olumsuz etkilemektedir¹⁸⁷. Büyümeleri için giderek artan oranlarda enerjiye gereksinme duyan ve petrolünü enerji tüketimleri içindeki payı da giderek yükselen az gelişmiş ülkeler, petrol tüketimlerini de kısa dönemde kısabilecek durumda değildiler¹⁸⁸.

2. Az gelişmiş Ülkeler ve O.P.E.C. Devrimi

Batılı endüstri devletlerinin tersine az gelişmiş ülkeler, O.P.E.C.'e ve petrol fiyatlarının artışına karşı toplu bir devinim oluşturmayı

185. Bkz.: Wouter Tims, "The Developing Countries," Fried, Schultze (Eds.), *op. cit.*, s. 180, Table 5-8; Joyner, *op. cit.*, s. 154. Table 1.

186. Bkz.: Levy, *op. cit.*, s. 697.

187. Bkz.: Ei Arakawa, "Economic Effects of the Oil Problem on the Developing Countries", Japan Institute of International Affairs, *op. cit.*, s. 23.

188. Bkz.: Richard Bailey, "Consumer Governments and the Oil Crisis", *National Westminster Quarterly Review*, (May 1974), s. 14-15.

denememişlerdir. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir: a) Bu ülkeler, O.P.E.C.'i kendilerini daha da güç durumlara düşürebilecek biçimde fiyatları yeniden arttırmaya yöneltmek istememişler; tersine, O.P.E.C.'ten ayrıcalıklı davranış sağlamak için bu örgütle iyi geçinmek istemişlerdir; b) O.P.E.C. ülkelerinin ellerinde biriken kaynaklardan yardım ve yatırım olarak yararlanmayı amaç edinmişlerdir; c) kendileri de birer hammadde ihracatçısı olan az gelişmiş ülkeler, O.P.E.C.'i örnek alan "üretici birlikleri" kurarak, yeni bir devinime girmeye özenmişlerdir; d) "Üçüncü Dünya"nın, Batılı endüstri ülkeleri karşısındaki "yeni uluslararası ekonomik düzen" deviniminde, O.P.E.C.'in, özellikle bu örgütün belirli üyelerinin, önemli katkıları olmuştur.

O.P.E.C. ülkeleri, bazı az gelişmiş ülkelere ikili anlaşmalar çerçevesinde ucuz petrol vermişlerdir, ama bu anlaşmaların kapsamını ve yaygınlık derecesini saptamak, bu incelemenin kapsamını aşmaktadır. Libya, O.P.E.C.'in ikili bir fiyat sistemi benimseyerek, tüm az gelişmiş ülkelere petrolü ucuza satmasını önerdiyse de, bunu öteki üye devletler kabul etmemişlerdir¹⁸⁹. Ancak, O.P.E.C. devletleri, gerek uluslararası örgütlerin yardım programına katkıda bulunularak, gerekse de bölgesel ve ulusal yardım fonları kurarak, az gelişmiş ülkelere yardım etmişler ya da borç vermişlerdir.

O.P.E.C. devletlerinin yardım programlarına katıldıkları uluslararası örgütler arasında, Birleşmiş Milletler'e bağlı örgütler, Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF) ve Dünya Bankası sayılabilir. 1974 yılından başlayarak bazı O.P.E.C. üyeleri UNDP ve UNICEF'e katkıda bulunmaya başlamışlar, IMF çerçevesinde bir petrol yardım fonu kurulmasında da önemli payları olmuştur. O.P.E.C. üyeleri ayrıca, 1975'de Dünya Bankası çerçevesinde az gelişmiş ülkelere yardım için kurulan bir fona da 1 milyon dolar katkıda bulunmuşlardır¹⁹⁰.

Ayrıca, O.P.E.C. devletleri, özellikle üye Arap devletleri, ulusal ve bölgesel kalkınma fonlarıyla da az gelişmiş ülkelere yardım etmişlerdir. Ancak O.P.E.C. içindeki Arap devletlerinin kurdukları fonların yardımlarının büyük bir bölümünün, öteki Arap devletlerine gittiği unutulmamalıdır. Bu fonlardan en önemlilerini şöyle sıra-

189. Bkz.: *PE*, Vol. 41, No. 5 (May 1974), s. 165-166.

190. Bkz.: Chapin, Nash, *op. cit.*, s. 53; *Newsweek*, June 23, 1975, s. 30.

layabiliriz¹⁹¹. *Kuwait Fund for Arab Economic Development* (sermayesi 3,380 milyon dolar, Küveyt ve Arap çıkarlarıyla bağdaşmayan projelere kredi vermiyor); *Abu Dhabi Fund for Arab Economic Development* (sermayesi 500 milyon dolar); *Saudi Development Fund* (Sermayesi 2,900 milyon dolar); *Iraq Fund for External Development* (sermayesi 169 milyon dolar); *Arab Fund for Economic and Social Development* (347 milyon dolar sermayeli; yalnızca Arap ülkelerindeki özel ve kamu kuruluşlarına kredi veriyor); *Islamic Development Bank* (910 milyon dolar sermayeli; kredi ancak Müslüman ülkelere, ya da Müslüman olmayan ülkelerdeki Müslüman topluluklara veriliyor); *Arab Bank for Economic Development in Africa* (231 milyon dolar sermayeli; yalnızca Arap olmayan Afrika devletlerine kredi veriyor); *Arab-African Oil Assistance Fund* (200 milyon dolar sermayeli); *Special Fund for Arab Non-Oil Exporting Countries* (80 milyon dolar sermayeli; petrol ihraç etmeyen Arap ülkelerinin ödemeler dengesini düzeltmek için kurulmuş).

O.P.E.C. yardımının bütününe bakarsak, 1973-1975 döneminde bu yardımın bütününde önemli bir artış olduğunu görürüz. 1973-1975 döneminde O.P.E.C.'in az gelişmiş ülkelere yaptığı yardımları ve verdiği kredileri, öteki devletlerinkilerle karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tablolardan izleyebiliriz.

O.P.E.C. devletleri, çeşitli bankalarla uluslararası para ve kredi sistemine girerek, bu yoldan da başka ülkelere kredi sağlamışlardır¹⁹². Ancak, gerek bankalar kanalıyla, gerekse "resmi kalkınma yardımı"nın koşullarına uymayan biçimde öteki fonlar kanalıyla yapılan O. P.E.C. yardımları, Tablo IV-12'de gösterilmemiştir. Tablo IV-13'den tüm O.P.E.C. devletlerinin "resmi kalkınma yardımı" niteliğindeki yardımları ile toplam yardım ve kredilerini, öteki devletlerinkilerle karşılaştırmalı olarak izleyebiliriz.

Ayrıca, 1977 Mart'ında Kahire'de yapılan Arap-Afrika ülkeleri zirvesinde, Suudi Arabistan Afrika ülkelerine 1 milyar dolarlık yardım vereceğini bildirmiş ve bu devleti, toplam 457 milyon doları

191. Bkz.: Ragaei Mallakh, Mihssen Kadhim, "Arab Institutionalized Development Aid: An Evolution", *The Middle East Journal*, Vol. 30, No. 4 (Autumn 1976), s. 472-476; *PE*, Vol. 41, No. 7 (July 1974), s. 250; Mikdashi, *op. cit.*, s. 211; Chapin, Nash, *op. cit.*, s. 54-61.

192. Bkz.: Philip Thorn, "Banking in the Middle East", *ME*, No. 13 (November 1975), s. 41-69; Philip Thorn, "Offshore Banking in the Middle East", *ME*, No. 25 (November 1976), s. 38-69.

bulan vaatleriyle Küveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri izlemişlerdir¹⁹³.

Tablo IV-12

O.P.E.C. Devletlerinin Azgelişmiş Ülkelere Yaptıkları
"Resmi Kalkınma Yardımları" (a)

O.P.E.C. Devletleri (b)	(milyon dolar olarak)			(GSMH'nın yüzdesi olarak)		
	1973	1974	1975	1973	1975	1975
Bir. Arap Emir.	85.6	288.9	403.7	3.57	3.86	4.64
Küveyt	148.1	274.8	337.7	3.22	2.24	2.82
Katar	4.1	91.5	106.9	0.69	4.58	4.65
Libya	41.9	117.5	125.9	0.74	1.03	1.24
Suudi Arabistan	180.7	861.3	901.4	1.74	2.45	2.59
Venezulla	1.0	56.0	24.9	0.01	0.21	0.09
İran	2.7	397.4	458.4	0.01	0.89	0.81
Cezayir	3.1	42.8	15.8	0.04	0.37	0.12
Nijerya	5.0	9.9	9.7	0.04	0.06	0.05
Toplam	482.1	2,543.7	2,589.2	0.53	1.40	1.28

a) En az % 25'i bağış niteliğinde olan yardımlar, "Resmi Kalkınma Yardımı" olarak kabul edilmektedir.

b) Ekvador, Gabon ve Endonezya'nın azgelişmiş ülkelere yapılan yardımları yoktur.

Kaynak: *The O.E.C.D. Observer*, No. 79, (January-February 1976), s. 6.

Tablo IV-13

Azgelişmiş Ülkelere Yardımlar (1973-1975)

"Resmi Kalkınma Yar."	(milyon dolar)			(toplamın yüzdesi)		
	1973	1974	1975	1973	1974	1975
OECD Kalkınma Yar- dımı Komitesi	9,378	11,316	12,700	86	75	78
O.P.E.C. Devletleri	482	2,544	2,589	4	17	16
SSCB ve Doğu Avrupa	650	750	450	6	5	3
Çin Halk Cumhuriyeti	450	500	450	4	3	3
Toplam	10,960	15,110	16,189	100	100	100
Toplam Yardımlar						
OECD Kalkınma Yardımları Komitesi	24,665	27,553	30,000	92	82	82
OPEC Devletleri	922	4,647	5,589	3	14	15
SSCB ve Doğu Avrupa	850	925	600	3	3	2
Çin Halk Cum.	450	500	450	2	1	1
Toplam	26,887	33,625	36,639	100	100	100

Kaynak: *The O.E.C.D. Observer*, No. 79 (January-February 1976), s. 6.

Tüm O.P.E.C. yardımlarının % 19'u Arap olmayan Asya devletlerine, % 8'i siyah Afrika'ya, % 7'si de Latin Amerika'ya verilmiştir. Buna karşılık O.P.E.C. yardımlarının üçte ikisinin Arap devletlerine yapıldığı görülmektedir¹⁹⁴.

Az gelişmiş ülkeler üzerinde, O.P.E.C.'in başarısının önemli etkileri olmuştur. Herşeyden önce, bu ülkelerin çoğu için, ülkelerindeki hammadde kaynaklarının değerlendirilmesi, büyük ekonomik önem taşımaktadır¹⁹⁵. O.P.E.C.'in başarısından sonra, başka hammadde ihracatçısı ülkeler de birleşerek üretici-birlikleri kurmayı denemişlerdir¹⁹⁶. Ayrıca, bu çalışmada daha sonra da değileceği gibi, Birleşmiş Milletler çerçevesindeki "yeni uluslararası ekonomik düzen" devinimi içinde, yeni üretici-birlikleri kurulması amacına yer verilmiştir. Ancak, bazı araştırmacılara göre, öteki hammaddelerin ve madenlerin petrolden ayrımlı oluşu, üretici birliklerinin bu alanlarda başarılı olmasını engellemektedir¹⁹⁷. Bu araştırmacılara göre, a) uzun-dönemde, öteki madenler, petrolün tersine, talebin fiyat esnekliğine sahiptirler; b) petrol kullanıldığında tümüyle ortadan kalkmaktadır, ama, öteki madenlerden bir çoğu yeniden kullanılabilir; c) petrolün almasıklarının kısıtlı olmasına karşılık, öteki madenlere almasıık bulmak daha kolaydır; b) dünya rezervlerinin dağılımında, petrolün tersine, öteki madenlere sahip bulunan az gelişmişler, gelişmiş ülkelere göre çok elverişli bir durumda değildirler; c) madenlerinin işletilmesi için büyük ölçüde yabancı teknoloji ve sermayeye gereksinme duyan öteki az gelişmiş ülkelerin tersine, O.P.E.C. devletleri bu aşamayı geçmiştir.

Petrol ithal eden az gelişmiş ülkelerin ekonomileri petrol fiyatlarının yükselmesinden olumsuz etkilenmiştir. O.P.E.C. devletlerinin sağladığı yardımlar da bu ülkelerin ödemeler dengelerindeki açıkları kapatmalarına yetecek oranda değildir. Ayrıca, az gelişmiş ülkelerin O.P.E.C. benzeri üretici birlikleri kurabilmeleri ve başarılı

194. Oranlar için bkz.: *ME*, No. 15 (Jan. 1976), s. 60.

195. Mikesell, *et.al.*, *op.cit.*, *passim* ve özellikle s. 3-28.

196. 1967'de kurulan Bakır İhraç eden Ülkeler Hükümetlerarası Konseyi'nden (O.P.E.C.) sonra, 1974 Martında Uluslararası Boksit Birliği (IBA) kurulmuştur. Ayrıca 1974 yılında volfram ve civa üreten ülkelerde benzer birliklerde toplanmayı amaçlatan çalışmalar başlamışlardır. Bu alandaki gelişmeler için bkz.: Ian Smart, "Uniqueness and Generality", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 272.

197. Bu konuda özellikle bkz.: Bension Varon, Kenji Takeuchi, "Developing Countries and Non-Fuel Minerals," *Foreign Affairs*, Vol. 52, No.3 (April 1974) s. 497-510; Smart, *op.cit.*, s. 264-267.

olmaları da uzak olasılıktır. Ancak, az gelişmiş ülkeler O.P.E.C.'e karşı bir devinim içine girmemişlerdir. Tam tersine O.P.E.C.'ten aldıkları destekle ve O.P.E.C. deviniminin dünya ekonomik düzeyine kazandırdığı yeni boyutla, gelişmiş endüstri devletleri karşısında sürdürülen "yeni uluslararası ekonomik düzen" pazarlıklarında O.P.E.C. devletleriyle aynı saflarda yer almışlardır.

IV. ULUSLARARASI İKTİSADİ DÜZENİN YENİ BOYUTLARI VE O.P.E.C.

9 Nisan- 2 Mayıs 1974'de yapılan Birleşik Milletler Altıncı Olağanüstü Toplantısı'nda, hammadde sorunları geniş bir biçimde ele alındı ve önemli kararlara varıldı. Daha önce, Mart ayında, Cezayir, Üçüncü Dünya Ülkelerine bir hazırlık toplantısı için evsahipliği yapmıştı¹⁹⁸.

10 Nisan'da Genel Kurul önünde bir konuşma yapan Cezayir Devlet Başkanı Huari Bumedyen, tüm Üçüncü Dünya ülkelerinin isteklerini dile getiriyordu¹⁹⁹. Bumedyen, Üçüncü Dünya'nın siyasal savaşımına geçtikten sonra sözü hammaddelere ve az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına getirerek, "emperyalist devletlerin" ekonomik egemenliklerini koruma çabalarından ve buna karşı verilmesi gereken savaşımın sözetti. O.P.E.C. deviniminin öteki Üçüncü Dünya ülkeleri için bir örnek oluşturması gerektiğini belirten Bumedyen, Şubat ayında Washington'da yapılan enerji tüketen ülkeler konferansını da, "çatışmaya öncel" bir gelişme olarak niteledi. Petrol fiyatlarındaki yükselmeden çok, gelişmişlerin az gelişmişlere sattıkları malların fiyatlarındaki artışlar yüzünden Üçüncü Dünya ülkelerinin zor duruma düştüğünü söyleyen Bumedyen, "şimdi başlayan gelişmiş-gelişmekte olan ülkeler yarışında hammaddeler stratejik bir konudur" diyerek, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nu bu konuda bir eylem tasarımı saptamaya çağırdı.

1 Mayıs 1974'de, Birleşmiş Milletler Altıncı Olağanüstü Genel Kurulu, 3201 ve 3202 sayılı kararları ile iki önemli belgeyi kabul etti²⁰⁰. Kabul edilen "Yeni bir Uluslararası İktisadi Düzenin Ku-

198. Bkz.: *The New York Times*, April 10, 1974.

199. Bkz.: "Speech Delivered by H.E. Houari Boumediene before the Extraordinary Session of the General Assembly of the United Nations, April 20, 1975, *Petroleum, Raw Materials and Development*", Democratic and Popular Republic of Algeria, April 1975, s. III-XXIII.

200. Bkz.: *Resolutions Adopted by the General Assembly During its Sixth Special Session, 6 April-2 May 1974*, General Assembly Official Records: Sixth Special Session, Supplement No. 1 (A/9559), New York, U.N. 1974, s. 3-12.

rulmasına İlişkin Deklarasyon”da, başlıca şu noktalara değiniliyordu: a) Tazminatın niteliği konusuna değinilmeden, “tüm devletlerin doğal kaynakları ve tüm ekonomik varlıkları üzerinde tam ve sürekli egemenlikleri bulunduğu” için ulusallaştırma haklarını kullanmalarının kısıtlanamayacağı; b) “gelişmekte olan ülkelerin gelişmelerini hızlandırmak üzere”, üretici birliklerinin kurulması gerektiği; c) hammadde fiyatlarıyla mamul madde fiyatları arasında ilişki kuracak bir dizgenin sağlanması gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca, Birleşmiş Milletler örgütünün “yeni bir uluslararası ekonomik düzen”in geliştirilmesinde daha etkin rol oynaması gerektiğine de değiniliyordu. 3202 Sayılı Karar olarak kabul edilen “Yeni bir Uluslararası Ekonomik Düzen Kurulmasına İlişkin Eylem Programı”nda ise, a) hammaddeler konusunda, üretici birlikleri kurulması ve hammadde fiyatlarının, mamul madde fiyatlarına bağlanması isteği yineleniyor, b) gıda konusunda gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelere yardım etmesi gerektiği belirtiliyor, c) genel ticaret, ulaştırma ve para-maliye konularında da ilkeler saptanarak UNCTAD çerçevesinde yürütülen çalışmaların ışığında yeni ekonomik düzene dayanaklar getiriliyordu.

12 Aralık 1974’de ise, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 29. Toplantısında, 3281 Sayılı Karar olarak, “Devletlerin Ekonomik Hak ve Ödevleri Yasası”, 120 olumlu, 6 karşı, 10 çekimser oyla kabul edildi²⁰¹. Bu belgede de, Altıncı Olağanüstü Genel Kurul kararlarına koşut ilkeler yer alıyordu.

1974 Kasım’ında yayınlanan bir makalesinde, Suudi Arabistan Petrol Bakanı A. Zeki Yamani, Birleşmiş Milletler Altıncı Olağanüstü Genel Kurulu’nda yapmış olduğu öneriyi yinelediğini belirterek, sınırlı, yüksek-düzeyde bir toplantı yapılarak, ekonomik sorunların daha geniş düzeyde “her gruptan devletin katıldığı” bir toplantıda görüşülmesini sağlamak üzere hazırlıkta bulunulmasını öneriyordu²⁰². 14 Kasım’da yaptığı bir konuşmada Amerikan Dış İşleri Bakanı Kissinger bu öneriyi olumlu yanıt verdi ama, Amerika Birleşik Devletleri, “her gruptan devletin katılacağı” ve tüm dünya ekonomik sorunlarının ele alınacağı bir konferans yerine, petrol tüketicisi Batılı ülkelere, petrol üreticisi devletlerin katılacağı ve yalnız enerji konusunun ele alınacağı bir konferans istiyordu²⁰³.

201. Bkz.: *Charter of Economic Rights and Duties of States*, Reprinted from UN Monthly Chronicle, December 1974, ş.y., U.N., s. 2-12.

202. Yamani, *op. cit.*, s. 486.

203. *PE*, Vol. 41, No. 11 (Nov. 1974), s. 454.

1975 başında, Amerika Birleşik Devletleri'nin, O.P.E.C. devletlerine karşı tutumunu sertleştirdiği gözlemlenmektedir. 2 Ocak'ta kamuoyuna sunulan bir dergiye verdiği demeçte²⁰⁴, Kissinger, "endüstrileşmiş dünyanın boğazlanması" durumunda, devletinin O. P.E.C. üyelerine karşı güç kullanabileceğini söylüyor; ancak güç kullanımının, Sovyet tepkileri hesaplanmadan ve çok önemli bir durum ortaya çıkmadan düşünülmesinin zor olacağını da sözlerine ekliyordu. Aynı konuşmasında, Kissinger, ayrıca, hükümetinin bir petrol üreticisi-tüketicisi devletler konferansının da mutlaka yapılması gerektiğini düşündüğünü de belirtiyordu. Amerikan Dış İşleri Bakanı'nın güç kullanımına ilişkin sözleri, özellikle Arap devletleri arasında sert tepkilere yol açmıştır²⁰⁵.

24-26 Ocak 1975'de Cezayir'de yapılan O.P.E.C. bakanlar toplantısında, Cezayir Dış İşleri Bakanı Abdülaziz Buteflika, O.P. E.C.'in "yeni uluslararası ekonomik düzen" savaşımının temeli olmasını öneriyordu. Ancak, Suudi Arabistan ve İran'ın karşı koymasıyla bu toplantıda, Cezayir, Irak ve Libya'nın istediği biçimde, O.P.E.C.'in yeni uluslararası ekonomik düzene temel olmasını sağlayacak bir karar çıkmıyordu²⁰⁶.

Cezayir'de, 4-6 Mart 1975'de de, devlet başkanlarının katıldığı bir O.P.E.C. zirvesi toplandı²⁰⁷. Bu toplantıda da Suudi Arabistan ile Cezayir arasında bir çekişme olduysa da, toplantı sonunda yayınlanan ortak bildiride, tüketici ülkelerle, üreticiler arasında yapılacak olan konferansın enerji konusu ile sınırlandırılmayacağı belirtiliyordu. O.P.E.C.'e göre bu konferansta, gelişmekte olan ülkelerin hammadde sorunları, dünyada istikrarı sağlanması için ekonomik işbirliği ve uluslararası para sisteminde reform yapılması konularının da ele alınması gerekiyordu. Ayrıca, bu toplantıda, konferansa katılacak O.P.E.C. üyelerinin, Suudi Arabistan, İran, Venezuela ve Cezayir olması da kararlaştırıldı.

Genel bir enerji konferansının çalışma kurallarını saptamak üzere 1975 Nisan'ında Paris'te bir hazırlık konferansı yapıldı²⁰⁸. Batılı endüstri ülkelerinden, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve A.

204. *Business Week*, Jan. 13, 1975, s. 67-73, özellikle bkz.: s. 68-69.

205. Bkz.: Sobel (Ed.), *op. cit.*, Vol. II, s. 42-43.

206. Bkz.: *Newsweek*, Feb. 3, 1975, s. 17; *Economist*, Feb. 1, 1975, s. 74.

207. Bkz.: *ME*, No. 7 (April 1975), s. 13-15; *Le Monde*, Mars 7, 1975.

208. Bkz.: *Newsweek*, April 28, 1975, s. 45; Louis Turner, "The North-South Dialogue", *The World Today*, Vol. 32, No. 3 (March 1976), s. 82.

E.T. ülkelerinin; O.P.E.C.'den Cezayir, İran, Suudi Arabistan ve Venezuela'nın; petrol ithal eden az gelişmiş ülkelerden de Brezilya, Hindistan ve Zaire'nin katıldığı bu hazırlık konferansı, derin görüş ayrılıkları yüzünden bir karar alamadan dağıldı. Batılı devletler, yapılacak genel bir konferansın yalnızca enerji konularıyla ilgili olmasını isterlerken, O.P.E.C. üyeleri ve az gelişmiş ülkeler, tüm öteki ekonomik sorunları da, özellikle hammadde sorunlarını da ele almasını istiyorlardı.

1975 Yazından başlayarak Amerika Birleşik Devletleri tutumunu değiştirdi. Bir yazara göre²⁰⁹, "Amerikan Dış İşleri Bakanlığı, Üçüncü Dünya'dan gelen tüm isteklere değişmez bir biçimde karşı koymanın, Amerika'nın daha geniş dış politika amaçlarına ters düşeceğini hesaplamıştı". Gerçekten 27 Mayıs 1975'de Paris'te yapılan Uluslararası Enerji Ajansı toplantısında, Kissinger, petrol üreticisi tüketicisi devletler arasındaki diyalogun, "gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki genel sorunu kapsayacak biçimde" genelleştirilmesini kabul ettiklerini açıkladı ve Fransa'nın böyle bir konferansı toplamak için göstereceği çabayı Amerika Birleşik Devletleri'nin destekleyeceğini söyledi. 28 Mayıs'ta yine Paris'te yapılan O. E.C.D. toplantısında da Kissinger aynı görüşleri yineleni²¹⁰. 9 Haziran'da Gabon'da yapılan O.P.E.C. toplantısının sonunda, Cezayir'in bazı görüş ayrılıklarını belirtmesine karşın, O.P.E.C.'in Kissinger'in önerisini olumlu karşıladığı açıklanıyordu²¹¹.

1-15 Eylül 1975'de yapılan Birleşmiş Milletler Yedinci Olağanüstü Genel Kurul Toplantısı'nda, Kissinger, Amerika Birleşik Devletleri'nin gelişmekte olan ülkelerin ihracat gelirlerinin istikrara kavuşturulması gerektiğine inandığını bildirip, az gelişmişlerin gelişmelerine yardım amacıyla çeşitli tasarımlar öne sürmesi, yeni bir konferansa doğru önemli bir adımı oluşturuyordu²¹². Bu toplantıda, 3201, 3202 ve 3281 sayılı kararlara göndermede bulunan 3362 Sayılı,

209. Louis Turner, "Oil and the North-South Dialogue," *The World Today*, Vol. 33, No. 2 (Feb. 1977), s. 53.

210. *ME*, No. 10 (July 1975), s. 79.

211. *Ibid.*, s. 80.

212. A.B.D.'nin bu toplantıdaki tutumu için bkz.: "US Discusses Relations with Developing Countries in Opening Statement at ECOSOC Meeting", Department of State Bulletin, Vol. LXXV, No. 1937 (Aug. 9, 1976), s. 203; Pierre Uri, "The North-South Dialogue", *NATO Review*, Vol. 24, No. 3 (June 1976), s. 20; *Economic Impact*, No. 12 (1975/1), s. 2-3.

“Gelişme ve Uluslararası Ekonomik İşbirliği” Kararına²¹³ Amerika Birleşik Devletleri de karşı koymuyor ve karar oybirliğiyle alınıyordu.

Yıl sonuna doğru toplanacak bir konferans için temaslar Sonbaharda sürdürüldü²¹⁴. 16 Aralık'ta Paris'te, 19 Üçüncü Dünya ve O.P.E.C., 8 gelişmiş endüstri devletinin katılımıyla bir konferans toplanması kararlaştırıldı. Konferans, dört komisyon olarak çalışacaktı ve komisyonlar, enerji, hammadde, gelişmekte olan ülkelerin genel sorunları ve uluslararası parasal-mali konularla ilgili olacaktı²¹⁵. Paris'teki toplantılar sonucunda, Uluslararası Ekonomik İşbirliği Konferansı'nın bu dört komisyonuna süreklilik kazandırıldı ve bu komisyonlar 11 Şubat 1976'da çalışmalarına başladılar²¹⁶. Konferansın 1976 yılı boyunca yaptığı çalışmalar sırasında, O.P.E.C. üyeleri petrol fiyatları konusundaki karar-vericiler olarak, az gelişmiş ülkelerin başlıca dayanağını oluşturdular²¹⁷. Ancak, 1976 sonunda O.P.E.C. içinde başgösteren anlaşmazlıklar, Suudi Arabistan gibi bazı O.P.E.C. üyelerinin “Uluslararası Ekonomik İşbirliği Konferansı'nın kaderi ile petrol fiyatları arasındaki otomatik bağla ilgilerini koparmaları”²¹⁸, az gelişmiş ülkelerin durumunu zayıflattı. Bundan sonra da O.P.E.C. içindeki ayrılıklar giderilemez ve Suudi Arabistan'ın bu konudaki tutumu da değişmezse, Uluslararası Ekonomik İşbirliği Konferansı'nın geleceğine kuşkuyla bakmak gerekir. Ancak, artık Üçüncü Dünya ülkeleriyle Batı devletleri arasındaki diyalog Uluslararası Ekonomik İşbirliği Konferansı'nın dışında da, Birleşik Milletler'de siyasi düzeyde, UNCTAD çerçevesinde ise, hem siyasi, hem de “pragmatik düzeyde”²¹⁹ sürdürülmektedir.

Böylece, başlangıçta bir petrol üreticisi-tüketicisi devletler diyalogu biçiminde oluşan ve yalnızca enerji sorunlarını çözümlmeyi

213. Bkz.: *Resolutions Adopted by the General Assembly During its Seventh Special Session, 1-16 September 1975*, General Assembly, Official Records: Seventh Special Session, Supplement No. 1 (A/10301), New York, U.N., 1976, s. 3-9.

214. Bkz.: *ME*, No. 12 (Oct. 1975), s. 41-42.

215. Bkz.: *ME*, No. 13 (Dec. 1975), s. 24-26; *Le Monde*, Dec. 19, 1975.

216. Turner, “The North-South...”, s. 81.

217. Turner, “Oil and...”, s. 54-55.

218. *Ibid.*, s. 55.

219. Joseph A. Greenwald, “Sharing the World's Natural Resources: Prospects for International Cooperation”, *Department of State Bulletin*, Vol. LXXV, No. 1940 (Aug 30, 1976), s. 296. UNCTAD'ın niteliğiyle ilgili olarak bkz.: J.E.S. Fawcett, “UNCTAD IV: Another Bill of Rights?”, *The World Today*, Vol. 32, No. 4 (April 1976), s. 152-159.

amaç edinen bir süreç, O.P.E.C.'in, örgüt içindeki karşı düşüncelere rağmen, bir temel sağlaması ve güç vermesiyle, nitelik değiştirmiştir. Artık enerji konusuyla sınırlı bir üretici-tüketici devletler dilayogu yoktur; yerine, yaygın olarak "Kuzey-Güney Diyalogu" diye anılan, Üçüncü Dünya ülkeleri-Batılı endüstri ülkeleri diyalogu vardır.

V. SOSYALİST DEVLETLER VE BUNALIM

A- Sovyetler Birliği ve Bunalım

1972 yılında, Sovyetler Birliği'nin yayın organları, birkaç kez, Batı'nın Orta Doğu petrolüne olan gereksinmesine ve "petrolün Batı emperyalizmine karşı bir silah olarak kullanılması" gerektiğine değinmişti²²⁰. 16 Ekim 1973'deki O.A.P.E.C. ambargo kararının hemen ertesinde, Sovyet yayın organları, bu kararı destekleyici yayınlar yapmaya başladılar²²¹. Sovyet yayın organları, ambargo uygulamasına katılmayan Irak'ı eleştirmekten kaçınırken, Libya'yı ambargo kırılcılıkla suçlamakta, İran'ı ise Arap pazarlarını ele geçirmeye çalışmadığı için övmekteydi²²².

Sovyetler Birliği'nin, belirli Batılı ülkelere karşı yürütülen Arap petrol ambargosunu desteklemesini gerektirecek siyasal güdülere vardı²²³: Sovyetler Birliği, radikal Arap rejimlerine verdiği desteği bu alanda da somutlaştırmak istiyor ve Amerikan girişimleriyle başlayan Arap-İsrail barış görüşmelerine kuşkuyla bakıyordu. Ayrıca, Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın ambargoya son verilmesine ilişkin girişimleri de, Sovyetlerin, Mısır üzerinde Amerikan etkisinin arttığına somut bir belirtisi olarak görmesi de doğaldı.

Ayrıca, Arap petrol ambargosunun sürdürülmesini istemek için, Sovyetler, ekonomik güdülere de sahipti. Ambargo döneminde, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'dan, özellikle Irak'tan ithal ettiği petrol önemli oranda artmıştı ve 1973 yılında Sovyetler Birliği'nin, Orta Doğu'dan, 1972'ye göre 40 milyon varil daha çok petrol satın aldıkları görülmekteydi. Yine 1973 yılında, Sovyet petrol ihracatı,

220. Robert O. Freedman, "The Soviet Union and the Politics of Middle Eastern Oil", *Arab Oil, Impact on Arab Countries and Global Implications*, Naiem A. Sherbiny, Mark A. Tessler (Eds.), New York, Praeger, 1976, s. 313-323.

221. *Ibid.*, s. 316.

222. Arthur J. Klinghoffer, "The Soviet Union and the Arab Oil Embargo of 1973-1974", *International Relations*, Vol. 5, No. 3 (May 1976), s. 1014.

223. Bkz.: Robert O. Freedman, *Soviet Policy Toward the Middle East Since 1970*, New York, Praeger, 1975, s. 140.

bir yıl öncekine göre, 81 milyon varil artmıştı. Sovyetler Birliği, Orta Doğu'dan satın alınan petrolün yalnızca öteki sosyalist ülkelere satıldığını belirtiyordu ama Orta Doğu'dan satın alınan petrol, Sovyet ihracat potansiyelini de arttırıyordu. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin, Arap petrol ambargosunun başlıca hedefleri olan Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri'ne de, 1973 yılında, 1972'ye oranla daha çok petrol ihraç ettiği görülmektedir²²⁴. Ancak, bu ihracat artışının kesinlikle "Arap petrol ambargosundan yararlanarak, Arap pazarlarını ele geçirmek"²²⁵ biçiminde yorumlanabilmesi için yeterli veri yoktur.

Sovyetler Birliği, Arap petrol ambargosunun kaldırılmasına ilişkin çabaları ve giderek ambargonun kaldırılmasını Arap ülkelerinin kabul etmesini eleştirmiştir²²⁶. Ayrıca, petrol bunalımı gibi bunalımların, yalnızca kapitalist dünyanın siyasal ve ekonomik ortamında yeşerebileceği, bunun kanıtının da sosyalist ülkelerin bunalımdan etkilenmemeleri olduğu, Sovyet sözcülerince dile getirilmiştir. Bunların yanı sıra, Sovyet yayın organları 1974 Şubat'ında Washington'da toplanan enerji konferansını da sert bir dille eleştirerek, daha geniş kapsamlı bir petrol üreticisi-tüketicisi ülkeler konferansı toplanmasını önermiştir²²⁷.

Petrol bunalımının öteki yüzü olan fiyat artışlarından ise, Sovyetler Birliği'nin yararlandığı açıkça görülmektedir. 1973-1975 döneminde Sovyet petrol üretimi ve ihracatı, daha önceden de düzenli bir biçimde gelen eğilimin sürdürülmesiyle giderek artmıştır. Bu durum aşağıdaki tablodan izlenebilir. 1974 yılında, Amerikan üretimini aşan üretimiyle, Sovyetler Birliği petrol üretiminde dünyada birinci sırayı almış ve 1975, 1976'da da bu durumunu korumuştur²²⁸.

Aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, Sovyetler Birliği'nin toplam ihracatı, 1965-1975 yılları arasında düzenli ve hızlı artmıştır. 1965'te 71.4 milyon ton olan toplam ihracat, 1975'te 130.4 milyon tona ulaşmıştır. Ancak, Sovyetler Birliği'nin toplam ihracatı içinde sosyalist ülkelere yapılan ihracatın payı, öteki ülkelere yapılan ihraca-

224. Bkz.: Marshall I. Goldman, "The Soviet Union", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 137-138.

225. Bu yoldaki iddialar için bkz.: *PE*, Vol. 41 (Jan. 1974), s. 33; *Oil and Gas.*, (April 8, 1974), s. 51.

226. Bkz.: Freedman, "The Soviet Union...", s. 319.

227. Bkz.: Klinghoffer, *op.cit.*, s. 1017.

228. 1973'de A.B.D. 3360; Sovyetler Birliği 3140; Suudi Arabistan 2773 milyon varil petrol üretirken, 1974'de bu rakamlar şöyle olmuştur: A.B.D. 3199; Sovyetler Birliği 3373; Suudi Arabistan 3096. Bkz.: *PE*, Vol 44, No.1 (Jan 1977), s. 37.

ta göre daha hızlı artmaktadır. Sosyalist ülkelere yapılan ihracat, 1965'teki 28.9 milyon tondan, 1975'te 77.7 milyon tona çıkarken, aynı yıllar arasında, öteki ülkelere yapılan ihracat ancak 42.5 milyon tondan, 52.7 milyon tona çıkmıştır. Ancak, 1974-1975 yılları arasındaki değişmeye bakıldığında, şu gözlenmektedir: 1975'te, sosyalist ülkelere yapılan ihracat, 1974'e göre % 8.3 artmışken, öteki ülkelere 1975'te yapılan ihracat, 1974'e göre % 18.5 daha çok olmuştur.

Tablo IV-14

Sovyetler Birliği'nde Petrol Üretimi, Tüketimi ve İhracatı (1965 ve 1971-1975)
(milyon ton olarak)

	1965	1971	1972	1973	1974	1975
Üretim	242.9	377.1	400.4	429.0	459.0	490.0
İhracat:						
Batılı Ükelere	42.5	49.7	46.8	50.7	44.6	52.7
Sosyalist ülkelere	28.9	55.4	60.2	67.6	71.6	77.7
Toplam	71.4	105.1	107.0	118.3	116.2	130.4
İthalat	2.3	6.6	9.1	14.7	5.4	7.6
Net İhracat	69.1	98.5	97.9	103.6	110.8	122.8
İç Tüketim	173.8	278.6	302.5	325.4	348.2	367.2

Kaynaklar: Robert W. Campbell, *The Economics of Soviet Oil and Gas*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1968, s. 226-228. *The Petroleum Economist*, Vol. 41, No. 3 (March 1974), s. 86, 100. *The Petroleum Economist*, Vol. 43, No. 7 (July 1976), s. 247. *The Petroleum Economist*, Vol. 43, No. 8 (August 1976), s. 303.

Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkeler, tüm petrol gereksinmelerinin % 80'ini, tüm doğal gaz gereksinmelerinin de % 20'sini Sovyetler Birliği'nden sağlamaktadırlar ve yakın gelecekte de bu oranlarda bir değişiklik olması beklenmemektedir²²⁹. Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ülkelerine uzun dönemli sözleşmelerle ve takas anlaşmalarıyla petrol sattığından, 1973 sonundaki fiyat artışları, Sovyetler'in Doğu Avrupa'ya sattıkları petrolün fiyatına yansımamıştır. 1975 yılında da, Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa ülkeleri arasında yapılan anlaşmalarla, Sovyetlerin bu ülkelere sattıkları petrolün fiyatında iki katına yakın bir artış sağlanmışsa da, dünya petrol fiyatlarındaki artışların oranları gözönünde tutulduğunda, Sovyetler'in, mütteliklerine ayrımlı davrandıkları saptanmaktadır²³⁰. Fakat, Sovyetler

229. Jeremy Russell, "Energy Considerations in Comecon Policies," *The World Today*, Vol 32, No. 2 (Feb. 1976), s. 41.

230. Goldman, *op.cit.*, s. 139-140; Klinghoffer, *op.cit.*, s. 1021.

Birliđi'nin, 1977 bařında Dođu Avrupa űlkeleriyle yaptıđı anlaşmalarda bu űlkelere sattıđı petrolűn fiyatını 1976'ya gűre % 25-30 yűk-
selttiđi ve 1978 yılında da bu fiyatlarda % 25'lik bir yűkselme olma-
sı iin anlaşmaya varıldığı gűzden kaırılmamalıdır²³¹.

Ancak, petrol fiyatlarının arttıđı bir dűnemde Sovyetler Birliđi-
nin űretimini ve sosyalist olmayan űlkelere yaptıđı ihracatı arttırabilmesi, bu űlkeye űdemeler dengesi ve ok gereksinme duyduđu ya-
bancu paralar aısından űnemli yararlar sađlanmıřtır. Sovyetler Birliđi, tűm petrol ihracatından, 1974'de 4.3 milyar, 1975'de de 5.8 milyar ruble elde etmiřtir. 1975'deki petrol ihracatı, deđer olarak, Sovyetlerin sosyalist olmayan űlkelere yaptıkları tűm ihracatın % 47-sini; tűm ihracatının ise % 25'ini oluřturmuřtur²³². Ayrıca, bunalımın ertesinde, Batılı devletlerin, űzellikle Japonya'nın, Sovyetler Birliđi ile enerji alanında iřbirliđi yaparak, bu űlkede yeni enerji kaynaklarının iřletilmesi iin gerekli teknolojiyi sađlamayı űnermeleri de²³³, Sovyetler Birliđi'nin ileride yararlanabileceđi yeni ekonomik olanakların habercisidir.

B- in Halk Cumhuriyeti ve Bunalım

2 Ekim 1974'de, in Halk Cumhuriyeti Dıř İřleri Bakanı Chiao Kuan-hua²³⁴, O.P.E.C.'i "űűncű Dűnya'nın emperyalizme karřı savařında tarihsel bir űncű devinim" olarak nitelenmiřtir. Chiao'ya gűre, azgeliřmiř űlkelerden bir bűlűmű yűkselen petrol fiyatlarından etkilenmiřlerdir ama bu, O.P.E.C. hareketinin "tarihsel anlamı"nı olumsuzlamamaktadır.

in Halk Cumhuriyeti, 1965'ten bu yana petrol űretiminde űnemli ařamalardan gemiřtir²³⁵. in'in ham petrol űretimi 1960-1965 yılları arasında iki katına ıkmıř, 1969'da da 1965'dekinin iki katı petrol űretilmiřtir. űretim, 1975'de gűnde 1.5 milyon varile, ya da 1960'daki űretim 15 katına ulařmıřtır. Ařađıdaki tablodan bu durum izlenebilir.

231. *Financial Times*, Jan. 21, 1977 ve March 11, 1977.

232. *PE*, Vol.43, No 8 (Aug. 1976), s. 303-304; *PE*, Vol. 43, No.12 (Dec. 1976), s. 453-454.

233. Bkz. Russell, *op.cit.*, s. 43-45.

234. Bkz.: Sobel (Ed.), *op.cit.*, Vol. II, s. 39.

235. Bkz.: Chu-yuan Cheng, "China's Energy Resources," *Current History*, Vol. 71, No. 419 (Sept. 1976), s. 73-76.

Tablo IV-15

Çin Halk Cumhuriyeti'nde Petrol Üretimi
(milyon ton olarak)

1960	1965	1969	1970	1971	1973	1974	1975	1976
5.2	11.0	20.7	29.1	37.5	53.0	63.0	77.0	84.0

Kaynaklar: Chu-Yuan Gheng, "China's Energy Resources", *Current History*, Vol. 71, No. 419 (September 1976), s. 74, Table 1. *The Petroleum Economist*, Vol. 41, No. 2 (February 1974), s. 49-50. *The Petroleum Economist*, Vol. 44, No. 2 (February 1977), s. 55.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin petrol rezervlerinin, Kuzey Denizi ve Alaska rezervlerinin toplamına eşit olduğunu (7.6 milyar ton)²³⁶ gözönünde tutarsak, yakın gelecekte önemli bir petrol ihracatçısı olabileceğini ve yükselen petrol fiyatlarından yararlanabileceğini varsayabiliriz.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde petrol tüketimi, tüm enerji tüketimi içinde giderek daha önemli bir paya sahip olmaktadır: 1965'te % 7.9, 1970'de % 13.6, 1974'de % 20.4²³⁷. Ancak, bu durum, büyük rezervleri ve artan üretimi ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin yakın gelecekte önemli bir ihracatçı ülke durumuna gelmesini önleyecek nitelikte değildir. Çin'in, belki de, bu alandaki en önemli sorunu, yabancı teknolojiye olan gereksinimidir²³⁸. Kısaca, Çin Halk Cumhuriyeti, petrol fiyatlarının yüksek olmasından yararlanabilecektir.

VI. 1973 ERTESİNDE ŞİRKETLERİN DURUMU

1973'e öngelen dönemde nitelik değişimine uğrayan O.P.E.C. devletleri-petrol şirketleri ilişkisi, 1973 ertesinde şirketlerin O.P.E.C. devletleri karşısında giderek daha belirgin biçimde güçsüzlüklerine yol açacak biçimde gelişmiştir. 1973 sonundaki fiyat artışlarından şirketlerin de yararlanmaları ve kârlarını birkaç yıl için büyük oranda artırmaları, bu gelişmenin gözlemlenmesini engellememelidir.

Gerçekten, büyük petrol şirketlerinin 1973 yılındaki kârları, bir yıl öncesine göre oldukça fazladır²³⁹. 1972-1973 yılları arasında, kârlarındaki artış oranları, tüm beş büyük Amerikan şirketi için % 66.6, *Royal Dutch/Shell* için % 158.9, *British Petroleum* için ise % 363.4

236. *Newsweek*, Oct. 27, 1975, s. 40.

237. Cheng, *op.cit.*, s. 75.

238. Bkz.: *Newsweek*, Oct. 27, 1975, s. 41-42.

239. Bkz.: *PE*, Vol.41, No.3 (March 1974), s. 89-91; *PE*, Vol. 41, No.5 (May 1974), s. 169-174.

olmuştur. Özellikle Arap petrol ambargosunun yarattığı panik içinde, Batılı endüstri devletleri arasında “paylaşırıcılık” görevinin, kendiliğinden, şirketlerce yüklenilmiş olması²⁴⁰, bu ortaklıklar için elverişli bir durum sağlamıştır. Ancak, şirket kârlarında, 1975 yılında, bir önceki yıla göre önemli azalmalar ortaya çıkmıştır²⁴¹. Büyük Amerikan şirketlerinin Amerikan pazarından sağladıkları kârlar artarken, dış pazarlardan sağladıkları kârlarda önemli ölçüde azalma olduğu görülmektedir. 5 büyük Amerikan şirketi, 1975 yılında, 1974’e göre % 27 daha az kâr ederken, *Royal Dutch/Shell*’in ve *British Petroleum*’u kârlarında da, sırasıyla, % 13 ve % 66 azalma görülmüştür.

Şirketlerin ne ölçüde kâr ettiklerinden daha önemli bir konu, şirket-üretici devlet ilişkilerinde 1973 ertesinde nasıl bir genel görünümün varolduğudur. 1971 yılında şirket-devlet ilişkilerinde ortaya çıkan nitelik değişimine bu incelemede daha önce değinilmişti²⁴². 1973’ü izleyen yıllarda bu değişimin sonuçları belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. 1971-1973 döneminde yaygınlaşan “katılma” ve “ulusallaştırma” olgusu, 1973 ertesinde de şirketlerin üretici ülkelerdeki tüm mal varlıklarını devletlere devredecekleri bir “son nokta” ya doğru hızla gelişmektedir. Orta Doğu’daki tüm petrol üreten devletlerle, tüm petrol şirketleri arasındaki ilişkilerin geniş bir dökümünün yapılması, bu incelemenin amaç ve kapsamını aşmaktadır. Ama, 1973’den bu yana, genel eğilim vermek de olanaklıdır.

29 Ocak ve 20 Şubat 1974’te, sırasıyla, Küveyt ve Katar, ülkelerinde petrol üreten şirketlerle, eski % 25 oranı yerine % 60 “katılma”yı öngören birer anlaşma yapmışlardır²⁴³. 1973 Eylül’ünde Libya’nın kendilerine önerdiği % 51 “katılma”yı kabul etmeyen *Texaco*, *Standard Oil of California* ve *Atlantic Richfield*’in alt kuruluşları olan şirketler, Trablus Radyosu’nun “Washington Enerji Konferansına bir yanıt olmak üzere ve Arap dünyasındaki Amerikan çıkarlarına vurulan kesin bir darbe olarak” nitelediği biçimde, 1974 Şubat’ında Libya hükümetince ulusallaştırıldı²⁴⁴. Nisan’da *Exxon* ve *Mobil*, Libya’nın koşullarını kabul ettiler ve % 51 “katılma”ya razı

240. Robetr B. Stobaugh, “The Oil Companies in the Crisis,” *Daedalus*, Vol. 105, No. 4 (Fall 1975), s. 199-200.

241. Bkz.: *PE*, Vol. 43, No.5 (May 1976), s. 182-184.

242. Bkz.: *Supra*, Üçüncü Bölüm, III.

243. Bkz.: Mira Wilkins, “The Oil Companies in Perspective,” *Daedalus*, Vol. 104, No.4 (Fall 1975), s. 174; *PE*, Vol. 41, No.2 (Feb. 1974), s. 72.

244. Bkz.: *PE*, Vol.41, No.3 (March 1974), s. 95; *Multinationals*, Part 6, s. 319.

oldular. Yine aynı ay içinde *E.N.I.* ve *Occidental Oil* şirketleri Libya ile % 81 “katılma” esasına dayalı birer sözleşme yaptılar²⁴⁵. Haziran-da ise Suudi Arabistan ile *Aramco* arasında, Suudi Arabistan’a şirkette % 60 pay veren bir anlaşma imzalandı²⁴⁶. 1974 Eylül’ünde, Abu Dabi’nin de ülkesindeki şirketlerle % 60 “katılma” konusunda anlaşmasıyla, Basra Körfezi’nde % 60 lık “katılma”yı sağlamamış ülke kalmıyordu²⁴⁷.

1974 sonunda, *Aramco*’nun 4 ortağı, *Exxon*, *Mobil*, *Standard Oil of California* ve *Texaco*, ilke olarak, Suudi Arabistan’a *Aramco*’nun tüm mülkiyetini devretmeye razı olduklarını açıklayınca²⁴⁸, “katılma” yoluyla tümüyle ulusallaştırmaya giden yolun sonuna yaklaşıldığı anlaşılıyordu. 1976 Mart’ında Suudi Arabistan ile *Aramco* ortakları arasında, Suudi Arabistan’ın, *Aramco*’nun % 100 payına “katılması”, başka bir deyişle, bu şirketi ulusallaştırması konusunda ayrıntıları açıklanmayan bir ön-anlaşma yapılıyordu²⁴⁹. Bu arada, Orta Doğu’da yapılan yeni şirket-devlet anlaşmaları da artık eski “ayrıcalık anlaşmaları”ndan iz taşııyordu: Bu anlaşmalarla şirketler “ayrıcalıklı” değil, “sözleşmeli” oluyorlardı²⁵⁰.

1971’c dek uzanan gelişmeler, 1971 Tahran ve Trablus anlaşmaları ile şirket-devlet ilişkilerinin temelinden değişmesini sağlamıştı: Artık üretim düzeyi ve fiyatlar konusunda karar yetkisi devletlere geçmişti. Ayrıca, şirketleri, yalnızca devletlerin ülkesindeki petrolü üretmek üzere sözleşmeyle iş yapan ve ürettiği petrolü devletten “geri satın alarak” işleyen ve pazarlayan kuruluşlar durumuna düşüren “katılma” ve “ulusallaştırma” süreci de başlamış bulunuyordu. 1973 erteside şirket-devlet ilişkilerinde bir nitelik değişikliği olduğu söylenemez, ancak 1971’de bu ilişkilerin nitelik değiştirmesinden sonra başlayan sürecin hızlanarak sürdüğünü belirtmek gerekir.

Bundan sonra, şirketlere, petrol alanında taşımacılık, rafinericilik, dağıtımcılık ve pazarlamacılık alanları açıktır ve şirketler, bu alanlarda devletlerin yaygın örgütlülükleri olmadığı için, yakın gelecekte önemlerini koruyabileceklerdir. Ayrıca, şirketlerin petrol ara-

245. Wilkins, *op.cit.*, s. 174.

246. *PE*, Vol.41, No.7 (July 1974), s. 251.

247. *PE*, Vol. 41, No. 10 (Oct. 1974) s. 373.

248. Bkz.: *PE*, Vol.42, No.1 (Jan. 1975), s. 2, 13-14.

249. Bkz.: *PE*, Vol.43, No.4 (April 1976), s. 14; *Newsweek*, March 22, 1976, s. 37-30.

250. 1974’de yapılan yeni şirket-devlet anlaşmalarının genel bir değerlendirilmesi için bkz.: *PE*, Vol.41, No.12 (Dec.1974), s.459-460.

maya ilişkin teknolojideki üstünlükleri devletleri bu alanda da şirketlerden yararlanmaya zorlayacak niteliktedir. Ancak, petrol ihraç eden devletlerin, petrol ulaşımı, işlenmesi ve pazarlanması alanlarına da girmeyi tasarlamaya ve bu yolda çaba göstermeye başlamaları, şirketlerin durumunu güçleştirebilecek niteliktedir²⁵¹.

Bunun dışında, büyük petrol şirketleri, petrol dışındaki enerji kaynaklarına da yatırım yapagelmüşlerdir. Kömür ve nükleer enerji üretiminde payları olan bu şirketlerin²⁵², ayrıca geleneksel olmayan enerji kaynaklarının geliştirilmesinde de rol oynayarak kendilerini yeni kâr alanları açmaları beklenebilir.

VII. 1973-1977 DÖNEMİNDE PETROL VE ORTA DOĞU'NUN BÖLGESEL POLİTİKASI*

1973 sonundaki Arap petrol ambargosu ve petrol fiyatlarının başdöndürücü bir hızla yükselmesi, Orta Doğu'daki petrol ihracatçısı ülkelerin bölgedeki uluslararası konumlarını da etkilemiştir.

Bu olgunun, Arap-İsrail çatışması, Arap devletleri arasındaki önderliğin yapısı, Basra Körfezi devletlerinin durumu ve tüm bunlarla bağlantılı olarak da, bölgeyi etkileyen başat bölge-dışı güçlerin durumuna ilişkin sonuçları olmuştur. Kuşkusuz, tüm yukarıda sayılan konulara birçok etmen açısından bakılarak genel bir değerlendirmeye gidilebilir. Ancak, bu kesimde amaç, 1973 ertesinde Orta Doğu'da ortaya çıkan değişmelere, "petrol etmeni" açısından bakmaktır. O.A.P.E.C. tarafından belirli ülkelere yöneltilen ambargonun kısa dönemli etkilerinin yanı sıra, 1973 ertesinde, O.P.E.C. üyesi Orta Doğu devletlerinin elde ettikleri ekonomik güç, bu devletlerin güçlerini hem nesnel olarak artırmalarına, hem de öteki devletlerin dış politikalarını, eskisine oranla daha çok etkileyebilmelerine yol açmıştır. Bu kesimdeki çözümler, böyle bir temel varsayımın ışığında yapılmaktadır.

O.A.P.E.C. ambargosu, Arap devletlerine petrol açısından en çok bağımlı olan Batı Avrupa ülkeleri ile Japonya'nın, ambargo, Hollanda dışında, kendilerine yöneltilmediği halde, İsrail'e karşı

251. Bkz.: Oppenheim, *loc.cit.*, s. 117-130.

252. Bkz.: Chevalier, *op.cit.*, s. 235-264.

* Bu kesim 1979 başındaki İran devriminden önce, 1977'de yazılmış ve daha sonra da değiştirilmiştir.

Arap devletlerini desteklemeye başlamalarına yol açmıştır²⁵³. 6 Kasım 1973'de, Brüksel'deki A.E.T toplantısında, İsrail'in 1967 Savaşından beri işgalini sürdürdüğü Arap topraklarından çekilmesini ve Filistinlilerin meşru haklarının tanınmasını isteyen, ayrıca güç kullanımıyla toprak edinilmesini kınayan bir bildiri yayınlanmıştır. 22 Kasım'da da, Japon hükümeti İsrail'e karşı olan dış politikasını yeniden gözden geçireceğini belirtmiş ve 13 Aralık'ta da, İsrail'i Arap topraklarından çekilmeye çağıran bir bildiri yayınlamıştır. Bu gelişmeler üzerine, O.A.P.E.C. devletleri önceden planladıkları gibi üretimi kısımayacaklarını, tersine arttıracaklarını açıklayarak, 10 Temmuz 1974'de de Hollanda'ya karşı sürdürülen ambargoyu kaldırmışlardır²⁵⁴.

1973 Savaşının ertesinde, Arap devletleri, İsrail'e karşı az gelişmiş devletlerden de artan bir biçimde destek görmeye başlamışlardır. Artan petrol fiyatlarından en olumsuz etkilenen gruplardan biri olmalarına karşın, az gelişmiş ülkelerin petrol ihracatçısı ülkelere karşı bir devinim içine girmemelerinin nedenlerine daha önce bu bölümde değinilmiştir²⁵⁵. Az gelişmiş ülkelerin Arap devletlerini İsrail karşısında desteklemelerine neden olarak da aynı savlar öne sürülebilir: Az gelişmiş ülkeler, petrol ihracatçısı Arap devletlerini, petrol fiyatlarının yükseltilmesi doğrultusunda tahrik etmek istemişlerdir; Arap devletlerinden petrole ilgili olarak, kendilerini gözetici, ayrımcı davranış göstererek, kendilerini ödüllendirmelerini beklemişlerdir ve O.P.E.C.'in hem kendileri için bir örnek oluşturduğunu, hem de "yeni uluslararası ekonomik düzen" için yanlarında yer aldığını gözlemlemişler ve bu örgüt içinde bulunan Arap Devletlerini gücendirmek istememişlerdir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, Orta Doğu'ya ilişkin siyasal oylamaların "petrol bunalımı" ile bağlantısını çözümlenmeye çalışan bir inceleme²⁵⁶, Üçüncü Dünya ülkelerinin, 1973 yılından başlayarak, belirgin bir biçimde Arap devletlerinin yanında yer aldığını göstermektedir: 1967-1972 döneminde, Genel Kurul'da Orta Doğu'ya ilişkin siyasal konularda yapılan oy-

253. Bu konuda bkz.: *Keesing's*, s. 26226-26227; Tsurumi, *op.cit.*, s. 124; Congressional Quarterly, *op.cit.*, (Second Ed. Oct.1975), s. 42.

254. *PE*, Vol. 41, No.8 (Aug. 1974), s. 308.

255. Bkz.: *Supra*, Dördüncü Bölüm, III-B-2.

256 Halûk B.Gerger, Şükrü S.Gürel, "Oil Crisis and the Voting Patterns in the UN General Assembly (1967-1975)-Testing a Model," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı - The Turkish Yearbook of International Relations*, 1975, Ankara, A.Ü.S.B.F. Dış Münasebetler Enstitüsü, 1977, s. 63-80.

lamalarda Arap devletlerinin yanında yer alan Üçüncü Dünya devletlerinin sayısı ortalama 26.33 iken, 1973-1975 döneminde 54.33'e çıkmıştır. Arap devletlerinin karşısında oy verme oranı da, 1967-1972 dönemindeki 17.66'dan, 1973-1975 döneminde 4'e düşmüştür. Kuşkusuz bu gelişmede başka etmenlerin de rolü vardır, ama, dönüşümün petrol ihraç eden Arap devletlerinin ambargo uygulaması ve petrol fiyatlarındaki artışlarla çakışması da anlamlı olmaktadır.

Petrol ihraç eden Arap devletlerinin 1973 ertesindeki zenginlikleri bu devletlerin elde ettikleri kaynakların bir bölümünü silahlanmaya ayırabilmeleri sonucu, Arap-İsrail karşıtlığında önemli olan silah dengesi üzerinde etkili olmaya başlamıştır. İsrail'le sınırdaş olan Arap devletleri ile İsrail arasındaki silah dengesi, 1977 başında 1973'e göre pek ayrımlı görünmemektedir ama, Arap devletlerinin 1973'den bu yana yaptıkları anlaşmalar uyarınca ısmarladıkları silahlar kendilerine ulaştıkça, durum değişebilecektir. Bir tahmine göre²⁵⁷, 1980 yılında, İsrail'le sınırdaş olan Arap devletlerinin elinde 800,000 kişilik bir silahlı güç, 7.750 tank ve 1,700 savaş uçağı bulunacaktır. Aynı tahmine göre, 1980'de İsrail'in 400,000 askeri, 3,000 tankı ve 750 savaş uçağı olabileceğine göre, petrolden sağladıkları gelir dolayısıyla, Arap devletleri yakın gelecekte İsrail'e karşı silahlı güç açısından bir üstünlük kurmuş olabileceklerdir. Ayrıca, Arap devletlerinin kendi silah endüstrilerini kurmayı planladıkları da gözönünde tutulursa²⁵⁸, bu durum daha da belirginleşmektedir.

1973 yılından bu yana, "petrol etmeni"nin, Arap dünyasındaki siyasal önderliğin yapısındaki değişime de katkıda bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu sürecin başlangıcını 1973 yılına, ambargo öncesine dek götürmek olasıdır. 1972 Eylül'ünde, Amerika Birleşik Devletleri'ne, yalnızca bu devletin belirli ithal sınırlamalarını kaldırması karşılığında, petrolün Amerika'ya sürekli akışını ve belirli yatırımların bu ülkeye yapılmasını öngören uzun-dönemli bir ikili petrol anlaşması öneren Suudi Arabistan'ın²⁵⁹, 1973 İlkbaharında tutumunu değiştirdiği görülüyordu. 1973 Nisan'ında, Suudi Arabistan Kralı Faysal ve ardından Petrol Bakanı Yamani, Amerika Birleşik Devletleri Orta Doğu sorununa ilişkin tutumunu değiştirme-

257. Bkz.: *ME*, No. 29 (March 1977), s. 24-25.

258. *Ibid.*, s. 26.

259. Bkz.: William B. Quandt, "US Energy Policy and the Arab-Israeli Conflict," Sherbiny, Tessler (Eds.), *op. cit.*, s. 282-283.

dikçe, Suudi Arabistan'ın Amerikanın gereksinmesini düşünerek petrol üretimini arttırmayacağını belirtiyorlardı²⁶⁰.

O sıralarda Libya ile bütünleşme düşüncesinden vazgeçmeye başlamış bulunan Mısır'ın Suudi Arabistan'a yaklaşmasıyla, Suudi Arabistan'ın petrolünü "siyasallaştırması"nın aynı zamanda rastladığı görülür. 28 Aralık 1972'de bir konuşma yapan Enver Sedat, "Sovyet yardımının sınırlarını" kavradıklarını ve Mısır'ın İsrail'e karşı bir "pan-Arap" savaşı verilmesini sağlamak için yeni girişimlerde bulunacağını açıklıyordu²⁶¹. Mısır'ın Suudi Arabistan ile yakınlaşma çabaları, 23 Ağustos 1973'de, Başbakan Sedat'ın Riyad'a giderek Kral Faysal'la görüşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu ziyaretin hemen ardından, Amerikan televizyonunda bir konuşma yapan Kral Faysal, "Amerika'nın Siyonizmi desteklemesi, Birleşik Devletler'e petrol sağlamamızı, hatta onunla dostça ilişkiler içinde olmamızı son derece zorlaştırmaktadır" diyerek, "petrol silahı"ni açıkça ortaya çıkartıyordu²⁶².

Suudi Arabistan'ın 1973'e öngelen dönemlerde petrolünü siyasal bir amaç uğruna kullanmaktan sürekli kaçındığı ve öteki Arap ülkelerinin de kendisini böyle bir tutuma zorlamalarından hoşnut olmadığı görülmüştü. 1973 öncesinde, petrolü siyasal amaçları için kullananlar, Irak, Cezayir ve 1970'den başlayarak da Libya olmuştur. Suudi Arabistan'ın 1973 İlkbaharından başlayarak petrolünü "siyasallaştırması" ve Ekim'de ambargoya katılması, hem Arap devletlerinin "petrol silahı"ni güçlü kılıyor, hem de Suudi Arabistan'ın Arap dünyasındaki etkinliğini artırarak, 1973 ertesinde Arap devletleri arasındaki önderlik yapısında ortaya çıkan değişimin tohumlarını atıyordu.

Hemen Savaş ertesinde ve 1974-1976 döneminde, Suudi Arabistan, İsrail'e karşı savaşmış olmanın "onurunu" taşıyan ve Arap dünyasındaki saygınlıkları artmış olan, ama ekonomileri güçsüzleşmiş bulunan Mısır ve Suriye'ye önemli yardımlarda bulunuyordu. Mısır'ın Süveyş Kanalı gibi önemli bir gelir kaynağını, 5 Haziran 1975'te açmasında ve Kanalı genişletme-derinleştirme çabalarında önemli katkılarda bulunan Suudi Arabistan, Mısır'a başka ekono-

260. Freedman, "The Soviet Union...", s. 314; Ian Smart, "Oil, the Super-Powers and the Middle East," *International Affairs*, Vol. 53, No. 1 (Jan. 1977), s. 21.

261. Freedman, "The Soviet Union...", s. 313.

262. Freedman, *Soviet Policy...*, s. 116.

mik yardımlar da yapmıştır²⁶³. Ayrıca, Mısır'a, Süveyş üzerindeki Sokhana ile İskenderiye'nin 20 mil batısındaki Sidi Kreir limanını bağlayan Sumed boru hattının yapım giderlerinin % 50'sini, Suudi Arabistan, Küveyt, Katar ve Abu Dabi sağlamışlardır. 1976 Ağustos'unda yapımı tamamlanan ve Aralık'ta işletmeye açılan bu boru hattı, Süveyş'ten geçemeyecek kadar büyük olan tankerlerin petrol-lerinin Akdeniz'e ulaştırılmasına olanak sağlamaktadır. Bunun yanı sıra 19 Temmuz 1976'da yapılan bir anlaşına ile, Suudi Arabistan, Küveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte, Mısır'a 1976-1980 döneminde 2 milyar dolar yardım vermeyi yükümlenmiştir²⁶⁴. Suudi Arabistan'ın yalnızca 1976 yılında Suriye'ye yaptığı yardımın tutarı, 600 milyon doları buluyordu²⁶⁵.

Suudi Arabistan'ın, 1973 yılından başlayarak petrolünü İsrail'e karşı kullanması ve petrolden elde ettiği gelirlerle en zengin Arap devleti olması, Savaş ertesinde bu devletin Arap devletleri arasındaki saygınlığını arttırmıştır. Nitekim, Libya önderi Kaddafi bile, Enver Sedat'la birlikte, 1974 Şubat'ında, daha önceleri Libya yayım organlarının "hain kral" olarak niteledikleri Suudi Arabistan Kralı Faysal'la görüşmeye gitmiştir²⁶⁶. Suudi Arabistan'ın Arap önderliğinde ortak olmasını doğuran bu süreç, 1976 sonundaki olaylarla billurlaşmıştır.

Lübnan'daki iç savaşa Suriye'nin müdahalesinden sonra, Suudi Arabistan'ın girişimiyle 18 Ekim 1976'da Riyad'da, Suudi Arabistan, Mısır, Suriye, Küveyt, Lübnan ve Filistin Kurtuluş Örgütü temsilcileri arasında bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda, a) başta Suudi Arabistan olmak üzere petrol ihraç eden Arap devletleri tarafından giderleri karşılanmak üzere, Lübnan'daki Suriye askeri gücünün, bir "Arap Barış Gücü"ne dönüştürülmesi, b) Genevre'de İsrail'le yeniden görüşmelere başlanabilmesi için gerekli girişimlerin yapılması karara bağlanmıştır. Riyad'da kararlaştırılanlar, 26 Ekim'de Kahire'de yapılan Arap Birliği zirve toplantısıyla da onaylanmış, kararlara yalnızca, karşı oy veren Irak ile oylamada bulunmayan Libya katılmamışlardır²⁶⁷.

263. Bkz.: *ME*, No. 8 (May 1975), s. 17-19; *Newsweek*, June 16, 1975, s. 18-19; *Newsweek*, June 21, 1976, s. 17; *ME*, No. 12 (Oct. 1975) s. 56.

264. *Keesing's*, s. 26195, 26356, 26620, 28129.

265. *ME*, No. 26 (Dec. 1976), s. 13.

266. *Newsweek*, March 4, 1974, s. 6-7.

267. Bkz.: *Newsweek*, Dec. 6, 1976, s. 21-25; *Newsweek*, Jan. 13, 1977, s. 25-26; *ME*, No. 26 (Dec. 1976), s. 16-20.

1973 ertesinde, Orta Doğu'yu etkileyen başat bölge-dışı güçler olan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin bölgedeki durumlarında da, Arap önderlik yapısındaki değişime koşut değişimler olduğu gözlemlenebilir. Aslında 1970'lerin başından bu yana oluşan bir sürecin 1974 başında hızlandığı ve Mısır'ın Sovyetler Birliği'nden uzaklaşarak, Amerika Birleşik Devletleri ile giderek daha yakın ilişkiler kurduğu görülmektedir²⁶⁸. Arap önderliğinin yapısındaki değişmelerin sonucunda, Suudi Arabistan'ın Arap devletleri üzerindeki etkinliğinin artması ve genel Orta Doğu dengesinde öteki petrol ihraç eden devletlerin ağırlıklarını duyurmaya başlamaları, Amerika Birleşik Devletleri'nin yararına sayılabilecek gelişmelerdir. Irak, Cezayir ve Libya'yı dışarda tutarsak, petrol ihraç eden öteki Orta Doğu devletlerinin-Suudi Arabistan, İran, Küveyt, Birleşik Arap Emirlikleri-Amerika Birleşik Devletleri ile iyi ilişkiler içinde olduklarını görürüz²⁶⁹.

Arap devletlerinin ve İran'ın petrolden sağladıkları gelirlerin 1973 ertesinde artması, bölgedeki devletlerin dış ticaret ilişkilerini de etkilemiştir. Artık bölge devletleri, eskisi gibi, Sovyetler Birliği ile takas anlaşmaları yaparak bu devletten satın almada bulunmaya ilgi göstermemektedir²⁷⁰. Batılı endüstri devletleriyle Orta Doğu devletleri arasında yapılan "teknoloji-karşılığı-petrol" ve "silah-karşılığı-petrol" anlaşmaları yaygınlaştıkça, Sovyetler Birliği'nin silah ve endüstri mallarını bölgede satması güçleşmektedir²⁷¹. Batılı devletler arasında, 1973 ertesinde, Orta Doğu ülkeleriyle ticaret ilişkilerini en çok geliştiren ülke, Amerika Birleşik Devletleri'dir.

İran ile Amerika Birleşik Devletleri arasında 1976 yılında yapılan görüşmeler sonunda, 1980'e dek iki ülke arasında yaklaşık 50 milyar dolar tutarlı bir ticaret ilişkisi kurulmuştur ve bunun yaklaşık 10 milyarı, İran'ın Birleşik Devletler'den satın alacağı silahları kapsamaktadır²⁷². Daha önce de, 1975 Mart'ında, iki devlet arasında bir ekonomik işbirliği anlaşması yapılmıştı ve 1975 yılında Amerika Bir-

268. William Griffith, "Soviet Influence in the Middle East", *Survival*, Vol. 18, No. 1 (Jan./Feb. 1976), s. 2-3; Freedman, "The Soviet Union...", s. 317-318; Freedman, *Soviet Policy*, s. 172-173.

269. Bkz.: Smart, *loc. cit.*, s. 32-33.

270. Bkz.: Klinghoffer, *op. cit.*, s. 1023.

271. Bkz.: Freedman, "The Soviet Union..." s., 323. Ayrıca bkz.: *ME*, No. 23 (Sept. 1976), s. 69-70; *Newsweek*, March 10, 1975, s. 21.

272. Bkz.: "News Conference by Secretary Kissinger and Minister Ansary", *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXV, No. 1941 (Sept. 6, 1976), s. 308-310.

leşik Devletleri'nin İran'daki yatırımlarının tutarı 1 milyar doları aşmaktaydı²⁷³.

1975 yılında, tüm Amerikan dış satımının % 10 dolayında olan 10 milyar dolarlık Amerikan malı, Orta Doğu ülkelerine satılmıştır. Bunun 3.2 milyar dolarlık bölümü İran'a, 5.3 milyar dolarlık bölümü Suudi Arabistan dahil tüm Arap ülkelerine, 1.5'ar milyar dolarlık bölümleri de Suudi Arabistan ve İsrail'e girmiştir²⁷⁴. Suudi Arabistan, Amerika Birleşik Devletleri ile ticareti olan bölge devletleri arasında İran ve İsrail'den sonra gelirken, Amerika'dan satın aldığı silahlarda da önemli artışlar olduğu görülmektedir. 1975-1980 döneminde Birleşik Devletler'den 20 milyar dolarlık alım yapması ve bunun içinde silah alımlarının da önemli yer tutması beklenen²⁷⁵ bu ülkenin, 1975-1976 Ağustos ayları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nden 7.500 milyon dolar tutarında silah aldığı gözlemlenmektedir²⁷⁶.

Amerika Birleşik Devletleri'nin silah satışlarında uyguladığını açıkladığı ilkeye göre, "alıcı ile Amerika'nın dış politikaları -özellikle güvenlik politikaları- arasında bir aynılık" bulunması gerektiğine göre²⁷⁷, bu devlet, Orta Doğu'da silah sattığı devletlerin izlediği ve izleyeceği dış politikaya da önem vermekte ve onaylanmaktadır. 1974 yılında, silah satışlarının yarısı olan 4 milyar dolarlık silah satışını, yalnızca 4 Basra Körfezi ülkesine -İran, Suudi Arabistan, Küveyt ve Oman-yapan Birleşik Devletler, özellikle İran ve Suudi Arabistan'ın Basra Körfezi'ndeki rollerine önem vermektedir²⁷⁸.

İsrail Başbakanı Rabin'in deyişi ile, "Orta Doğu'daki Sovyet etkisinin, son 20 yıldaki en düşük noktasına varması"²⁷⁹, yukarıda

273. Bkz.: Rouhallah K. Ramazani, "Iran and the United States: An Experiment in Enduring Friendship", *The Middle East Journal*, Vol. 30, No. 3 (Summer 1976), s. 327-329.

274. Bkz.: "US Economic and Business Relations with the Middle East", *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXIV, No. 1929 (June 14, 1976), s. 761-762.

275. *Ibid.*, s. 763; "Department Testifies on Proposed Military Sales to Foreign Governments", *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXV, No. 1946 (Oct. 11, 1976), s. 448.

276. *ME*, No. 28 (Feb. 1977), s. 40.

277. "Department Testifies..." *op. cit.*, s. 450.

278. Bkz.: "Toast by Secretary Kissinger, Tehran, Iran, August 6", *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXV, No. 1941 (Sept. 6, 1976), s. 306-307; "Department Discusses US-Saudi Arabian Defence Relationship", *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXIV, No. 1917 (March 22, 1976), s. 380-381; *Newsweek*, Feb. 24, 1975, s. 17.

279. *US News and World Report*, Sept. 6, 1976, s. 34. Bölgedeki Sovyet etkisinin azalmasına ilişkin bir başka yorum için bkz.: Griffith, *op. cit.*, s. 2-9. Griffith'e göre Sovyet nüfuzu, Mısır, Suriye ve özellikle 1973'den sonra Irak üzerinde azalmıştır.

çizilmeye çalışılan genel görünümü tamamlamaktadır. Arap dünyasında, İsrail'le "ılımlı" bir siyasal çözüme varılmasından yana bir önderlik yapısının oluşması, Amerika Birleşik Devletleri'nin Arap-İsrail çatışmasının her iki yanıyla da iyi ilişkiler içinde olması ve bölgedeki Sovyet etkinliğinin azalması, 1973 ertesinde Orta Doğu'da ortaya çıkan önemli gelişmelerdir. Belki de, "1949 ile 1974 arasında asla ilişkin konularda hiç bir Arap-İsrail görüşmesinin yapılmamış ve iki yanın da katıldığı hiç bir anlaşmaya varılamamış olmasına karşın... 1974 ve 1975'de dört görüşme ve üç anlaşmanın yapılabildiği" bu gelişmelerin sonucudur*²⁸⁰.

1973 ertesinde "petrol etmeni" Araplararası ilişkilerde ve Arap-İsrail sorunu açısından, "istikrar ve barışa" yönelik sonuçlar veren gelişmelerde etkin olmuşsa da, başka açılardan "istikrarsızlığa" yönelik sonuçlar vermesi -özellikle uzun dönemde- beklenebilir. Örneğin, zaten yıllardan beri istikrarsız ilişkilere ve bölgesel anlaşmazlıklara sahne olagelmış bir Basra Körfezi²⁸¹, 1973 ertesinde gerek genel uluslararası politikada daha önemli duruma gelmesi²⁸², gerekse de bölgede başat-güç olma potansiyeline sahip ülkelerin sayıca artması dolayısıyla, "petrol etmeni"nden istikrarsızlık yönünde etkilenmiş sayılabilir.

1973 ertesinde, dünyanın en büyük petrol rezervlerinin bulunduğu Basra Körfezi, aynı zamanda dünyanın en hızlı silahlanan ülkelerinin de yer aldığı bir bölge durumuna gelmiştir. Bölgedeki devletlerin, özellikle petrolden sağladıkları kazancın büyük bir bölümünü silahlanmaya ayırdıkları görülmektedir: Yalnızca 1976 yılı içinde savunma giderleri, İran'da 9,500 milyon, Suudi Arabistan'da 6,771 milyon, Irak'da 1,191 milyon, Oman'da 768 milyon ve Küveyt'te 230 milyon doları bulmuştur²⁸³. Bölgesel anlaşmazlık ve karşıtlıkların yo-

* Buna bir de 1979 Mart'ında Mısır ile İsrail arasında yapılan Amerikan güdümlü barış anlaşmasını eklemek gerekir.

280. Bkz.: "The United States and the Middle East", *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXV, No. 1936 (Aug. 2, 1976), s. 175-178.

281. Basra Körfezi'ndeki "istikrarsızlık" ve bölge devletleri ile bölgedışı güçlerin etmeni oldukları karşıtlıklar için bkz.: David E. Long, *The Persian Gulf, an Introduction to its Peoples, Politics and Economics*, Boulder, Colo., Westview Press, 1976, s. 48-65, 77-79, 138-141; John Duke Anthony, *Arab States of the Lower Gulf, People, Politics, Petroleum*, Wash., D.C., The Middle East Inst., 1975, s. 219-233.

282. Bkz.: Paul H. Nitze, "The Strategic Economic Realities," *The Atlantic Community Quarterly*, (Summer 1976), s. 226.

283. *ME*, No. 25 (Nov. 1976), s. 14. Bölgedeki silahlanma yarışı için ayrıca bkz. *ME*, No. 30 (April 1977), s. 24-26.

ğun olduğu bir bölgede, böylesine hızlı bir silahlanma bölgenin gelecekteki durağanlığını tehlikeye sokmaktadır.

Basra Körfezi'ndeki en etkin güçler olarak, İran, Suudi Arabistan ve Irak gösterilebilir. Bu ülkeler arasında, İran, Basra Körfezi ve Orta Doğu dışında, Güney Asya'da da etkili olmayı tasarladığından²⁸⁴, Basra Körfezi'ndeki güç dengesi başka yerleri de etkileyesek niteliktedir. Özellikle 1975'de Süveyş Kanalı'nın yeniden açılmasıyla, Basra Körfezi, bir yanda Doğu Akdeniz, öte yanda da Hint Okyanusu ile bütünleşmiş durumdadır ve bu durum bölgeyi etkileyebilecek bölgedışı güçlerin de Basra Körfezi'ne ilgi göstermelerini gerektirmektedir.

1975 yazında, İran ve Irak'ın bir anlaşmaya varmalarıyla ve 1976 Mayıs'ında Suudi Arabistan Kralı Halid'in Tahran'ı ziyaretiyle, bölgede durağanlık sağlanmıştır²⁸⁵ ama, bölgesel karşıtlıkların sürdüğü ve devletlerin hızla silahlandığını bir bölgede bunun sürekli olacağını düşünmek zordur.

Tüm yukarıdakilere eklenebilecek bir nokta da, petrolün istikrarsızlık yönünde etkili olabileceğine ilişkin bir başka varsayımdır²⁸⁶. Son çözümlemede, petrol, sağladığı zenginlik ve sermaye birikimi ile, Orta Doğu'daki devletlerin toplumsal yapılarını uzun dönemde değiştirecek bir unsur olarak belirlediğinde, bölge devletlerinin iç yapılarındaki istikrarsızlığa da, 1973 öncesine oranla daha çok katkıda bulunabilecektir.

284. Bkz.: Howard Wriggins, "Changing Power Relations Between the Middle East and South Asia", *Orbis*, Vol. 20, No. 3 (Fall 1976), s. 795-796. İran, 1974'te, Hindistan'a 750 milyon dolar, Pakistan'a da 830 milyon dolarlık yardım yapmış ve borç vermiştir. İran'ın dış politika amaçlarının genel bir değerlendirilmesi için bkz.: R.M. Burrell, "Iranian Foreign Policy: Strategic Location, Economic Ambition, and Dynastic Determination", *Journal of International Affairs*, Vol. 29, No. 2 (Fall 1975), s. 129-138.

285. Bkz.: *ME*, No 11 (Aug./Sept. 1975), s.72; *ME*, No. 21 (July 1976), s. 90; Wriggins, *op. cit.*, s. 797, İran-Suudi Arabistan ve İran-İrak arasındaki ilişkilerin düzelmesiyle ilgili olarak bkz.: Griffith, *op. cit.*, s. 6-7.

286. Bkz.: William Rugh, "Emergence of a new Middle Class in Saudi Arabia", *The Middle East Journal*, Vol. 27, No. 1 (Winter 1973). s. 7-20.

S O N U Ç

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, büyük şirketlerin Orta Doğu'daki petrol alanları üzerindeki savaşımı, devletlerin karışmasından uzak olmamıştır. Büyük şirketlerden bazılarının doğrudan devlet sahipliğinde olması, ötekilerin de uyrukluğunda bulunduları devletin desteğini sağlayabilmeleri yüzünden, petrol alanları üzerindeki bu savaşıma Batılı devletlerin dış işleri bakanlıkları da karışmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği de, bir yandan Batılıların bölgedeki petrol alanlarına sahip çıkmalarını engellemek isterken, bir yandan da, İkinci Dünya Savaşı içinde, bölgede ayrıcalık sağlamak için çaba göstermiştir.

Orta Doğu petrolünün, dünya petrol üretim ve tüketimindeki payının önemli oranlara varması, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesine rastlar. Özellikle 1950'lerden sonra, petrol dünyasının yüreği Orta Doğu'da atmaya başlamıştır. Buna koşut olarak da, petrol çevresindeki ilişkilerin değişimini haber veren çelişki ve sancuların merkezi de bu bölge olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, ulusal bilincin dünyaya yayılması, petrol üreten ülkelerde de etkilerini göstermeye başlamıştır. Ancak, 1950'lerin başında İran'ın geçirdiği ulusallaştırma deneyimi, yabancı şirketlere karşı girişilen ulusçu çabaların tüm petrol üreten ülkelerin aynı cephede birleşmelerinden önce başarılı olamacağını göstermiştir. Fakat, 1950'lerde ayrıcalık anlaşmalarında üretici devletler yararına bazı değişiklikler yapılabilmiş ve bunlar, petrol üretimini ve pazarlamasını tümüyle denetleyen büyük şirketlerin egemen durumuna yöneltilecek ilk tehditleri oluşturmuştur.

Petrol üreten ülkelerin, büyük şirketlere karşı toplu olarak hareket edebileceklerine ilişkin ilk belirtiler de 1950'lerin Arap Petrol Kongreleri ile, Orta Doğu'da görülmüştür. Kuşkusuz, üretici ülkelerin toplu devinim örgütü, O . P . E . C . olmuştur. İlk önce, 1959-1960'da şirketler tarafından düşürülen petrol fiyatlarını eski düzeyine getirmek amacıyla O . P . E . C . 'de birleşen üretici ülkeler, zamanla amaçlarını genişletmiş

lerdir. Üretim düzeyinin denetlenmesi ve yabancı petrol şirketlerinin üretici ülkelerdeki mal varlıklarının mülkiyetine "katılma", O.P.E.C.'in öteki amaçlarını oluşturmuştur. Gerek rezervleri, gerekse üretim hacmi bakımından öteki üyelere ağır basan Orta Doğu'daki üye ülkeler, O.P.E.C. örgütünün bu hedeflere doğru yol almasında en etkin rolleri oynamışlardır.

1971'e gelinceye dek, O.P.E.C.'in şirketler karşısında tümüyle başarılı olamadığı görülmüştür. Ancak, 1970-1971 yıllarında Orta Doğu'daki petrol üreticisi devletlerin şirketlerle yaptıkları pazarlıklar sonucunda imzalanan Trablus ve Tahran anlaşmaları, şirket-devlet ilişkilerini temelden değiştirmiştir. Bu anlaşmalarla, üretici devletler, üretim düzeyi ve fiyatlar konusunda karar verme tekeli şirketlerden alarak, petrol dünyasını bundan sonra bekleyen gelişmelere temel hazırlamışlardır. Bu anlaşmaların yapılmasında, o dönemde petrol fiyatlarının yükselmesi çıkarlarına uygun düşen A.B.D.'nin, uyrukluğundaki şirketleri, üretici devletler karşısında desteklememesinin payı büyüktür. Ancak, O.P.E.C.'in Orta Doğu'daki üyelerinin -özellikle Libya'nın- şirketler karşısındaki direnci ve kararlılığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

1973 yılının son üç ayında O.P.E.C.'in petrol fiyatlarını yaklaşık % 370 oranında yükseltmesi, petrol bunalımının tüm dünyayı etkileyen yönünü oluşturmaktadır. O.A.P.E.C. üyesi devletlerin, İsrail'i destekleyen devletlere karşı uyguladıkları başarısız ve sınırlı ambargo, kendi başına bir etki doğurmasa da, petrol fiyatlarının kısa dönemde yükselmesine yardımcı olan bir "panik" yaratmıştır.

1973'ten bu yana, Orta Doğu'daki üretici devletlerin şirketlerin mülkiyetine "katılmayı" ve ulusallaştırma işlemlerini hızlandırmaları ile, şirketler, yalnızca devlet adına, devletin petrolünü üreten ve bu petrolü devletten satın alarak işleyen ve pazarlayan örgütler durumuna düşmüşlerdir. Ancak, devletlerin, şirketlerin pazarlama olanaklarına daha uzun süre gereksinme duyacakları ve şirketlerin, petrol dışındaki enerji kaynaklarının üretilmesinde etkin oldukları unutulmamalıdır.

1977'ye dek O.P.E.C. örgütü içinde en önemli rolü oynayan Orta Doğu devletlerinin, bundan sonra da bu durumlarını korumaları beklenmektedir. 1976 sonundan 1977 Yazına dek, kendi içindeki ilk ciddi bunalımdan yarasız geçen O.P.E.C. örgütünün bütünlüğünü koruyabilmesi, Orta Doğu'lu üyelerinin, özellikle Suudi Arabistan'ın

tutumuna bağlıdır. O.P.E.C.'in bütünlüğü tüm üye ülkelerin üretim düzeyi ve fiyatlar konusunda uyum sağlamalarına bağlıdır. Bu da, O.P.E.C. üretiminin % 25'inden fazlasını sağlayan Suudi Arabistan'ın örgüt içindeki önemini arttırmaktadır. Önümüzdeki yıllarda, Suudi Arabistan'ın üretim ve fiyatlar konusundaki tutumu ve kararları ile, O.P.E.C.'in bütünlüğü ve başarısının ilgisi pek yakın olacaktır.

1956 Süveyş Bunalımı ve 1967 Orta Doğu Savaşı sırasında Batı Avrupa'ya Orta Doğu'dan yapılan petrol arzındaki aksamalar, A.B.D. nin yardım ve desteği ile etkisiz duruma sokulmuştur. Ancak Batı dünyası içinde 1960'larda beliren ve 1970'lerin başında kendisini iyice belli eden karşıtlıklar A.B.D.'nin, petrol çevresindeki ilişkilere bakışını, Batı Avrupa ve Japonya'ninkilerden ayırmıştır.

Gerçekten, 1960'lar botunca Amerikan dış ödemeler dengesi açığı büyümüş; gelişen Batı Avrupa ve Japonya ekonomileri dış pazarlar üzerinde rekabete girişirken, bir yandan da kendi iç pazarlarını A.B.D. ürünlerine kapatmışlardır. Tüm bu gelişmeler 1970'lerin başında Batı dünyası içinde A.B.D. ile Japonya ve Batı Avrupa devletlerini ekonomik alanda çatışmaya sürüklemiştir¹. Batı dünyası içinde böylesine karşıtlıkların belirmesi, A.B.D.'nin 1970-1973 döneminde Batı Avrupa ve Japonya ekonomilerine zarar verecek biçimde, petrol fiyatlarının yükselmesi doğrultusunda bir politika izlemesini gerektirmiştir. Bu Amerikan politikasının, O.P.E.C. devriminin güçlendiği dönemle kesiştiği noktada, Tahran ve Trablus anlaşmaları yapılmış ve şirketler karşısında kesin üstünlük sağlayan O.P.E.C. devletlerinin önünde fiyatların yükseltilmesine doğru uzanan yolda engel kalmamıştır.

1971 yılında dünya petrol fiyatlarının A.B.D.'deki iç fiyatlarla eşitlenmesi, Amerikan sermaye çevrelerinin Batı Avrupa ve Japonya'dakiler önündeki elverişsiz durumunu ortadan kaldırmıştır. 1973 sonundan başlayarak O.P.E.C.'in petrol fiyatlarını daha da arttırması, A.B.D.'ye oranla ithal petrole çok daha fazla gereksinime duyan Batı Avrupa ve Japonya ekonomilerini olumsuz etkilemiştir. Bu devletler, bir yandan ülke-içi önlemler olarak, bir yandan da O.P.E.C. devletleriyle ikili ilişkiler kurarak petrol bunalımının etki-

1. Bu konuda bkz.: Steven J. Warnecke, "The United States and the European Community: the Changing Political and Economic Context of Trade Relations," *Journal of International Affairs*, Vol. 30, No. 1 (Spring/Summer 1976), s. 27-30; Wilbur F. Monroe, *The New Internationalism, Strategy and Initiatives for U.S. Foreign Economic Policy*, Lexington, Mass., Lexington Books, 1976, s. xi-xii, 3.

lerini azaltmaya çalışmışlardır. Ancak, Batı dünyası içinde O.P.E.C.'e karşı bir toplu hareket oluşturmayı başaran ve bu devinimin önderliğini eline alan A.B.D., petrol bunalımından ekonomik ve siyasal yararlar sağlayan tek Batılı Devlet olmuştur.

Batılı devletlerin O.P.E.C.'e karşı toplu devinimini başlatarak Uluslararası Enerji Ajansı'nın kurulmasına önyak olan A.B.D.'nin amaçları şunlardı²: a) Batı dünyasında A.B.D. önderliğini yeniden sağlamak, pekiştirmek; b) Batılı gelişmiş ülkelerin, petrol fiyatlarının daha da yükselmesine yol açabilecek biçimde, birbirleriyle enerji konusunda rekabete girişimlerini engellemek; c) Batı Avrupa devletleri ve Japonya'nın A.B.D.'nin zararına işleyecek biçimde, O.P.E.C. devletleri ile ikili ilişkiler kurmalarını engellemek; d) O.P.E.C.'in gücüne karşı bir denge unsuru oluşturmak.

Uluslararası Enerji Ajansı'nın kurulmasına önyak olan A.B.D. nin, böyle bir düzenlemeyle, Batı dünyası içindeki ilişkilerle elde ettiği elverişli durumla ilgili olarak bir yazar da şöyle demektedir³:

“Ekonomik alandaki NATO niteliğinde olan Uluslararası Enerji Ajansı'nın kurulmasını sağlayan A.B.D., enerji bunalımını kendi yararına başarıyla kullanarak Atlantik ekonomik güvenliğine karşı ortaya çıkan yeni bir dış tehlikeye karşı Atlantik bütünlüğünü koruyabilmiştir. Gerçekten enerji konusu, tam A.B.D., ‘Avrupa Yılı’nda kıtada yeniden önderliğini yerleştirmeye çalışırken ve bu konuda güçlüklerle karşılaşırken güncellik kazanmıştır. Uluslararası Enerji Ajansı ile, A.B.D., enerji alanında Batı ittifakı'nın fiili ‘garantörü’ durumuna gelmiştir.”

A.B.D., Uluslararası Enerji Ajansı ile Batı dünyası içindeki genel durumunu düzeltirken, Ajansı kuran anlaşma ile, ayrıntılarda da elverişli bir duruma geçmektedir. Orta Doğu'yu etkileyebilen başlıca Batılı güç olan A.B.D., bu bölgeye yönelik dış politikası dolayısıyla yeni petrol ambargolarına hedef olabilir. Oysa, öteki Ajans üyelerinin, hem Orta Doğu'yu A.B.D. gibi etkileyerek güçleri yoktur, hem de A.B.D. dış politikasının olası sonuçlarını yüklenmek zorunda kalabileceklerdir. Çünkü, yalnız A.B.D.'ye karşı başlatılacak bir am-

2. Wilfrid L. Kohl, “The United States, Western Europe, and the Energy Problem”, *Journal of International Affairs*, Vol. 30, No. 1 (Spring/Summer 1976), s. 90-91; Mason Willrich, Melvin A. Conant, “The International Energy Agency: An Interpretation and Assessment”, *American Journal of International Law*, Vol. 71, No. 2. (April 1977), s. 201.

3. Kohl, *op. cit.*, s.91.

bargoda, Ajans Anlaşması gereğince, enerji kaynaklarını A.B.D. ile paylaşmak zorunda kalacaklardır. Buna karşılık, A.B.D., Ajans Anlaşmasında öngören önlemlerin uygulamaya konulmasını çıkarlarına aykırı bulduğu zaman, anlaşmanın oylamaya ilişkin karmaşık hükümlerinden yararlanarak, önlemlerin uygulanmasını kolayca engelleyebilecektir. Öteki Ajans üyelerinin, Anlaşmada öngörülen önlemlerin uygulanması, ya da uygulanmaması için A.B.D.'nin "onayını" almaları gerekmektedir⁴.

Özetle, Batı dünyası içinde 1973'de ortaya çıkan petrol bunalımından yararlı çıkan devletin A.B.D. olduğunu belirtmek gereklidir. Aşağıda değinileceği gibi A.B.D., yalnızca Batı dünyası içinde değil, Orta Doğu bölgesine ilişkin durumunda da petrol bunalımından yararlanabilmiştir.

1973 yılının son üç ayı içinde ortaya çıkan ve etkilerini sürdüren petrol bunalımı, dünya kamu oyuna, aynı yılın Ekim ayındaki Arap-İsrail Savaşı'nın doğrudan neden olduğu bir bunalım gibi yansımıştır. Burada temel bir soru akla geliyor: Orta Doğu'da daha önce de petrol vardı; Arap-İsrail çatışması vardı ve üç Arap-İsrail savaşı oldu; öyleyse, neden 1973'teki savaş petrol bunalımını doğurdu?

1973'teki bunalımın en önemli yönünün Arap petrol ambargosu olduğunu düşünmek, yanlıgıların başlangıcıdır. Bunalım fiyat artışlarıyla başlamış ve yine fiyat artışlarıyla sürmüştür. Tüm dünyayı etkileyen yönü de, üç ay içinde petrol fiyatlarının bir O.P.E.C. politikası olarak % 370 arttırılmasıdır. O.A.P.E.C., gerçekte etkin bir biçimde yürütülmeyen ve kısa sürede son verilen ambargo politikasıyla, yalnızca fiyatların kısa sürede arttırılabilmesi için gerekli olan alıcı-paniğini yaratmıştı. Oysa, ambargo yokken de de fiyatlar artmaya başlamıştı. Ambargo, bir sürecin hızlandırıcısı olmuştur ve bu ortadan kaldırdıktan sonra da süreç devam etmiştir. O.P.E.C. devriminin başarı kazandığı ve dünya petrol piyasasının nitelik değiştirdiği zaman kesidi, 1973'ün son üç ayı değil, 1970-1971 yıllarıdır. Bu dönemde, şirketlerle yapılan Tahran ve Trablus anlaşmaları ile, üretim düzeyinin denetlenmesi ve fiyatların belirlenmesi, O.P.E.C. devletlerinin tekeline geçmiştir.

Ancak, Arap petrol ambargosunun ve "bunalım"ın, Arap-İsrail çatışmasını, Araplararası ilişkileri, bölgedeki öteki karşıtlıkları ve bölge-dışı güçleri doğrudan ilgilendiren sonuçları vardır. 1967 Orta

4. Bkz.: Willrich, Conant, *op. cit.*, s. 205-207, 211.

Doğu Savaşı sırasında tümüyle etkisiz kalan bir ambargo deneyi olmuştur. Ancak, 1973 ambargosu, “petrol bunalımı” ile, yanifiyat artışlarıyla birlikte geldiğinden ve yalnızca hedef alınan ülkeleri değil, tüm dünyayı etkilediğinden, uluslararası politika alanında önemli sonuçlar doğurmuştur.

1973 ertesinde, Arap devletlerinin uluslararası politika alanındaki saygınlıkları artmış, İsrail karşısındaki politikalarına Batı Avrupa devletleri, Japonya ve Üçüncü Dünya'nın daha önce kendilerinden yana olmayan bölümünden, hiç değilse “sözlü” destek almışlardır. Ancak, 1973 ertesinde dünya kamu oyunun Araplardan yana oluşmasından çok, Orta Doğu'da ve Arap dünyasında ortaya çıkan yeni “denge” önem kazanmaktadır.

İsrail'in kuruluşundan beri, bu devlete karşı en uzlaşmaz tutumu benimseyen Arap devletleri, “ilerici” kanadı oluşturanlardır (Mısır, Suriye, Irak ve Cezayir). Ancak bu ülkeler, Batı dünyasıyla ilişkileri iyi olan ve dolayısıyla İsrail'e karşı da uzlaşmaz tavır takınmayan Suudi Arabistan ve Basra Körfezi Şeyhlikleri gibi “tutucu” Arap ülkelerinin petrol zenginliklerinden yoksundular. 1969'a, Kaddafi'ye gelinceye dek Libya'nın petrol zenginliği de bu “tutucu” kanadın hanesine yazılı kalmıştır. Ancak, 1970'den başlayarak Libya'nın O. P.E.C.-şirketler pazarlıklarında çok etkin olmaya başlaması ve petrolü açıkça “siyasallaştırması”, Cezayir ve Irak da katıldığında, “ilerici” ve “İsrail'le uzlaşmaz” kanadın siyasal araçlarını zenginleştirmiştir. 1973 Savaşı başladığında, Suudi Arabistan ve Basra Körfezi Şeyhlikleri bu durumu değerlendirerek, petrolü bir “silah” olarak kullanmaktan kaçınamamışlardır⁵.

Suudi Arabistan, 1973 İlkbaharından başlayarak, petrol unsurunu A.B.D.'nin Orta Doğu politikası ile bağlamaya çalışmış ve açıkça, A.B.D.'nin İsrail yanlısı tutumunu değiştirmemesi durumunda, petrolü bir “silah” olarak kullanacağını açıklamıştır. Suudi Arabistan'ın ilk kez “petrol silahı”nı böylesine açıkça ortaya koyması, öteki Arap devletlerinin dış politikalarını da etkilemiştir. Mısır ve Suriye, İsrail ile yeni bir savaş durumunda düşmanlarının Batılı devletlerden kopmasını sağlayacak bu olanağı bulduklarında, 1973 Savaşı'nın başlatılması kolaylaştığı gibi, Arap dünyası içindeki önderliğin yapısında ve Orta Doğu'daki bölge-dışı güçlerin durumunda değişmeler ortaya çıkmıştır.

5. Bkz.: Ian Smart, “Oil, the Super Powers and the Middle East”, *International Affairs*, Vol. 53, No. 1 (January 1977), s. 20-21.

1973 yılından beri, Arap dünyasındaki önderlik, Suudi Arabistan-Mısır-Suriye üçgenine kaymaktadır. Suudi Arabistan petrol zenginliğiyle, Mısır ve Suriye de geleneksel önderlik ve İsrail'e karşı savaşmış olmanın onuruyla, bu önderlik üçgenini tamamlamaktadırlar. Orta Doğu'da, 1972'de Mısır'da başlayan bir sürecin uzantısı olarak ve 1973'ten bu yana daha da belirgin bir biçimde, Sovyetler Birliği'nin etkinliği azalmaktadır. Petrol zengini Arap devletlerinin ve onların yardımıyla Mısır'ın, Sovyetler Birliği'nden takas anlaşmalarıyla silah almak yerine Batıdan bütün silah gereksinmelerini karşılayabilmeleri, Sovyetlerin Orta Doğu'daki etkinliklerinin azalmasını daha da kolaylaştırmaktadır. Sovyetler Birliği'nin etkisinden, her zamankinden daha çok uzaklaşan Orta Doğu'da, Amerika Birleşik Devletleri'ne yakın bir Arap önderlik yapısı oluşmuştur. 1977'de yaşanan Lübnan olayları bunu doğrulamaktadır.

A.B.D.'nin Arap-İsrail çatışmasının iki yanıyla da iyi ilişkiler içinde olması, bu karşıtlığı yeni bir evreye sokmuş ve Arap-İsrail uzlaşması için yeni bir taban hazırlamıştır. İsrail ile Arap devletleri arasında bir uzlaşma ortamı doğduğu sırada, Orta Doğu'daki çatışma alanı da başka bir yöreye kaymaktadır: Basra Körfezi, hem doğal kaynakları, hem de coğrafya konumu dolayısıyla, Orta Doğu'nun en önemli yöresi durumuna gelmiştir. 1973'ten bu yana çok hızlı bir biçimde silahlanan ve petrol gelirlerini uluslararası politika gücüne çevirmeyi amaçlayan İran ile, eskiden beri bölgedeki karşıtı Irak'tan başka, Suudi Arabistan da Basra Körfezi'nde bir güç olarak belirmektedir.

Gelecek 20-30 yıl içinde, Orta Doğu'nun petrol açısından öneminde bir azalma olmayacaktır. Yeni petrol alanlarından elde edilecek petrol ve yeni enerji kaynaklarının devreye sokulması, "O.P.E.C. in tüm pazarını küçültmek yerine (enerji) talebindeki artışı karşılayabilecektir"⁶. 2000 yılına dek petrol üretiminin en yüksek noktasına ulaşacağını ve sonra düşmeye başlayacağını öngören bir araştırmaya göre, O.P.E.C. üretimi içinde en önemli yeri, Orta Doğu ülkeleri tutacaklardır⁷.

Üçüncü Dünya Ülkelerinin, gelecek 20-30 yıl içinde enerji bakımından kendilerine yetmeleri olanaksız gibidir. Yirminci Yüzyıl-

6. Dankwart A. Rustow, John F. Mugno, *OPEC: Success and Prospects*, New York, Council on Foreign Relations, 1976, s. 98.

7. Report of the Workshop on Alternative Energy Strategies, *Energy: Global Prospects 1985-2000*, New York, McGraw-Hill, 1977, s. 111 vd.

lın sonlarına doğru, hammadde fiyatlarının, mamul madde fiyatlarına göre daha hızlı artacağını öngören bir araştırma⁸. aynı zamanda, az gelişmiş ülkelerin dış ödemeler dengesi açıklarının da büyüyeceğini saptamaktadır. Mamul değil, hammadde üreten az gelişmiş ülkelerin hammaddelerin görelî olarak değer kazanması karşısında kârlı değil, zararlı çıkması, az gelişmişliğin çelişkili gerçeğidir. Yukarıda anılan araştırmada, az gelişmiş ülkeleri bekleyen en önemli zorluğun “enerji darboğazı” olduğu da belirtilmektedir⁹. Enerji konusu, ekonomilerini büyütmek için enerjiye gereksinme duyan; enerji bakımından da dışa bağımlılıktan kurtulamayan az gelişmiş ülkeler için, bir kısır döngü durumuna gelmektedir.

Az gelişmiş ülkeler için iki çözüm yolu önerilebilir:

1. O.P.E.C. devinimini örnek olarak, ürettikleri hammaddeleri değerlendirmeleri,
2. O.P.E.C.’ten aldıkları yardımlarla enerji sorunlarına çözüm bulmaları.

Petrolün öteki hammaddelerden ayrımlı oluşu, az gelişmiş ülkelerin ürettikleri hammaddeleri O.P.E.C. gibi değerlendirmelerini güçleştirmektedir. Gelişmiş ülkelerin petrol kadar bağımlı oldukları bir başka hammadde yoktur. Üstelik, bazı hammaddeleri üreten devletlerin başında, gelişmiş ülkeler gelmektedir. Ayrıca, O.P.E.C. devinimi, yalnızca kendi dinamiğinden değil, Batı dünyası içinde beliren karışıklardan da güç kazanmıştır. 1970’lerde O.P.E.C.’in başarısına yardım etmiş olan koşulların, başka hammadde üreticisi ülkelerin devinimine hız kazandıracak biçimde yeniden ortaya çıkması, yalnızca küçük bir olasılıktır.

O.P.E.C. devletleri, Üçüncü Dünya ülkelerine bazı yardımlarda bulunmakta ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen” için sürdürülen “Kuzey-Güney” diyalogunda Üçüncü Dünya devletlerinin yanında yer almaktadır. Ancak, O.P.E.C.’in gücünün ve geleceğinin, Suudi Arabistan gibi Üçüncü Dünya’dan çok, Batı dünyasına yakınlık duyan devletlerin elinde bulunduğu da unutulmamalıdır. İran devrimi ertesinde, O.P.E.C.’in yapısal bir değişme geçirmesi ola-

8. Wassily Leontief, et. al, *The Future of the World Economy, A United Nations Study*, New York, Oxford University Press, 1977, s. 9.

9. *Ibid.*, s. 9-10. 48.

sılık olarak belirmişse de, yeni İran yönetiminin yanına Libya ve Cezayir'i de alarak O.P.E.C.'i köklü bir değişime zorlamasına Suudi Arabistan karşı koyabilecektir. O.P.E.C. içinde böyle bir sürtüşme, "kartel" in sonu olabilir. Üçüncü Dünya ülkeleri, tüm sorunları gibi, enerji sorunlarına da, kendi yapıları içinde çözüm bulmak zorundadır.

SONSÖZ

1976 yılı sonunda OPEC örgütü içinde fiyatların belirlenmesi konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık 1977 yazında giderilebilmiş ve bu yılın Temmuz ayından başlayarak, Suudi Arabistan'ın önerisinin doğrultusuna, fiyatların sabit tutulması kararlaştırılmıştı. 1978 yılı sonunda, 16 Aralık'ta, 13 OPEC üyesi devletin temsilcileri Abu Dhabi'de fiyat konusunu görüşmek üzere toplanırlarken, dünya basınında fiyatların en çok % 10 kadar arttırılabileceğine ilişkin "iyimser" yorumlar yapıyordu¹. Oysa, Abu Dhabi toplantısının sonuçları beklenen biçimde gerçekleşmedi. Üstelik, petrol dünyasını bekleyen yeni gelişmeler, bu toplantıda kararlaştırılan zam oranlarını da hükümsüz kılacaktı. Kısacası, 1979 yılı, daha önce beklenenin tersine, petrolün umulunun üstünde değer kazandığı bir yıl oluyordu.

Aralık 1978'deki Abu Dhabi toplantısında, OPEC üyesi devletler, ham petrolün fiyatına aşamalı olarak zam yapılmasını kararlaştırdılar. Bu karara göre, ham petrol fiyatları, 1978'e göre toplam % 14.5 yükseltilecek ve bu 1979 yılı içinde dört aşamada gerçekleştirilecekti. 1979 yılının ilk çeyreği için % 5'lik bir artış öngörülürken, fiyatlar yılın ikinci çeyreğinde % 3.8, üçüncü çeyreğinde %2.3, dördüncüsünde ise %2.7 oranında arttırılacaktı. OPEC'in bu kararları tüketici ülkeler kampında büyük bir tepkiyle karşılanmadı. Çünkü, özellikle Alaska ve Kuzey Denizi petrollerinin katkısıyla, petrol piyasasında bir arz bolluğu dönemi yaşanıyordu ve OPEC'in bu zam kararını 1979 içinde uygulayıp uygulamayacağını bile tartışmalı görenler vardı.

İran devrimi, petrol piyasasının bu durumunu alt-üst eden sonuçlar verdi. Humeyni'yi destekleyen ve Şah İran'dan kovuluncaya kadar da bu desteklerin sürdüren İranlı petrol işçileri ülkelerindeki üretimi durdurunca, petrol piyasasındaki arz fazlası da erimeye başla-

1. Örneğin bkz.: *Le Monde*, 16 Decembre 1978.

.dt. Direniş eyleminin başlamasından önce İran günde 6 milyon varil petrol üreten ve bunun yaklaşık 5.5 milyon varilini ihraç eden bir ihracatçı idi. İran'ın ihracatının yaklaşık 4.5 milyon varili, her gün, sosyalist-olmayan devletlerin kullanımına sunuluyor ve bu devletlerin toplam tüketiminin %8.5'ini oluşturuyordu. İran'ın ihracatı durduktan sonra, öteki petrol ihracatçısı devletler üretim ve ihracatlarını arttırdılar. Suudi Arabistan olağan (8.5 milyon varil/ gün) üretiminin 1 milyon varil üzerinde üretim yapmaya başladı. Irak da üretimini, kendisi için rekor bir düzey olan 3.2 milyon varil / gün'e çıkardı. Öteki bazı ülkelerin de, bu düzeylerde olmasa da üretim ve ihracatlarını arttırmalarıyla, İran'ın üretimini durdurması ile ortaya çıkan arz açığının bir ölçüde kapanması mümkün oldu. Ama, bu üretim artışları tüm açığı kapatmaya yetmedi: 1979'un ilk aylarında İran'daki devrim hareketi nedeniyle ortaya çıkan petrol açığı günde 2 milyon varil dolayında idi². Bu durum, petrol piyasasında, özellikle petrol fiyatları bakımından sonuçsuz kalmayacaktı.

Şubat başında, Cezayir, Libya ve Nijerya önderliğindeki bir grup OPEC üyesi, İran ihracatının durmasıyla 1979 yılı için öngörülen fiyat artışlarının bir "hiç"e indirgendüğünü öne sürerek yakın gelecekte bir olağanüstü OPEC toplantısı yapılmasını istediler. Suudi Arabistan, OPEC içindeki "ılımlı" tutumu ile tutarlı biçimde bu olağanüstü toplantı isteğine karşı çıktı. Ancak Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, daha Ocak ayı içinde, "İran bunalımı"nın Suudi Arabistan'ın OPEC içindeki fiyat politikasını etkileme yetisini sınırlandırdığını belirtmiştir³. Gerçekten, piyasa koşulları, Suudi Arabistan'ın gücünü aşan biçimde, petrol fiyatlarını yukarı itiyordu. Uzun dönemli sözleşmelerle bağlı satışlar halâ "resmi" OPEC fiyatları üzerinden gerçekleşirken, bunların dışında kalan "spot" satışlarda, ihracatçı devletler petrollerine 22-25 dolar fiyat bulabiliyorlardı. Bazı OPEC üyeleri "spot" satışlarını arttırarak kâr sağlamak isterken⁴, öteden beri fiyatları yükseltmek isteyen OPEC üyeleri de amaçları için yeni bir gerekçe buluyorlardı.

Şubat ayının ikinci yarısında, olağanüstü OPEC toplantısının 26 Mart 1979'da Genevre'de yapılması kararlaştırılmıştı. Suudi Arabistan yöneticileri bir yandan ABD'nin Basra Körfezi'nde petrolünü

2. Bkz.: *Financial Times*, 10 February 1979.

3. Bkz.: *Ibid.*, ve *Financial Times*, 26 March 1979.

4. Örneğin Katar, 500,000 varil petrolünü açık arttırmaya koyarak en az 22-23 dolar fiyat istemiştir. *Financial Times*, 16 February 1979.

“güvenliğini” sağlamak için askeri varlık oluşturmaya karşı olduklarını belirtirken, bir yandan da 26 Mart toplantısında Suudi Arabistan’ın ılımlı tutumunu sürdüreceğini ve 1978 Aralık ayında kararlaştırılmış bulunan OPEC fiyat artış planlarının uygulanması için çalışacağını açıklıyorlardı. Bu arada bazı OPEC üyesi devletler olağanüstü toplantıyı beklemeden, iyi kaliteli, hafif ve düşük sülfür oranlı petrolünün fiyatlarına kendiliklerinden zam yapıyorlardı. Suudi Arabistan Petrol Bakanı Yamani, bu zamların genel OPEC politikasını bozacak, etkileyecek nitelikte olmadığını söylüyordu ama, zam kararları giderek OPEC üyelerinin çoğunluğu tarafından alınmaya başlanmıştı. Şubat ayının son haftasına girildiğinde, Abu Dhabi, Aralık’ta kararlaştırılan zam planının dışına çıkarak, belirli kalitedeki petrolüne hemen zam uygulamaya başlamış, ayrıca da 1979 yılı için aşamalı bir zam planını yürürlüğe sokmuştu. Libya, petrolüne varil başına 68 cent, Venezuela ise, hem de ağır petrolüne, 2.10-2.50 dolar zam yapacaklarını açıklamışlardı⁵.

Mart ayının ikinci haftasında, toplam OPEC üretiminin % 17’sini sağlayan ve OPEC içindeki en kaliteli, hafif ve düşük sülfürlü petrolü üreten üç Afrikalı devletin, Libya, Cezayir ve Nijerya’nın temsilcileri, 26 Mart toplantısı için ortak bir politika saptamak üzere Londra’da toplandılar. Bu arada, 3 Mart’ta, Libya hafif ham petrolüne 1.38 dolarlık bir zam yapmıştı. Londra toplantısında bu üç devlet, ham petrollerine 1 Nisan’dan başlayarak varil başına 2.50-5.00 dolarlık ek zam yapmayı kararlaştırdılar. Cezayir, petrolüne, OPEC’in Aralık toplantısındaki planı uyarınca 1979’u ikinci çeyreği için öngörülen fiyat artışına ek olarak 1 Nisan’dan itibaren 5, 15 dolar zam yapacaktı. Böylece Cezayir petrolünün fiyatı 19 dolar dolayında gerçekleşecekti. Nijerya’nın 1 Nisan’dan başlatmayı tasarladığı fiyat artışı, OPEC planının 2.50 dolar üzerinde olacaktı. Libya ise, bu ek zammı, petrolün kalitesine bağlı olarak 3 ile 5 dolar arasını da gerçekleştirecekti⁶.

Bu arada, Şah’ın İran’ı terketmesinden ve Humeyni yönetiminin kurulmaya başlanmasından sonra, İran’da yeniden petrol üretimine başlandı. Yeni İran yönetimi, İran petrolünün %90’ının ihracatını elinde bulunduran Konsorsiyum’un varlığına 1 Mart’tan başlayarak son verdi. Mart ayında yeniden ihraç edilmeye başlanan İran petrolüne, daha başından büyük talep oldu. Özellikle Japon şirketleri

5. *Financial Times*, 27 February 1979.

6. *Financial Times*, 19 March 1979.

başta olmak üzere, “bağımsız” petrol şirketleri İran petrolünü uzun süreli sözleşmelerle bağlayarak satın olmak için birbirleriyle yarışa girdiler. Bu arada “spot” satışlarda İran petrolü 18-20 dolar fiyat buldu. Ancak İran’ın hemen eski üretim ve ihracat düzeyini yakalayabilmesi oldukça zordu. Çünkü, Korsorsiyum’un varlığına son verilmesinden ve yabancı teknisyenlerin ülkeyi terketmiş bulunmalarından ötürü, İran bazı teknolojik güçlüklerle karşılaşacaktı. Kaldı ki yeni fiyat artışlarıyla birlikte, İran eski üretim düzeyini tutturmadan da eski kazancını sürdürebilecekti. Bu yüzden, İran yöneticilerinin Mart ayı içinde, eski üretim düzeyini yakalamaya çalışmayacaklarını ve yeni üretim düzeyinin, eski, günde 6 milyon varillik düzeyin yarısında tutulacağını açıklamaları şaşırtıcı olmadı. Böylece Mart ayı sonuna gelindiğinde, İran, günde 2 milyon varil ham petrol üretiyor, bunun 700,000 varilini iç tüketime ayırarak gerisini ihraç edebiliyordu. Daha sonraki aylar için düşünülen üretim düzeyi de, günde 3.5-4.0 milyon varilden daha yukarı olmayacaktı⁷.

Cenevre’deki 26 Mart 1979 olağanüstü OPEC toplantısında, OPEC üyeleri, Aralık 1978’de kararlaştırılan 1979 fiyat planında önemli değişiklik yaptılar. Aralık 1978’de, 1979’un ikinci çeyreğinde fiyatlara % 3.8 zam yapılması öngörülmüş, 1979’un son çeyreğine kadar ise -yılın birinci çeyreği için öngörülen % 5’lik zam dışındatoplam % 9 zam yapılması kararlaştırılmıştı. Oysa Mart’taki bu olağanüstü toplantı sonunda OPEC üyeleri 1979’un ikinci çeyreği için esas alınacak fiyata % 9 zam yapıyorlar ve böylece yılın son çeyreği için tasarlanmış bulunan zam oranı şimdiden yürürlüğe sokuluyordu. Suudi Arabistan hafif (standard kalite) petrolü, yılın son çeyreğinde ulaşması gereken fiyat düzeyine, 14.542 dolara, 1 Nisan’dan başlayarak yükseltiyordu. Bu toplantıda, OPEC üyeleri yeni kararlaştırılan fiyat düzeyinin korunması için petrol arzının denetlenmesi konusunu da görüştüler. İran yeniden üretime başladığına göre, fiyatları fiilen aşağı çekmemek için öteki ülkelerin üretim düzeylerini yeniden gözden geçirmeleri gerekecekti. Üretim düzeyinin denetlenmesi konusunda resmi bir anlaşmaya varılamamasına rağmen, bu konuda üyeler arasında bir “anlaşış birliği” bulunduğu açıklanıyor⁸.

Ancak, daha bu olağanüstü toplantının hemen ertesinde, OPEC üyelerinden büyük çoğunluğunun, ham petrollerine, kalitelerine

7. *Financial Times*, 27 February, 1, 26, 27, 29 March 1979 sayılarına bkz.

8. *Financial Times*, 28 March 1979.

göre, toplantıda kararlaştırılan % 9'luk fiyat artışının 1.20 - 5.00 dolar kadar üzerinde ek zam yapacakları belli oluyordu. İlk adım yine OPEC'in Kuzey Afrikalı üyelerinden geldi. Daha 28 Mart günü, Cezayir, Sahra petrolünün fiyatını, 1979'un birinci çeyreğine göre % 25 arttırarak, 18.50 dolar olarak saptadı. Libya ve Nijerya da Cezayir'i izleyeceklerini açıkladılar. Aynı sıralarda, Irak, Venezuela ve Nijerya, İran devrimi dolayısıyla arttırmış buldukları üretimlerini azaltacaklarını açıklıyorlardı⁹.

Cezayir, Libya ve Nijerya'yı Nisan başında Abu Dhabi, Katar, Irak, Küveyt ve Venezuela izlediler. Bu satırların yazıldığı sıralarda İran ve Endonezya'nın da petrollerine Mart'ta kararlaştırılan % 9'luk OPEC zammının üstünde bir ek zam yapmaları bekleniyordu¹⁰. Aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, böylece, ham petrol fiyatları 1978 sonuna göre, 1979'un ikinci çeyreğinde % 24-31 oranlarında yükseltilmiş oluyordu.

TABLO S-1
HAM PETROL FİYAT ARTIŞLARI
(Varil başına dolar)

	1978'in 4. çeyreği (A)	1979'un 1. çeyreği (B)	(B) + "ek fiyat"	1979'un 2. çeyreği (C)	(C) + "ek fiyat"	31 Aralık 1978'e göre Artış %
Abu Dhabi Murban	13.26	14.10	15.12	15.30	17.10	29
Katar Dukhan	13.19	14.03	15.05	15.30	17.04	29
Küveyt	12.22	12.83	14.03	13.99	15.19	24
Irak Basra Hafif	12.66	13.29	14.49	14.50	15.70	34
Suudi Arabistan Hafif (Standart Kalite)	12.70	13.34	-	14.54	-	14.5
Cezayir Sahra	14.10	14.81	-	16.15	18.55	31
Kuzey Denizi	14.00	15.50	-	18.00	-	28

Kaynak: *Financial Times*, 3 April 1979.

9. *Financial Times*, 29 March 1979.

10. *Financial Times*, 3 April 1979.

Görüldüğü gibi, İran devrimi sırasında oluşan talep fazlası, Suudi Arabistan'ın OPEC fiyat mekanizması içindeki "ılımlı" rolünü yerine getirememesine ve ham petrol fiyatlarının kısa sürede yeniden yükseltilmesine yol açmıştır. Suudi Arabistan'ın kısa sürede üretimini tüm OPEC arzının genel düzeyini kökten etkileyecek biçimde arttırması ve fiyatları düşürebilmesi beklenemez. Bu yüzden, eğer bugünden kestirilemeyecek bazı beklenmedik gelişmeler olmazsa, 1979 yılında, Nisan ayındaki fiyat düzeyinin korunacağı, ya da fiyatların daha da yükseleceği söylenebilir.

OPEC içindeki Üçüncü Dünya'cı güçler, önümüzdeki günlerde, eğer İran'daki yeni rejim sağlamlaşırsa büyük bir olasılıkla daha da güçleneceklerdir. Bugüne dek OPEC'in genel politikası içinde az gelişmiş ülkeler için ayrımlı bir fiyat politikasına yer verilmemiştir. Ancak, artık, OPEC üyeleri arasında, Batı dünyası içinde yer almayı bir siyasal tercih olarak benimsemeyenlerin sayısı arttıkça, az gelişmiş ülkeler için ayrımlı bir fiyat politikasının da örgüt içinde genel bir politika olarak benimsenmesi umulabilir. OPEC'in fiyat politikası, az gelişmiş Üçüncü Dünya devletlerini her geçen gün daha da güçsüzleştirmektedir. Yakın bir gelecekte, OPEC, Üçüncü Dünya devletlerine ayrımlı bir fiyat politikasını benimsemezse, Üçüncü Dünya hareketine sırt çevirmiş ve tarih içinde kendisine kötü bir yer seçmiş olacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

I. KİTAPLAR

- ADELMAN, M. A., *The World Petroleum Market*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1972.
- ALLEN, Richard, *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent, Sources and Prospects of the Arab-Israeli Conflict*, New York, Oxford University Press, 1974.
- ANTHONY, John Duke, *Arab States of the Lower Gulf, People, Politics, Petroleum*, Washington, D.C., The Middle East Institute, 1975.
- ARMAOĞLU, Fahir H., *Siyasi Tarih 1789-1960*, Üçüncü Baskı, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No.362, Ayyıldız Matbaası, 1975.
- BARAN, Paul A., *The Political Economy of Growth*, Middlesex, England, Penguin Books, 1973.
- BARAN, Paul A., Paul M. SWEEZY, *Monopoly Capital, An Essay on the American Economic and Social Order*, Middlesex, England, Penguin Books, 1973.
- BARGER, Thomas C., *Energy Policies of the World: Arab States of the Persian Gulf*, Newark, Delaware, Center for the Study of Marine Policy, University of Delaware, 1975.
- BARRACLOUGH, Geoffrey, *An Introduction to Contemporary History*, London, C.A.Watts, 1966.
- BAUER, Robert A. (Ed.), *The Interactional of Economics and Foreign Policy*, Charlottesville, University Press of Virginia, 1975.
- BRADLEY, Paul G., *The Economics of Crude Petroleum Production*, Amsterdam, North Holland Press, 1967.
- THE BROOKINGS Institution, *Major Problems of United States Foreign Policy, 1951-1953*, Menasha, Wisc., G.Banta, 1952.
- CAMPBELL, Robert W., *The Economics of Soviet Oil and Gas*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1968.
- GHAPIN, Jean Yves, Derek J. Nash, *The Utilisation of Arab and Iranian Oil Revenues*, Bruxelles, East West S.P.R.L., 1975.
- CHEVALIER, Jean-Marie, *Le Nouvel Enjeu Pétrolier*, France, Calmann-Levy, 1973.
- CONGRESSIONAL QUARTERLY, *The Middle East, U.S. Policy, Israel, Oil and the Arabs*, Washington, D.C., Congressional Quarterly Inc., April 1974, Second Ed., October 1975.
- COOK, M.A. (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London, Toronto, Oxford University Press, 1970.
- DALLIN, David J., *Soviet Foreign Policy After Stalin*, New York, J.B. Lippincott, 1961.
- DURAND, Daniel, *La Politique Pétrolière Internationale*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970.

- EAST, W.G. *The Geography of Energy*, London, Hutchinson University Library, 1964.
- EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, Milliyet Yayın Ltd. Şti., 1972.
- ENGLER, Robert, *The Politics of Oil*, New York, Macmillan, 1961.
- EVANS, Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, Çev. Tevfik Alanay, İstanbul, Milliyet Yayın Ltd. Şti., 1972.
- FANNING, Leonard M., *Foreign Oil and the Free World*, New York, McGraw-Hill Book Co., 1954.
- FINNIE, David H., *Desert Enterprise: The Middle East Oil in its Local Environment*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1958.
- FRANK, Helmut J., *Crude Oil Prices in the Middle East*, New York, Praeger, 1976.
- FRANKEL, D.H., *Essentials of Petroleum, A Key to Oil Economics*, London, Frank Cass, 3rd impression, 1973.
- FREEDMAN, Robert O., *Soviet Policy Toward the Middle East Since 1970*, New York, Praeger, 1975.
- FRIED, Edward R., Charles L. Schultze (Eds.), *Higher Oil Prices and the World Economy, the Adjustment Problem*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1975.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, *Dış Politika, İç Etkenler Açısından Bir Dış Politika İncelemesi*, Ankara, Ulusal Basımevi, 1969.
- HALLIDAY, Fred, *Arabia Without Sultans*, Middlesex, England, Penguin Books, 1974.
- HAMILTON, Charles W., *Americans and Oil in the Middle East*, Houston, Gulf Publishing Co., 1962.
- HAMMOND, Paul, Y., Sidney S. Alexander (Eds.), *Political Dynamics in the Middle East*, New York, Elsevier, 1972.
- HARTSHORN, J.E., *Oil Companies and Governments*, London, Faber and Faber, 2nd Revised Ed., 1967.
- , *Politics and World Oil Economics*, New York, Praeger, 1962.
- HASSMANN, Heinrich, *Oil in the Soviet Union: History, Geography, Problems*, Translated by Alfred M. Leeston, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1953.
- HILL, Peter, Roger VIELVOYE, *Energy in Crisis*, London, Robert Yeatman Ltd., 1974.
- HIRST, David, *Oil and Public Opinion in the Middle East*, London, Faber and Faber, 1966.
- HOROWITZ, David (ed.), *Corporations and the Cold War*, New York, Modern Reader, 1966.
- HUBBARD, Michael, *The Economics on Transporting Oil to and within Europe*, London, MacLaren and Sons Ltd., 1967.
- HUREWITZ, Jacob Coleman, *Diplomacy in the Near and Middle East, a Documentary Record*, Princeton N.J., Van Nostrand, 1956.
- , *Middle East Dilemmas. The Background of US Policy*, New York, Harper, 1954.
- , *Middle East Politics: The Military Dimension*, New York, Frederick A. Praeger, 1969.
- INGLIS, K.A.D.(Ed.), *Energy: From Surplus to Scarcity?* London, Applied Science Publishers, 1974.
- ISSAWI, Charles, *Oil, the Middle East and the World*, New York, The Washington Paper and The Library Press, 1972.

- ISSAWI, Charles, Mohammed Yeganeh, *The Economics of the Middle Eastern Oil*, New York, Praeger, 1962.
- JACOBY, Neil H., *Multinational Oil, A Study in Industrial Dynamics*, London, Macmillan Publishing Co. Inc., 1974.
- JAPAN INSTITUTE of INTERNATIONAL AFFAIRS, *The Oil Crisis-Its Impact on Japan and Asia*, Tokyo, t.y.
- JENSEN, W.G., *Energy in Europe 1945-1980*, London, G.T. Foulis and Co. Ltd., 1967.
- KASH, Don E. (Ed.), *Energy Under the Oceans: A Technology Assessment of Outer Continental Shelf Oil and Gas Operations*, Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1973.
- KASH, Don E., et al., *North Sea Oil and Gas, Implications for Future United States Development*, Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1974.
- KEOHANE, Robert O., Joseph S. Nye, Jr. (Eds.), *Transnational Relations and World Politics*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1972.
- KIRK, George, *The Middle East, 1945-1950 Survey on International Affairs*, London, Oxford Un. Press, 1954.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 340, Sevinç Matbaası, 1972.
- LAQUEUR, Walter Z., *Confrontation-The Middle East War and World Politics*, London, Wildwood House and Sphere Books, 1974.
- , *The Struggle for the Middle East, the Soviet Union in the Mediterranean 1958-1968*, New York, Macmillan, 1969.
- , *The Soviet Union and the Middle East*, New York, Frederick A. Praeger, 1959.
- LEEMAN, Wayne A., *The Price of Middle East Oil: An Essay in Political Economy*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1962.
- LEONTIEF, Wassily, et al., *The Future of the World Economy, A United Nations Study*, New York, Oxford University Press, 1977.
- LENCZOWSKI, George, *Oil and State in the Middle East*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1960.
- LONG, David E., *The Persian Gulf*, Boulder, Colorado, Westview Press, 1976.
- LONGRIGG, Stephen H., *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, 3rd Edition Johns Hopkins Press, 1963.
- MACRIDIS, Roy C. (Ed.), *Foreign Policy in World Politics*, Third Ed., Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, Inc. 1967.
- MADDOX, John, *Beyond the Energy Crisis*, London, Hutchinson Co., 1975.
- MANNERS, Gerald, *The Geography of Energy*, London, Hutchinson University Library, 2nd Edition, 1971.
- MARLOWE, John, *Arab Nationalism and British Imperialism, a Study in Power Politics*, London, Cresset Press, 1961.
- MEDVIN, Norman, *The Energy Cartel-Who Runs the American Oil Industry*, New York, Vintage Books, N.Y., 1974.
- MIKESELL, Raymond F., et al., *Foreign Investment in the Petroleum and Mineral Industries*, Baltimore, Johns Hopkins, Press, 1971.
- MIKESELL, Raymond F., Hollis B. Chenery, *Arabian Oil, America's Stake in the Middle East*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1949.

- MITCHELL, Edward J. (Ed.) *A Conference Sponsored by the AEI National Energy Project-Dialogue on World Oil*, Washington D.C., American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1974.
- MONROE, Wilbur F., *The New Internationalism, Strategy and Initiatives for US. Foreign Economic Policy*, Lexington, Mass., Lexington Books, 1976.
- O'CONNOR, Harvey, *The Empire of Oil*, New York, Monthly Review Press, 2nd printing, 1962.
- ODELL, Peter R., *Oil and World Power Background to the Oil Crisis*, Middlesex, England, Penguin Books, 3rd Ed., 1974.
- ORGANSKI, A.F.K., *World Politics*, New York, Alfred A. Knopf, 2nd Ed., 3rd Printing, 1969.
- The Twentieth Century Task Force, *Paying for Energy-Report of the Twentieth Century Task Force on the International Oil Crisis*, Background Paper by Sidney S. Alexander, New York, McGraw-Hill Book Co., 1975.
- PARK, Charles F., Jr., *Minerals and the Political Economy, Affluence in Jeopardy*, 2nd Printing, San Francisco, Freeman Cooper and Co., 1970,
- PENROSE, Edith, *The Growth of Firms, Middle East Oil and Other Essays*, London, Frank Cass, 1971.
- PHILBY, H. St John B., *Arabian Oil Ventures*, Wash. D.C., Middle East Institute, 1964.
- REPORT of the Workshop on Alternative Energy Strategies, *Energy: Global Prospects 1985-2000*, New York, McGraw-Hill, 1977.
- RIVLIN, B., J.S. Szyliowicz (Eds.), *The Contemporary Middle East*, New York, Random House, 1965.
- RUSTOW, Dankwart A., Jonh F. Mugno, *OPEC Success and Prospects*, New York, Council on Foreign Relations, 1976.
- SAMPSON, Anthony, *The Seven Sisters, The Great Oil Companies and the World They Shaped*, New York, The Viking Press, 1975.
- SAYEGH, Kemal S., *Oil and Arab Regional Development*, New York, Frederick A. Praeger, 1968.
- SCHURR, Sam (Ed.), *Energy, Economic Growth, and the Environment*, Baltimore, Resources for the Future, 1972.
- SHWADRAN, Benjamin, *The Middle East Oil and the Great Powers*, 2nd Printing, New York, Halsted Press, 1974.
- SOBEL, Lester A. (Ed.) *Energy Crisis, 1969-73*, Vol. I, Facts on File Inc., New York, 1974.
- , *Energy Crisis 1974-75*, Vol. II, Facts on File Inc., New York 1975.
- SPEISER, Ephraim Avigdor, *The U.S. and the Near East*, Lodon, Oxford Universty Press, 1947.
- STERLING, Richard W., *Macropolitics, International Relations in a Global Society*, New York, Toronto, Alfred A. Knopf, 1974.
- STOCKING, George W., *Middle East Oil, A Study in Political and Economic Controversy*, Knoxville Tenn., Vanderbilt University Press, 1970.
- TANZER, Michael, *The Political Economy of International Oil and the Underdeveloped Countries*, Boston, Beacon Press, 1969.

TARBELL, Ida M., *The History of the Standard Oil Company*, New York, W.W. Norton and Co., 1969.

TWENTIETH CENTURY TASK FORCE, *Paying for Energy-Report of the Twentieth Century Task Force on the International Oil Crisis*, New York, McGraw Hill, 1975.

ÜLMAN, Haluk A., *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol(ve Savaş)*, Ek'li İkinci Basılış, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 355, Sevinç Matbaası, 1973.

VOTAW, Dow, *The Six-Legged Dog:Mattei and ENI-A Study in Power*, Berkeley, University of California Press, 1964.

WELLS, Donald A., *Saudi Arabian Development Strategy*, Washington D.C., American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1976.

WELLS, Louis T. Jr., *The Evolution of Concession Agreements*, Cambridge, Mass., Harvard Development Advisory Service, 1969.

WOLF, Charles Jr., *United States Policy and the Third World*, Boston, Toronto, Little, Brown and Co., 1967.

YAGER, Joseph A., Eleanor B. Steinberg, *Energy and US Foreign Policy*, Cambridge, Mass., Ballinger Publishing Co., 1974.

.II-MAKALELER

AKINS, "The Oil Crisis: This Time the Wolf is Here," *Foreign Affairs*, Vol. 51, No. 3(April 1973), s. 462-490.

———, "Arab Nationalism and Nasserism", *The World Today* Vol. 14, No. 12 (December 1958), s. 532-542.

BAILEY, Richard, "Consumer Governments and the Oil Crisis," *National Westminster Quarterly Review*, (May 1974), s. 5-17.

BINDER, Leonard, "The Middle East as a Subordinate International System," *World Politics*, Vol.10, No 3 (April 1958), s. 408-429.

"Britain, Egypt and the Canal Zone Since July 1952," *The World Today*, Vol.10, No.5 (May-1954), s.186-197.

BRUNNER, Karl, "The New International Economic Order: A Chapter in a Protracted Confrontation," *Orbis*, Vol.20,, No 1 (Spring 1976), s. 103-121.

BULLARD, Reader, "Behind the Oil Dispute in Iran: A British View," *Foreign Affairs*, Vol. 31, No.3 (April 1953), s. 461-471.

BURRELL, R.M., "Iranian Foreign Policy: Strategic Economic Ambition and Dynastic Determination," *Journal of International Affairs*, Vol.29, No.2 (Fall 1975), s. 129-128.

BUZZARD, Anthony, "Israel, the Arabs, and the British Responsibilities," *The World Today*, Vol.27, No.7 (July 1971), s. 310-317.

CHENERY, Hollis B., "Restructuring the World Economy." *Foreign Affairs*, Vol.53, No 2 (January 1975), s. 242-263.

CHENG, Chu-Yuan, "China's Energy Resources," *Current History*, Vol.71, No.419 (September 1976), s.73-76, 83.

CLEVELAND, Harold van B., W.H.Bruce Brittain, "A World Depression?," *Foreign Affairs*, Vol.53, No.2 (January 1975), s.223-241.

DARMSTADTER, Joel, Hans H.Landsberg, "The Economic Background," *Daedalus*, Vol.104, No.4 (Fall 1975), s. 15-37.

- DENT, Martin "Nigeria-the Task of Conflict Resolution," *The World Today*, Vol. 24, No. 7 (July 1968), s. 295-299.
- , "Nigeria after the War," *The World Today*, Vol 26, No.3 (March 1970), s. 103-109.
- DRAYTON, Geoffrey, "The Travails of OPEC," *The World Today*, Vol.19, No.11 (Nov. 1963), s.483-491.
- "Dr. Mussaddiq and After," *The World Today*, Vol.9, No.10 (Oct.1953), s. 421-429.
- DUCE, Tery James, "The Changing Oil Industry," *Foreign Affairs*, Vol.40, No.4 (July 1962), s. 627- 634.
- ELLIS, Ellen Deborah, "Tensions on the Middle East, Part II, External Pressures," *Current History*, Vol.20, No.118 (June 1951), s. 330-334.
- ELVELL-SUTTON, L.P., "Nationalism and Neutralism in Iran," *The Middle East Journal*, Vol. 12, No. 1 (Winter 1958), s. 20-32.
- EMMINGER, Otmar, "International Financial Markets and the Recycling of Petrodollars," *The World Today*, Vol.31, No.3 (March 1975), s. 95-103.
- ENDERS, Thomas O., "OPEC and the Industrial Countries: The Next Ten Years," *Foreign Affairs*, Vol.53, No.4 (July 1975), s. 625-637.
- FARMANFARMAIAN, Khodadad, *et.al.*, "How Can the World Afford OPEC Oil?" *Foreign Affairs*, Vol.53, No.2 (January 1975), s. 201-222.
- FAY, Sidney B., "Arabs, Zionist and Oil," *Current History*, Vol.14, No.81 (May 1948), s. 270-276.
- , "Oil in the Middle East," *Current History*, Vol.8 No.44 (April 1945), s.336-340.
- , "Russia and the Middle East," *Current History*, Vol.10, No 57 (May 1946), s.385-392.
- FAWCETT, J.E.S., "UNCTAD IV: Another Bill of Rights?," *The World Today*, Vol.32, No.4 (April 1976), s.152-159.
- FISHER, Harold H., "Russia's Interest in the Middle East," *Current History*, Vol 33, No.195, (Nov.1957), ss. 277-282.
- "The First Arab Petroleum Congress," *The World Today*, Vol.15, No.6 (June 1959), s. 246-253.
- FRANCK, Peter G., "Economic Nationalism in the Middle East," *The Middle East Journal*, Vol.6. No.4 (Autumn 1952), s. 429-454.
- FRANKEL, Joseph "The Middle East in Turmoil," *The Yearbook of World Affairs*, Vol.10 (1959), s. 84-109.
- FREEDMAN, Robert O., "The Soviet Union and the Politics of Middle Eastern Oil," *Arab Oil Impact on Countries and Global Implications*, A.Sherbiny, Mark A. Tessler (Eds.) N.Y., Praeger, 1976, s. 313-323.
- GERGER, Haluk B., Şükrü S. Gürel, "Oil Crisis and the Voting Patterns in the U.N. General Assembly (1967-1975)- Testing a Model," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılı* 1975 Ankara, A.Ü. Basımevi, 1977, s. 63-107.
- GIRVAN, Norman, "Economic Nationalism," *Daedalus*, Vol.104, No.4 (Fall 1975), s. 149-158.
- GOLDMAN, Marshall I., "The Soviet Union," *Daedalus*, Vol. 104, No.4 (Fall 1975), s. 129-143.
- GRIFFITH, William E., "Soviet Influence in the Middle East," *Survival*, Vol.18, No. 1 (Jan, Feb.1976).

- HARBISON, Frederick, "Two Centres of Arab Power," *Foreign Affairs*, Vol.38, No. 4 (July 1959), s. 672-683.
- HARTSHORN, J.E., "From Tripoli to Teheran and Back: The Size and Meaning of the Oil Game," *The World Today*, Vol. 27, (July 1971), s. 291-301.
- HAYES, Stephen D., "Joint Economic Commissions as Instruments of US Foreign Policy in the Middle East," *The ME Journal*, Vol.31, No.1 (Winter 1977), s. 16-30.
- HIRSCH, Fred, "The Oil-Financing Conundrum," *The World Today*, Vol. 31, No.3 (March 1975), s. 103-113.
- HONAVAR, R.M., "India and the Oil Problem," *The World Today*, Vol.30, No.7 (July 1974), s. 294-305.
- HOSKINS, Halford L., "The Suez Canal," *Current History*, Vol.33, No.195 (Nov.1957), s. 257-262.
- HOTTINGER, Arnold, "The Depth of Arab Radicalism," *Foreign Affairs*, Vol.51, No.3 (April 1973), s. 491-504.
- JOYNER, Christopher C., "The Petrodollar Phenomenon and Changing International Economic Relations," *World Affairs*, Vol.138, No.2 (Fall 1975), s. 152-176.
- KAISER, Karl, "Iran and the Europe of the Nine: a Relationship of Growing Interdependence," *The World Today*, Vol.32, No. 7 (July 1976), s. 251-259.
- KLINGHOFFER, Arthur J., "The Soviet Union and Arab Oil Embargo of 1973- 1974," *International Relations*, Vol.5, No.3 (May 1976), s. 1011-1023.
- KNAUERHASE, Ramon, "The Economic Development of Saudi Arabia: An Overview," *Current History*, Vol. 72, No. 423 (Jan. 1977), s. 6-10, 32-34.
- KNORR, Klaus, "The Limits of Economic and Military Power," *Daedalus*, Vol.104, No.4 (Fall 1975), s. 229-243.
- KOHL, Wilfrid L., "The United States, Western Europe, and the Energy Problem," *Journal of International Affairs*, Vol. 30, No. 1 (Spring/ Summer 1976), s. 81-96.
- KOSTANICK, Huey Louis, "Oil in World Politics," *Current History*, Vol.33, No.195 (Nov. 1957), s. 263-27.
- LANTZKE, Ulf, "International Cooperation on Energy, Problems and Prospects," *The World Today*, Vol.32, No.3 (March 1976), s. 84-94.
- , "The OECD and its International Energy Agency," *Daedalus*, Vol.104, No. 4 (Fall 1975), s. 217-227.
- LENCZOWSKI, George, "Arab Radicalism; Problems and Prospects," *Current History*, Vol.60, No.353 (Jan. 1971), s. 32-37.
- , "Iran's Deepening Crisis," *Current History*, Vol. 24. No. 140 (April 1953), s. 230-236.
- , "The Oil Producing Countries," *Daedalus*, Vol.104, No. 4 (Fall 1975), s. 59-72.
- LEVY, Walter J., "World Oil Cooperation or International Chaos," *Foreign Affairs*, Vol. 52, No.4 (July 1974), s. 690-713.
- LOFTUS, John A., "The Middle East Oil: The Pattern of Control," *The Middle East Journal*, Vol.2, No.1 (Jan. 1948), s.17-32.

- LOVINS, Amory B., "Energy Strategy: The Road Not Taken?" *Foreign Affairs*, Vol. 55, No. 1 (Oct. 1976), s. 65-96.
- MABRO, Robert, Elizabeth Monroe, "Arab Wealth from Oil: Problems of Its Investment", *International Affairs*, Vol. 50, No. 1 (Jan. 1974).
- MALLAKH, Ragaci, Mihssen Kadhim, "Arab Institutionalized Development Aid: An Evolution," *The Middle East Journal*, Vol. 30, No. 4 (Autumn 1976), s. 471-484.
- McDERMOTT, Anthony, "Quaddafi and Libya", *The World Today*, Vol. 29, No. 9 (Sept. 1973), s. 398-407.
- McKIE, James W., "The United States", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 73-90.
- "Middle East Oil: Policy and Manoeuvre", *The World Today*, Vol. 8, No. 1 (Jan. 1952), s. 3.
- "The Middle East Since Suez", *The World Today*, Vol. 13, No. 12 (Dec. 1957), s. 510-517.
- MIKDASHI, Zuhayr, "The OPEC Process", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 203-215.
- MONROE, Elizabeth, "British Interests in the Middle East", *The Middle East Journal*, Vol. 2, No. 2 (April 1948), s. 129-146.
- MORAN, Théodore H., "The Future: OPEC Wants Them", *Foreign Policy*, No. 25 (Winter 1976-1977), s. 58-77.
- NITZE, Paul H., "The Strategic Economic Realities", *The Atlantic Community Quarterly*, (Summer 1976), s. 225-228.
- OKITA, Saburo, "Natural Resource Dependency and Japanese Foreign Policy", *Foreign Affairs*, Vol. 52, No. 4 (July 1974), s. 714-724.
- OPPENHEIM, V. H., "Arab Tankers Move Downstream", *Foreign Policy*, No. 23 (Summer 1976), s. 117-130.
- , "The Past: We Pushed Them", *Foreign Policy*, No. 25 (Winter 1976-1977), s. 24-57.
- PENROSE, Edith, "Monopoly and Competition in the International Petroleum Industry", *The Yearbook of World Affairs*, Vol. 18 (1964), s. 150-177.
- , "The Development of Crisis", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 39-57.
- , "The Middle East and the International Petroleum Industry", *Energy: From Surplus to Scarcity?*, K.A.D. Inglis (Ed.), London, Applied Science Publishers, 1974.
- POLLACK, Gerald A., "The Economic Consequences of the Energy Crisis", *Foreign Affairs*, Vol. 52, No. 3 (April 1974), s. 452-471.
- PRODI, Romano, Alberto Clo, "Europe", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 91-112.
- "The Proposed New Arab Union", *The World Today*, Vol. 26, No. 12 (Dec. 1970), s. 497-499.
- OUANDT, William B., "US Energy Policy and the Arab-Israeli Conflict", *Arab Oil, Impact on Arab Countries and Global Implications*, Naïem A. Sherbiny, Mark A. Tessler (Eds.), N.Y., Praeger, 1976, s. 279-296.
- REICH, Bernard, "US Policy in the Middle East", *Current History*, Vol. 60, No. 353 (Jan. 1971), s. 1-6.
- RAMAZANI, Rouhollah K., "Iran and the United States An Experiment in Enduring Friendship", *The Middle East Journal*, Vol. 30, No. 3 (Summer 1976), s. 322-334.
- ROBICHEK, E. Walter, "L'effect de la crise pétrolière sur les paiements internationaux"

le cas de l'Amerique Latine", *Finances et Developpement*, Vol 11, No. 4 (Déc. 1974), s. 12-17.

ROSE, Sanford, "The Misguided Furor About Investment From Abroad", *Fortune*, (May 1975), s. 172-180.

RUSSELL, Jeremy, "Energy Considerations in Comecon Policies", *The World Today*, Vol. 32, No. 2 (Feb. 1976), s. 39-48.

SAYEGH, Fayez A., "Arab Nationalism Today", *Current History*, Vol. 33, No. 195 (Nov. 1957), s. 283-287.

SCHMIDT, Helmut, "The Struggle for the World Product", *Foreign Affairs*, Vol. 52, No. 3 (April 1974), s. 437-451.

SCHULZ, Ann T., "Iran's New Industrial State", *Current History*, Vol. 72, No. 423 (January 1977), s. 15-18, 38.

SHWADRAN, Benjamin, "The Middle East: Pressures Within and Without", *Current History*, Vol. 38, No. 225 (May 1960), s. 257-261.

———, "The Soviet Role in the Middle East Crisis", *Current History*, Vol. 60, No. 353 (January 1971), s. 13-18.

SIMONET, Henri, "Energy and the Future of Europe", *Foreign Affairs*, Vol. 53, No. 3 (April 1975), s. 450-463.

SINHA, R.P., "Japan and the Oil Crisis", *The World Today*, Vol. 30, No. 8 (August 1974), s. 335-344.

SMART, Ian, "Future Political Patterns in the Middle East", *The World Today*, Vol. 32, No. 7 (July 1976), s. 243-250.

———, "Oil, the Super-Powers and the-Middle East," *International Affairs*, Vol. 53, No. 1 (Jan. 1977), s. 17-35.

———, "Uniqueness and Generality", *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 259-281.

STEVENS, Harley C., "Some Reflections on the First Arab Petroleum Congress," *The Middle East Journal*, Vol. 13, No. 3 (Summer 1959), s. 274-280.

STOBAUGH, Robert B., "The Oil Companies in the Crisis," *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 179-202.

STRANGE, Susan, "International Economics and Interational Relations: A Case of Mutual Neglect," *International Affairs*, Vol. 46, No. 2 (April 1970), s. 304-315.

TAIRA, Koji, "Japan After the Oil Shock: An International Resource Pauper," *Current History*, Vol. 68, No. 404 (April 1975), s. 145-148, 179-180, 184.

TEZEL Yahya Sezai, "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayırcılığı" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, No. 4 (Aralık 1970), s. 287-318.

———, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu- Bir Örnek Olay," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, No. 1 (Mart 1970), s. 239-251.

TROUTBECK, Sir John, "Britain in the Middle East," *Current History*, Vol. 30, No. 178 (June 1956), s. 321-326.

TSURUMI, Yoshi, "Japan," *Daedalus*, Vol. 104, No. 4 (Fall 1975), s. 113-127.

TURNER, Louis, "The North-South Dialogue," *The World Today*, Vol. 32, No. 3 (March 1976), s. 81-83.

———, "Oil and the North-South Dialogue," *The World Today*, Vol. 33, No. 2 (Feb. 1977), s. 52-61.

- , "The Washington Energy Conference," *The World Today*, Vol.30, No.3 (March 1974), s. 89-92.
- URI, Pierre, "The North-South Dialogue," *NATO Review*, Vol.24, No.3 (June 1976), s. 20-23.
- VARON, Bension, Kenji Takeuchi, "Developing Countries and Non-Fuel Minerals," *Foreign Affairs*, Vol.5, No.3 (April 1974), s. 497-510.
- VERNON, Raymond, "An Interpretation," *Daedalus*, Vol.104, No.4 (Fall 1975), s. 1-14.
- , "The Distribution of Power," *Daedalus*, Vol. 104, No.4 (Fall 1975), s. 245-257.
- , "Foreign Enterprise and Developing Nations in the Raw Material Industries," *American Economic Review*, Vol.60, No.2 (May 1970), s. 122-126.
- WARNECKE, Steven J., "The United States and the European Community: The Changing Political and Economic Context of Trade Relations," *Journal of International Affairs*, Vol.30, No.1 (Spring/ Summer 1976), s. 21-36.
- W.D.P., "New Oil Agreements in the Middle East," *The World Today*, Vol.4 (April 1958), s. 135-143.
- WILKINS, Mira, "The Oil Companies in Perspective," *Daedalus*, Vol.104, No.4 (Fall 1975), s. 159-178.
- WILLRICH, Mason, Melvin A. Conant, "The International Energy Agency: A Interpretation and Assessment," *American Journal of International Law*, Vol.71, No.2 (April 1977), s.199-223.
- WRIGGINS, Howard, "Changing Power Relations Between the Middle East and South Asia," *Orbis*, Vol.20, No.3 (Fall 1976), s. 785-803.
- YAMANI, Sheikh Ahmed Zaki, "Oil: Towards a New Producer-Consumer Relationship," *The World Today*, Vol.30, No.11 (Nov.1974), s.479-486.
- ZARB, Frank G., "US Energy Policy," *The World Today*, Vol. 32, No.1 (Jan.1976), s.1-7.

III- BELGELER

- Arabian American Oil Company, *Aramco Handbook. Oil and the Middle East*, Netherlands, 1968.
- The Chase Manhattan Bank, *Capital Investments of the World Petroleum Industry 1971*, s.y., December 1972.
- The Chase Manhattan Bank, *Outlook for Energy in the U.S. to 1985*, s.y., Energy Economics Division, June 1972.
- Democratic and Popular Republic of Algeria, *Petroleum, Raw Materials and Development, Memorandum Submitted by Algeria on the Occasion of the Special Session of the United Nations General Assembly, (With) Speech Delivered by H.E.Houari Boumediene, before the Extraordinary Session of the General Assembly of the U.N., April 10, 1974*, s.y., April 1974.
- International Court of Justice, *Reports of Judgements, Advisory Opinions and Orders*.
- International Monetary Fund, *International Financial Statistics*, Vol. XXVIII (1975)- Vol. XXX (1977).
- Longhurst, Henry, *Adventure in Oil, The Story of British Petroleum*, London, Sidgwick and Jackson, 1959.

- Magnus, Ralph (Ed.), *Documents on the Middle East*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, D.C., 1969.
- Meray, Seha L.(çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım I, Cilt I, Kitap 1, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 291, A.Ü.Basımevi, 1969.
- Royal Dutch/Shell Group of Companies, *The Petroleum Handbook*, London, 1966.
- Royal Dutch/Shell Group of Companies, *Shell Trade in Eastern Europe*, Shell Briefing Service, ş.y., February 1972.
- Shell International Petroleum Company, *Information Handbook 1974-5*, London, 1974.
- The Shell Transport and Trading Company, *Annual Report 1973*, London, 1974.
- U.N., *Charter of Economic Rights and Duties of States*, Reprinted from UN. Monthly Chronicle, December 1974.
- U.N., *Resolutions Adopted by the General Assembly During its Sixth Special Session, 9 April-2 May 1974*, General Assembly, Official Records: Seventh Special Session, Supplement No. 1 (A/9559), New York, 1974.
- U.N., *Resolutions Adopted by the General Assembly During its Seventh Special Session, 1-16 September 1975*, General Assembly, Official Records: Seventh Special Session, Supplement No. 1 (A/10301), New York, 1976.
- U.N., *Yearbook of the United Nations*, 1962.
- U.S. Congress, *The Economic Impact of Forthcoming OPEC Price Rise and "Old" Oil Decontrol*, Hearings Before the Subcommittee on Consumer Economics of the Joint Economic Committee Congress of the U.S., Ninety-Fourth Congress, First Session, July 10 and 14, 1975, Wash. D.C., U.S. Government Printing Office, 1976.
- U.S. Congress, *The International Monetary Situation and the Administration's Oil Floor Price Proposal*, Hearings Before the Subcommittee on International Economics of the Joint Economic Committee Congress of the U.S., Ninety-Fourth Congress, First Session, March 24 and April 28, 1975, Wash D.C., U.S. Government Printing Office, 1975.
- U.S. Congress, *The State Department's Oil Floor Price Proposal: Should Congress Endorse it?* Report of the Subcommittee on International Economics of the Joint Economic Committee Congress of the U.S., together with Supplementary and Other Views, June 27, 1975, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1975.
- U.S. Department of State, *U.S. Policy in the Middle East, Sept. 1956-June 1957; Documents*, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1957.
- U.S. Department of State, *The Department of State Bulletin*.
- U.S. Federal Trade Commissions, *The International Petroleum Cartel*, Staff Report to the Federal Trade Commission Submitted to the Subcommittee on Monopoly of the Select Committee on Small Business, U.S. Senate, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, August 22, 1952.
- U.S. Library of Congress, *Chronology of the Libyan Oil Negotiations, 1970-1971*, Prepared for the use of Subcommittee on Multinational Corporations of the Committee on Foreign Relations U.S. Senate by the Foreign Affairs Division Congressional Research Service, Library of Congress, Jan. 25, 1974, Wash. D.C., U.S. Government Printing Office, 1974.
- U.S. House of Representatives, *Global Scarcities in an Interdependent World*, Hearings Before the Subcommittee on Foreign Economic Policy of the Committee on Foreign Affairs Ho-

use of Representatives, Ninety-Third Congress, Second Session, May 1, 8,9,15 and 22, 1974, Wash. D.C., U.S. Government Printing Office, 1974.

U.S. Senate, *American Petroleum Interests in Foreign Countries*, Hearing Before a Special Committee investigating Petroleum Resources, U.S. Senate Seventy-Ninth Congress, First Session, June 27-28, 1945. Report of the Group on "American Petroleum Investments in Foreign Countries", October 15, 1945, Wash. D.C., U.S. Government Printing Office, 1945.

U.S. Senate, *Multinational Corporations and United States Foreign Policy*, Hearings Before the Subcommittee on Multinational Corporations of the Committee on Foreign Relations U.S. Senate, Ninety-Third Congress, Second Session on Multinational Petroleum Companies and Foreign Policy, Parts 4 to 9, Jan. 30, 1974-August 12, 1974, Wash. D.C., Government Printing Office, 1974-1975.

IV- DÜZENLİ YAYINLAR

American Journal of International Law
The Atlantic Community Quarterly
Business Week
Current History
Daedalus
Economic Impact
The Economist
Financial Times
Foreign Affairs
Foreign Policy
Fortune
International Affairs
International Herald Tribune
International Relations
Journal of International Affairs
Keesing's Contemporary Archives
The Middle East
Middle East Economic Survey
The Middle East Journal
Le Monde
Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ
National Westminster Quarterly Review
NATO Review
The New York Times
Newsweek
The Oil and Gas Journal
Orbis
The Petroleum Economist
Petroleum Press Service
Survival
Time
U.S. News and World Report
World Affairs
The World Today

SUMMARY

In the first section of the introductory chapter, after sampling some of the important theoretical works related to the role of natural resources in international relations, the methodology of the dissertation is explained. The second section of the chapter, defines some terms peculiar to international petroleum market.

The First Chapter is concerned with the importance of Middle Eastern oil for the regional and for extra-regional powers. Firstly, the relative importance of petroleum among all the conventional energy resources, then the leading place of Middle East oil in the world oil production and reserves are elaborated.

The Second Chapter, covering the history of the concessions in the Middle East, consists of two main sections. In the first section, the story of the "struggle for oil" involving states as well as companies is presented. This started during the closure of the Nineteenth and lasted through the Twentieth Century. The second section deals with the concession agreements in the Middle East until 1945.

The Third Chapter covers the period, 1945-1959. The emergence of U.S.A. and U.S.S.R. as two super extra-regional powers influencing the regional international politics of the Middle East, has profoundly affected the relations concerning oil. In addition to this, there has been the nationalist trend influencing the region. Isolation of Iran has been the decisive factor in the failure of the nationalization attempt, and the role of the U.S.A. on creating this isolation has been effective. Although Iranian experiment in nationalization was unsuccessful, nationalist movements led towards the change of concession agreements in the Middle East. New terms tying the revenues of oil producing countries to the price of oil as well as the volume, created the most important change in the concession agreements and made the governments of the producing countries sensitive to the changes in oil prices.

In the Fourth Chapter covering the period, 1960-1973, the process which started with the emergence of OPEC and resulted in the superiority of oil producing countries is dealt with. This process, has culminated in Tripoli and Teheran agreements and OPEC countries have removed all the obstacles on their way towards higher prices.

Dealing with the 1973 oil crisis, the Fifth Chapter is concerned with the development and results of the crisis. Ignited by the OAPEC embargo, the oil crisis has continued to affect the world with only one component, the price hikes, since the embargo has lost effect after a considerably short time. As mentioned in this Chapter, the oil crisis created drastic economic consequences for the underdeveloped countries. On the other hand, the developed countries of the West, able to draw back the petro-dollars, could ease the effects of the crisis. Soviet Union, increasing the volume of its oil production and export, did benefit from high oil prices. The oil crisis has also had profound effects upon the regional international politics of the Middle East: The U.S.A. has gained a more advantageous position compared to the Soviet Union and the composition of the Arab Leadership has changed in favor of conservative monarchies.

Following the general evaluation of the impact of oil on international relations, the conclusion emphasizes the evaluation of the 1973 oil crisis. The success of OPEC is not only the direct result of its internal momentum. The fundamental changes which occurred in the structure of the international system, and the emergence of economic and commercial controversies among the Western powers, has also helped OPEC's struggle. OPEC's example can not constitute a model which can be easily followed by other underdeveloped countries for their aim towards better utilization of their natural resources. Third World's struggle for "a new international economic order", however, harbours the seeds of better prospects of success for international cooperation.